

Az információk fontosságát jelző metatextémák

A metaszöveget alkotó elemek közül olyanokat is megkülönböztethetünk, amelyek segítségével az adó azt jelzi, hogy az általa bevezetett információk a megismerés szempontjait tekintve fontosak és lényegesek. A szöveg bizonyos fragmentumainak ilyen jellegű kiemelése az adó szubjektív meggyőződését tükrözi. Ily módon az adó kifejezi saját akaratát, szempontját, elméleti és gyakorlati tudásán alapuló meggyőződését arról, hogy a szövegben szereplő meghatározott információk igen fontosak ahhoz, hogy a vevő teljes mértékben, helyesen és minden kétséget kizáróan egyértelműen megértse és elfogadja az események javasolt értelmezési módját. Ilyenkor az adó olyan minősítési aktust hajt végre, amely – mint intellektuális folyamat – a megismerési tényezőken és kritériumokon alapul. Ahogy Puzynina írja „a minősítés az ember olyan pszichikai cselekvése, amely azon a megállapításon nyugszik, hogy a minősítő személy szerint milyen (és milyen mértékben) pozitív vagy negatív értékek (jó vagy rossz) jellemzik az adott tulajdonságokat, viselkedést, a dolgok állapotait és közvetett módon a tárgyakat” (1992: 111–30).

Az információk fontosságának a jelzése és hangsúlyozása úgy történik, hogy a szóban forgó metatextémák:

1. azt a megállapítást tartalmazzák, hogy a bevezetésük szükséges: *meg kell jegyezni, hogy..., meg kell említeni, hogy..., figyelmet kell fordítani arra a tényre, hogy..., figyelemmel kell lenni arra a tényre, hogy..., észre kell venni, hogy..., ki kell emelni... stb.;*
2. azt a megállapítást tartalmazzák, hogy a bevezetésük fontos kiegészítő információkra utal: *tegyük hozzá, hogy..., hozzá kell tenni, hogy..., emlékezzünk arra, hogy..., vegyünk észre, hogy..., jegyzzük meg, hogy... stb.;*
3. azt állapítják meg, hogy a bevezetésük értékes információkra utal: *érdemes megemlíteni, hogy..., érdemes észrevenni, hogy..., érdemes ráfordítani a figyelmet arra, hogy..., érdemes kiemelni, hogy... stb.;*
4. azt állapítják meg, hogy a bevezetésük explicit minősítést tartalmaz: *figyelemre méltó az a tény, hogy..., fontos az, hogy..., lényeges az, hogy..., érdekes az a tény, hogy..., jellemző az, hogy... stb.*

Érdemes megjegyezni, hogy a bevezetett információk fontosságát jelző funkció, mint kiegészítő funkció, az olyan metaoperátoroknál is megjelenik, amelyek: (a) a hipotézis bevezetésének a szükségességéről szólnak (pl.: *fel kell tételezni, hogy...*),

(b) meghatározott problémák tárgyalásának a szükségességét hangsúlyozzák (pl.: *ki kell mutatni, hogy...*), (c) meghatározott tételek elfogadásának a szükségességéről szólnak (pl.: *el kell fogadni, hogy...*), (d) a következtetések és a megállapítások szükségességét emelik ki (pl.: *le kell vonni azt a következtetést, hogy..., meg kell állapítani, hogy...*). Az ilyen típusú kifejezések használatakor az adó nemcsak a fejtegetés egyes szakaszait jelzi, hanem igen nyomatékosan hangsúlyozza és kiemeli azokat az egész szövegből, pozitívan értékeli őket, és így a szöveg fontos és nélkülözhetetlen elemévé válnak.

Nézzük meg azokat a metatextémákat, amelyeknek egyetlen főfunkciója annak jelzése, hogy a szövegbe bevezetett információk fontosak. Az elemzésnél figyelembe vesszük azokat az igéket, amelyek kapcsolatban állnak a *kell*, *szükséges*, *érdemes* modalizátorral, valamint az olyan explicit módon minősítő kifejezéseket, mint *fontos*, *érdekes* stb.

1. A *figyelmet fordítani* kifejezést tartalmazó metatextémák

Például: *Figyelmet kell fordítani arra, hogy...*; *Érdemes figyelmet fordítani arra, hogy...*; *Fordítsunk (különös) figyelmet...*; *Arra (is) érdemes figyelmet fordítani, hogy...*; stb.

Figyelmet kell fordítani arra, hogy a felnőtt hozzátartozóitól elszakított gyermekről olyan adat ne kerüljön nyilvánosságra, amely veszélyeztetheti a gyermeket, illetve családtagjait a származási országban, független attól, hogy a gyermek engedélyezte-e a nyilvánosságra hozatalt vagy sem. (www.unhcr-budapest.org/hungary/.../unhcr_pldartzugyakorlat_04_1.pdf);

Érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a magzat csontozatának fejlődése roppant mennyiségű kalciumot emészt fel, tehát eszerint kell adagolni az ásványi anyagot. Amellett, hogy megszünteti az izomgörcsöket, a baba is egészséges lesz, valamint a kismama fogazata is ép marad.[...] *Erre bizony nagy figyelmet kell fordítani* a terhesség egész ideje alatt. (www.terhesseg.com/kemenyedes_terhesseg_alatt);

Arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy napjainkban az élelmiszereink csak a töredékét tartalmazzák a hasznos tápanyagoknak és vitaminoknak, mondjuk a 100 évvel ezelőtti mennyiséghez képest. Ezért is javaslom a pótlólagos bevételt, természetes alapú készítményekkel. (www.okonatura.hu/kerdesek-esvalaszok);

Fordítsunk különös figyelmet a környezet szennyező anyagaira, arra, hogy megvédjük őket a különféle környezeti ártalmaktól. Magyarazzuk el, milyen fontos védekeznünk a nap ellen, s próbáljuk megértetni velük, miért kell árnyékban maradni, könnyű ruhát viselni vagy napolajat használni, ha a nap delel. (www.ideal.hu/.../1056-egeszseg-es-egyensuly-gyerekkortol.html)

A bemutatott metatextémák segítségével az adó explicit módon ráirányítja az olvasó figyelmét a bevezetett információkra azzal a céllal, hogy a vevő éppen ezekre az információkra összpontosítson figyelmet, hogy észrevegye azokat az értékeket, amelyek az adott tényekből következnek.

2. Az észrevesz igét tartalmazó metatextémák

Az Értsz. szerint az *észrevesz* ige azt jelenti, hogy 'meqlát (és felismer) valakit, észlel valamit, megérez, felfog, tudomásul vesz, rájön valamire, rádöbben'. Ahogy az elemzett anyag mutatja a szóban forgó metatextémák akkor jelennek meg, amikor az adó azt akarja elérni, hogy a vevő összpontosítsa figyelmét:

(a) azokra az információkra, amelyek a korábban bemutatott nyelven kívüli dolgokból következnek;

(b) azokra az információkra, amelyeket ő maga vezet be, és amelyek (véleménye szerint) fontosak, lényegesek és értékesek az adott kérdés/probléma egyértelmű értelmezése/megoldása szempontjából. Például: *Érdemes észrevenni, hogy...*; *Észre kell venni, hogy...*; *Vegyük észre, hogy...*; stb.

Érdemes észrevenni, hogy mindhárom esetben a 25. profil adja a legkisebb, míg az 50. profil adja a legnagyobb értéket. A három vizsgálat esetén a 3 profilt jellemző RSm, első PSD domináns hullámhossz és a HDCF domináns hullámhossz értékek átlaga rendre 694, 843 és 840 μm . (uni-obuda.hu/e-bulletin/Horvath_Czifra_1.pdf;)

Hát igen, de azt is *észre kell venni, hogy* mellette a többi milyen gpu más hűtési megoldással olyan 30 fokkal hűvösebb, és az elég nagy különbség. Valószínű, úgy adják ezt gigabyte-ék, hogy passzívnak passzív, de azért tegyünk be a házba + két ventit. (pcforum.hu > Hardver > Videó;)

Vegyük észre, hogy egy mérhető f függvény pontosan akkor integrálható, ha $\lim_{N \rightarrow \infty} \int_{\{f|f|>N\}} |f| d\mu = 0$. Ez indokolja a következő definíciót. (medvegyev.uni-corvinus.hu/tananyag/lib/exe/fetch.php?id=9...pdf;)

Vegyük észre! A leggondosabban berendezett és karbantartott akváriumokban is felütheti a fejét valamilyen betegség. Sajnos nagyon is elképzelhető, hogy néha beviszünk olyan mikrobákat, parazitákat a halaink közé, melyek betegséget okoznak. (eheim.hu/akvarista/.../halbetegsegek-i---vegyuk-eszre-94)

3. Az aláhúz, kiemel, hangsúlyoz igéket tartalmazó metatextémák

Például: *Érdemes kiemelni, hogy...*; *Ki kell emelni, hogy...*; *Alá kell húzni, hogy...*; *Érdemes aláhúzni, hogy...*; *Azt emeljük ki, hogy...*; *Hangsúlyozni kell, hogy...*; *Azt kell hangsúlyoznunk, hogy...*; stb.

Azt is érdemes kiemelni, hogy az ellenanyag-tartalom mindig az adott situációnak megfelelő, vagyis az éppen kurrens fertőzések ellen véd. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy a baba nem kapja el a családban cirkuláló betegséget, hanem sokszor csak azt, hogy könnyebben, rövidebb idő alatt átvészeli, hamarabb felépül, nem fogy le. Nagyon fontos ezért, hogy hétköznapi fertőzéseknel ne hagyja abba az anya a szoptatást, mert így elveszíti a baba a védelem legfontosabb forrását. (www.minivilag.hu/print.php?id=99)

Ki kell emelni, hogy a Gt. módosítását követően továbbra is érvényesül azon szabály, hogy a vezető tisztségviselői tevékenység továbbra sem látható el társas vállalkozói jogviszonyban. (www.apeh.hu/adoinfo/jarulek/gazd_tars.html;)

Alá kell húzni, hogy cordos vér egy mintájában 700-szor kevesebb hemo-poetikus össejt található, mint amennyire szükség van a felnőtt recipiens részére szóló transzplantációhoz, ezért a technológiai folyamat összes szakaszán ki kellett zárni a sejtek elvesztését. (www.stemcellclinic.com/hu/scince/.../01.html;)

Még egyszer érdemes aláhúzni, hogy mind az öt gazdaságpolitikai célunknak az elérését döntő módon segítheti a Széchenyi Terv, mert emeli a beruházási rátát évről évre 5 százalékkal. (www.kormany.hu/.../matolcsy-gyorgy-beszede-januar-14-en-az-uj-szechenyi-terv-megnyitojan;)

Amint látjuk, a tömegpontnak hatszor folytonosan végtelen sok, különböző állapota lehet. Itt most azt emeljük ki, hogy a klasszikus mechanikában az állapotok száma megszámlálhatatlanul, azaz folytonosan sok. (www.termeszetvilaga.hu/fizika.../lovas.html;)

Hangsúlyozni kell, hogy a szaknyelv értelmezése nem pusztán egy speciális szókinszre terjed ki, hanem az egész nyelvnek a szakma gyakorlása közben felmerülő feladatok megoldásában való felhasználást jelenti. Tehát egymás mellett jelennek meg ún. általános nyelvi és szaknyelvi elemek, amelyeket nem érdemes és nem is lehet egymástól elválasztani. (www.uni-corvinus.hu/index.php?id=24591;)

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a betegápoláshoz kellő figyelemre, türelemre és némi szakértelemre van szükség. Fontos tényező a tisztaság és a helyiség megfelelő hőmérséklete is. A gyógyszerek beadásával vagy a kötések cseréjével pontosan kell követni az állatorvos utasításait. (bernifalva.mindenkilapja.hu/html/.../betegsegek)

A *kiemel* igének a jelentését Wierzbicka a következőképpen interpretálja: „Kiemelem, hogy p. = Azért mondom, hogy ne tudjad nem észrevenni: p.” (1971: 118). A fenti metaoperátorokhoz sorolhatjuk az olyan típusú konstrukciókat is, mint pél-

dául: *Kiemelésre érdemes...*; *Kiemelést érdemel...*; *Kiemelést érdemel, hogy...*; *Kiemelést érdemel az a tény, hogy...*; stb.

A borecetben, almaecetben B-vitaminok és nélkülözhetetlen nyomelemek is vannak. (*Kiemelésre érdemes, hogy ezek közül a kálium-, magnézium-, vas- és cinktartalom.*) A biológiai erjesztésű gyümölcscecek kiegészítik a saláták kedvező élettani hatását. (www.burda.hu/buszesz_+csodalatos+hatast+tulajdonithatunk+az+almaecetnek;)

Külön *kiemelést érdemel* a familiaris thrombophilia (antithrombin III-, protein C, protein S hiány, APC rezisztencia, lupus anticoagulans), mely egyértelmű hajlamosító tényező, mely fogamzásgátlók szedése vagy terhesség esetén vezethet a kórképhez. (www.vitalitas.hu/?ctype=3&todo=bet...)

Kiemelést érdemel, hogy a költségvetés tervezete nem tartalmaz működési hiányt, de a költségvetés végrehajtása során kiemelt figyelmet kell fordítani a működési célú bevételek és kiadások egyensúlyának megtartására, a működési célú hitelfelvétel elkerülése érdekében. (kecskemet.hu/doc/meghivo1_2.pdf)

Ezzel összefüggésben *kiemelést érdemel az a tény, hogy* ennek a cikknek a különböző nyelvi változatai nem mutatnak teljes azonosságot, mivel a német nyelvű és a többi nyelven készült szövegváltozatok között különbség tapasztalható. (www.mjsz.uni-miskolc.hu/201001/4_angyalzoltan.pdf)

4. A *megjegyez, hozzátesz* igéket tartalmazó metatextémák

Itt a következő metaoperátorokról van szó: *Érdemes megjegyezni, hogy...*; *Meg kell jegyezni, hogy...*; *Érdemes hozzátenni, hogy...*; *Hozzá kell tenni, hogy...*; *Tegyük hozzá, hogy...*; stb.

Érdemes megjegyezni, hogy bizonyos elemek, mint pl.: Settings vagy az About, semmilyen módon nem távolíthatók el a listából. [...] Semmi érdekes nincs a kódba, csak annyit *érdemes megjegyezni, hogy* amilyen sorrendben felsoroljuk a pushban az itemeket, olyas sorrendben fognak megjelenni a menüben. (www.actionscript.hu/?p=297)

Meg kell jegyezni, hogy a klinikai próbákban SSRI-indukálta szexuális diszfunkciókról ritkán számolnak be, mivel a gyógyszervizsgálatok előbb szoktak véget érni (kb. 6-10 hetesek), mint maga a kezelés, s ez jelentős torzulást idéz elő az adatokban. A PSSD valódi előfordulási gyakorisága így jelenleg nem ismert. (www.antidepresszans.tenyek-tevhitek.hu/szexualis-zavar-antidepresszans-szedes-utan.htm)

Érdemes hozzátenni, hogy ezen kórokozók közé tartoznak a candida nevű makacs betegség okozói is. Az Aloe kivonat elősegíti a vitaminok és ásványi anyagok felszívódását a vékonybélben, ezért érdemes azokat az Aloéval együtt bevenni. (www.medbox.hu/index.php?lang=1&module)

Egy egészséges, életre való mag 1 héten belül a növekedés jelét mutatja. Ha ez egy hónapnál később jelentkezik, az már valószínűleg gyenge növekedésű, kevés hozammal megáldott növény lesz. Azért *hozzá kell tenni, hogy* vannak olyan magok, amiknek még a legjobb körülmények között is több idő kell, hogy felébredjenek. Ez gyakran a kemény maghéj miatt lehet, ami nem engedi be a vizet, ami a csírázást elindíthatná. (egykalapalatt.info/index.php?title=Csíráztatás;)

Azért azt *tegyük hozzá, hogy* a rendszer akkor lett véglegesen fenntarthatatlan, amikor meglépték az 500 Mrd-os (GDP 2%-a) adócsökkentést az ősszel. (mandiner.hu/.../20110114_a_penzvilag_erdekei_es_a_gyermekek_val_lalok_ervei)

A szóban forgó metatextémák vezetnek be a szövegbe az olyan információkat, amelyek igen fontosak egy meghatározott jelenség teljes és kimerítő bemutatásának, illetve egy meghatározott probléma megoldásának a szempontjából. Az adó meg van győződve arról, így értesíti a vevőt, hogy ezek az információk nélkülözhetetlenek, és kijelentésének értékes kiegészítői. Az elemzett metaoperátorok nagyon gyakran a szöveg végén szerepelnek. Például:

Végezetül hozzá kell tenni, hogy sok a már inaktív kártyás előfizetéses, használaton kívüli készülék. Ez főleg azoknak az országoknak a számadatait duzzasztja fel, ahol a kártyás előfizetés számottevő mobilhasználati forma. (www.vilagosság.hu/pdf/20050411210542.pdf)

Végezetül e témához talán annyit kell még hozzátenni, hogy a fegyver és a lőszer akkor tudja leginkább beváltani a hozzá fűzött reményeket, ha a gondos kiválasztást követően rendszeres „száraz” edzésekkel céltudatosan csiszoljuk a technikánkat, lőtudásunkat a lőtereken. (vadaszlap.hu/magazin/index.php?)

5. A *(meg)említ* igét tartalmazó metatextémák

Néhány példa: *Meg kell említeni, hogy...*; *Meg kell említeni...*; *Érdemes megemlíteni, hogy...*; *Érdemes megemlíteni...*; *Említésre érdemes, hogy...*; *Említésre érdemes...*; *Említsük meg, hogy...*; *Említsük meg...*; *Érdemes említeni, hogy...*; *Említeni kell, hogy...*; stb.

Meg kell említeni, hogy a régi szkítáknál létező Nimrud-Gilgames hagyomány még Mátyás király korában is élt, ezt bizonyítja többek között az is, hogy Mátyás szobrot emeltetett a nemzet ősapjának, Herkulesnek. [...] Ez-

zel kapcsolatban pedig *meg kell említeni*, hogy a régi sumer nyelvemlékekben megtaláljuk a KUS és KÁM szavakat. (K/H/ám fia Kus, aki „nemzé Nimrudot”). KÁM azt jelenti, hogy a „Tudás Isteni Tökéletessége”. (www.magtudin.org/Nimrod%202.htm)

Meg kell említeni, hogy magas vérnyomás esetében az érfalak rugalmassága javul, és sok esetben csökken a magas vérnyomás, ezért időről időre konzultálni kell a háziorvossal, hogy a vérnyomáscsökkentő gyógyszereket ehhez igazítsa. (www.saniprevent.hu/faq.html)

A paradicsomnál *érdemes megemlíteni*, hogy a benne található likopén, hő hatására könnyebben felszabadul, így főzve hatásosabb, mint nyersen. (www.vitaminsziget.com/ecikk.php?id=2853)

A Van Den Eynde Master vonzerejét alkotó elemek közül *érdemes megemlíteni* a hal-, hús- és ráklisztet. A VDE Master Pelletben a halliszt a domináns anyag, amelytől ha nem is kellemesnek, de harmonikusnak nevezhető az anyag. (www.haladin.hu/.../99-van-den-eynde-pelletek)

Ugyancsak ez a táplálék teszi lehetővé, hogy a tojásrakási időszakban a méhkirálynő 24 óra leforgása alatt 2000–3000 tojást rakjon. *Említésre érdemes*, hogy a tojások súlya megegyezik magának a méhkirálynőnek a súlyával. (www.vitaminsziget.com/ecikk.php?id=1540)

A belsőségek közül *említésre érdemes* a vitaminokban, ásványi anyagokban nagyon gazdag máj, amelynek koleszterintartalma igen nagy, 305–430–490 mg/100g a marha-, sertés-, illetve csirkemájé. Igen nagy a máj A-vitamin-tartalma is, egy adag májban (10 dkg) tíz napra elegendő A-vitamin van. A többi belsőség – szív, tüdő, vese – koleszterintartalma jóval nagyobb, mint a májé. (teszalapitvany.hu/details.jsp?iT=2&c=1&id)

A tojásban található, zsírban oldódó vitaminok közül a D-vitamint, mely a kalcium és a foszfor felszívódásáért felelős, *meg kell említeni* az A-vitamint, mely a növekedés és a csontfejlődés nélkülözhetetlen komponense, valamint a látóhártya megfelelő működéséhez és az egészséges hámszövetek fenntartásához is szükséges, és végül az E-vitamint, amelynek antioxidáns hatása közismert. (www.elelmezes.hu/szamok/07/03/12.htm)

Ha már a benzinnél tartunk, a kezdő motorosok kedvéért *említsük meg*: a benzin minőségének semmilyen köze nincs egyes gumi alkatrészek tönkremeneteléhez. Ennek oka sokkal inkább a benzinadalekokban (észterszárma-zékokban) rejlik. (www.bmwmc.hu/.../62-teli-tarolas-benzin-nelkuel)

Itt *említsük meg*, hogy csak olyan Windowsról kapcsolódjunk a szerverünkhöz, amelyikről feltételezzük, hogy nem vírusos, és nem fut rajta valami

lyen ártalmas program. Keylogger programok és vírusok által a beírt felhasználói név és jelszó illetéktelenekhez kerülhet. (www.kmf.uz.ua/centos/gui/08_kapcsolat.html)

A gyakorlat szempontjából *érdemes említeni*, hogy a vénás thromboembolia akut szakában az AT plazmatikus szintje csökken, amit a heparinkezelés még tovább csökkenthet. Anticoagulans terápia nélkül a mélyvénás thrombosis ismétlődésének veszélye 90% feletti, ezért antithrombinopathia esetén amennyiben a betegnek már volt thromboemboliás történése célszerű az anticoagulans kezelést tartósan (a beteg élete végéig) alkalmazni. (www.vitalitas.hu/?ctype=3&todo=bet.)

Említeni kell, hogy a régészeti eredményeken túl a térség történetére vonatkozóan rendelkezésre állnak a Pest Pilis Solt megye iratai, de a leggazdagabb anyagot Nagykőrös város levéltára szolgáltatja 1606–1680-ig, valamint 1626-tól a városi levéltári anyagban található helyi tudományos irodalom. (www.nyarsapat.hu/index.php?e=tartalom...3&t)

A betöltött funkciók tekintetében ezek a metatextémák közel állnak a már korábban elemzettekhez. Segítségükkel az adó a már elkezdett és folyamatban lévő mondanivalójához olyan információkat rendel hozzá, amelyek, véleménye szerint, fontosak, értékesek és szükségesek ahhoz, hogy az adott kérdés/probléma kielégítően legyen bemutatva. Azt lehetne mondani, hogy amikor az adó ezeket a metatextémákat használja, ezzel egyidejűleg bővíti és kiegészíti a mondanivalóját.

6. Az *emlékeztet* igét tartalmazó metatextémák

Az Értsz. szerint a szóban forgó ige azt jelenti, hogy 'valakinek emlékezetébe idéz valamit, figyelmezteti. Hasonlóságnál fogva felidézi (valakiben) egy másik személy, dolog képzetét'. Erre az ígére Wierzbicka a következő explikációs formulát javasolja: „Emlékeztetem, hogy p. = azért mondom, hogy emlékezz vissza: p. (azért mondom, hogy tudjad meg azt, amit elfelejtettél = azért mondom, hogy tudjad meg azt, amit előbb tudtál, és amit most nem tudsz)” (1971: 118). Például: *Emlékeztetni kell arra, hogy...*; *Arra kell emlékeztetni, hogy...*; *Érdemes arra emlékeztetni, hogy...*; *Emlékeztessünk arra, hogy...*; stb.

Emlékeztetni kell arra, hogy a 16–17. században az ország törökök által megszállt középső és keleti részében a kálvinista és lutheránus tanok elég szabadon terjedhettek, míg a Habsburg-fennhatóság alatt maradt nyugati részben igen erős katolikus ellentámadás bontakozott ki. Így a törökök kiűzése után az ország politikai egységének visszaállítása az ellenreformáció jegyében zajlott, a protestánsok erőszakos megtérítésével és vallásszabadságuk drasztikus korlátozásával. (www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/.../1848-mo.htm)

Itt ismét Popper nevét érdemes említeni, és *arra kell emlékeztetni*, hogy az ő falszifikacionista programja (az a program tehát, amely az elméletek igazolása helyett azok cáfolására összpontosít) a tudományfilozófiában lényegesen szerényebb karriert futott be, mint a tudományokban... (hps.elte.hu/~gk/Publications/makog98.html)

Érdemes arra emlékeztetni, hogy a jelenlegi kapacitások segítségével az emberiség kisajátította a fotoszintézis produktumának felét, s hihetetlen mértékben rombolta le a körülötte lévő természetes ökoszisztémákat. (kornyezetbarat.hulladekboltermek.hu/.../gazdasag_szerkezete/)

Végül hadd *emlékeztessünk arra* is, hogy a posztmodern a német diskurzusban soha nem érvényesült az idézett francia teoréma elméleti igényével. (www.korunk.org/?q=node/8&ev=2000&honap=9&cikk)

A feljebb bemutatott metatextémák használatakor az adó azt jelzi, hogy kell és érdemes előhívni, visszaemlékezni, tekintettel lenni azokra az ismeretekre, amelyek szükségesek, hasznosak és fontosak a fejtegetés helyes lebonyolításához. Az előhívott és visszaidézett információk vagy más forrásokból származnak, vagy ugyanannak a szövegnek korábbi szakaszaiból.

A korábban bemutatott metatextémákon kívül a kijelentés egyes fragmentumainak a fontosságát olyan metaszóvegbeli explicit módon értékelő konstrukciók is jelzik, amelyekben a *fontos, figyelemre méltó, lényeges, érdekes, jellemző* axiológikus melléknevek szerepelnek.

7. A fontos, lényeges, nem jelentéktelen melléknevet tartalmazó metatextémák

Például: *Fontos...*; *Fontos, hogy...*; *A lényeges az, hogy...*; *A lényeges dolog az, hogy...*; *A legfontosabb dolog, hogy...*; *Fontos tény, hogy...*; *Nem jelentéktelen tény, hogy...*; stb.

Fontos a vércukorszint ingadozásának minimalizálása, mivel az hozzájárul a mikro- és makrovaszkuláris szövődmények kialakulásához. (www.e77.hu/hu/hirek/182.html)

Fontos, hogy az arcüreggyulladás terápiáját orvos határozza meg, ugyanis szükség lehet antibiotikumokra, speciális orrcseppekre... (www.eletforma.hu/.../miert_fontos_az_orr_gyakori_es_alapos_leszivasa.html)

A lényeges az, hogy az ~ premisszáit a hallgatóság szolgáltatja. Egy szó-nok tehát megtervezheti, de önmagában, hallgatósága nélkül, nem valósíthatja meg retorikai érvelését; a sikeres argumentáció együttműködő interakción alapszik. ~k tehát csak akkor jönnek létre, ha a szónok és hallgatója együttesen létrehozzák őket. (www.aczelpetra.hu/index.php/.../163-enthuemema)

A lényeges dolog az, hogy bárki, aki rendelkezik a szoftver egy példányával, szabadon együttműködhet másokkal, és odaadhatja nekik. (www.gnu.hu/gnu-kialtvany.html)

A legfontosabb dolog, hogy az ásott kutak vizét – legfőképpen ivásra, főzésre – ne használják az emberek, a saját egészségük érdekében! (www.hirextra.hu/.../vorosiszap-a-legfontosabb-az-osszefogas/)

Fontos tény, hogy lelkiállapotunk kihat légzésünkre, s ugyanígy a lélegzés a lélekre, például stresszoldó hatású. Nyugodt légzés = nyugodt lélek. (albar.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=188494.)

A köztársaságok az esetek legtöbbszörében (1946, 1949, 1989) idegen megszállók aktív vagy már passzívabb jelenlétében valósult meg, amely minden ilyen esetben a kommunista Szovjetuniót képviselő Vörös Hadsereg volt. *Nem jelentéktelen tény, hogy* a Vörös Hadseregtől várta a Tanácsköztársaság is a kül-, és belpolitikai stabilizációt, ezért annak a bejövételét sürgette. (www.regnumportal.hu/node/56)

Láthatjuk, hogy a feljebb felsorolt metatextémák segítségével az adó közvetlenül értesíti a vevőt arról, hogy olyan fontos információkat vezet be a szövegbe, amelyekre nagyobb figyelmet kell fordítani. Az adó meg van győződve arról, hogy ezek az információk figyelemre méltóak. Ezekhez a metaoperátorokhoz szemantikailag nagyon közel állnak az olyan konstrukciók, mint például: *Figyelemreméltó az, hogy...*; *(Külön) figyelmet érdemel az, hogy...*; *(Külön) figyelmet érdemel az a tény, hogy...*; stb.

A város nevének eredetére több elmélet létezik, a szokásos szláv elmélet mellett *figyelemreméltó az, hogy* az első román krónikaírók egyértelműen magyar eredetűnek tartják a nevet: Simion Dascălul és Grigore Ureche úgy tartják, hogy magyar szücsök alapították, és a név szücsséget jelent. Ebben az esetben a név a magyar „szücs” szóból jön (esetleg annak moldvai román átvételéből, a „suci”-ból), amelyhez a mára már nem produktív bolgár–román -eavă (-ség) képző járult. (hu.wikipedia.org/wiki/Szucsáva)

Külön figyelmet érdemel az, hogy a mai modern üzemű gépkocsik esetében nem lehet akármilyen olajat használni. Ezért az olajak kiválasztásakor készséggel és szakértelemmel állunk az Ön rendelkezésére a megfelelő kenőanyag kiválasztásához. (www.freeweb.hu/papautojavito/auto_szolg.html)

Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy Periklész éppen azt a 30 éves békét – amelyből a valóságban ugyan alig lett 15, de ami mégis lehetővé tette számára, hogy legalább az alatt az idő alatt zavartalanul fejtsse ki belpolitikai tevékenységét, és ami nélkül a történelem aligha adta volna az 5. század derekának a Periklész kora nevet –, tehát éppen ezt a békét Periklész egyszerűen az ellenség megvesztegetésével szerezte. (www.freeweb.hu/ktee/perikle.htm)

8. Az *érdekes* melléknevet tartalmazó metatextémák

Például: *Érdekes, hogy...*; *Érdekes dolog, hogy...*; *Érdekes tény, hogy...*; *Érdekesség, hogy...*; stb.

Érdekes, hogy az ókori forrásokban csak ez a barátságos számpár szerepel. Az újkor elején viszont Fermat, Mersenne, Descartes és mások sorozatban állítják elő az ilyen számpárokat, 6-, 8-jegyűeket is. Egy másik *érdekesség, hogy* a következő legkisebb barátságos számpárt viszont csak a múlt század közepén egy Niccolò Paganini nevű 16 éves olasz fiú adja meg, ez az 1184 és 1210. (www.tankonyvtar.hu > ... > Matematika > Matematikai mozaik)

Érdekes dolog, hogy ami a mi civilizációnkban elsősorban díszítés, az a fejletlenebb világokban védelmező szerepet játszik, és mély, spirituális tartalma van. (www.tattooomania.hu/cikkek/extrem-7)

Egy másik *érdekes tény, hogy* Egyiptomban a datolyafa a legelterjedtebb gyümölcsfa, és vezeti is a datolyagyártást az évi 1 400 000 tonna terméshez. (www.edenkert.hu/gyumolcs/.../erdekessegek.../4442/)

Ezzel szemben *érdekes tény, hogy* a szomszéd népektől a magyarok genetikailag egyáltalán nem különböznek. „Elkülönült magyar populációról csak kulturális, szociális, nyelvi alapon beszélhetünk, genetikai szempontból egy európai populációnak számítunk” – állítja a professzor. (korrektorinfo.hu/.../74-nincsenek-magyar-es-szlovak-genek-van-viszont-s-adam-es-s-eva)

A szóban forgó metaoperátorok segítségével az adó hatást akar kifejezni a vevőre, hogy a vevő is, ugyanúgy mint ő, az adott információkat érdekesnek tartsa. A minősítő szavak szemantikai szerepét Starzec (1999: 146–147) a következő formulával parafrázálja: „Egy pillanat múlva olyan információt közlök, amelyet nemcsak én, hanem mások is nagyra értékelnek. Azt akarom, hogy ezt az információt az olvasó is hasonló módon fogadja.”

9. A *jellemző* melléknevet tartalmazó metatextémák

Néhány példa: *Jellemző, hogy...*; *Jellemző tény, hogy...*; *Jellemző eset, hogy...*; stb.

A felhangoltság szinte tükörképe a depresszióknak. *Jellemző, hogy* a betegség szintű hangulati változáshoz nem kell külső ok, „magától” alakul ki. (www.medimix.hu/cikk.php?cid=20)

Jellemző tény, hogy minden dinasztia jóformán előlről kezdte a hangolást: a dinasztiaalapító új alaphangot állapított meg, mintha a régi veszélyeztetné hatalmának szilárságát. Az ókori kínai esztétika fő vonalában álló konfuciusus

felfogás ebben a szellemben emelte ki a zene mint szinkretikus összművészet (zene, ének, költészet és tánc) társadalmi-etikai alapjait. (canadahun.com > ... > Kultúra - Művészet - Zene > Irodalom)

Jellemző eset, hogy a tanárok számítógépes szövegszerkesztőt javasolnak azoknak a diákoknak, akik menthetetlenül nehezen és rondán írnak. A másik trend, hogy a tesztek jelentősége folyamatosan növekszik. Egy alapképzettségi teszten dől el, hogy valaki mehet-e középiskolába, egyetemre; atomfizikus lesz, vagy vízilabdakapus. Ez a trend itthon is egyértelműen jellemző. (index.hu/tech/ceruza/)

Gyakori, hogy az udmurt írók, költők, nyelvészek gyermekei sem tudnak udmurtul. *Jellemző eset, hogy egy udmurt költő egy udmurt faluban orosz nyelvű emléktáblát kapott. Manapság egyetlen udmurt napilap és néhány folyóirat jelenik meg, mindegyik alacsony példányszámban. (fu.nyud.hu/kn/nepek/nepudm.htm)*

Ezek a metatextémák, az előző pontban tárgyaltakhoz hasonlóan arra utalnak, hogy az adó az általa bevezetett információknak megadja az explicit jellemzését és értékelését. A dolgok leírt állapotai figyelemre méltóak, tekintettel a specifikus és a csak rájuk jellemző tipikus tulajdonságokra. Az Értsz. szerint a *jellemző* azt jelenti, hogy 'valakinek, valaminek legfőbb tulajdonságait megvilágító, abból eredő; valamely feltűnő sajátásra rávilágító, azt tükröző'.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az ebben a cikkben tárgyalt metatextémák segítségével az adó kiemeli a szöveg egyes fragmentumainak a fontosságát, és így ezek a fragmentumok kiemelkednek a többiek közül. Amikor az adó az általa birtokolt tudás alapján létrehozza a kijelentést, értékeli/minősíti, és eldönti azt, hogy melyek azok az információk, amelyek igen fontosak, lényegesek, amelyekre a szóban forgó metatextémák segítségével fel kell hívni a vevő figyelmét, hogy a vevő észrevegye azokat, mivel azok az információk nélkülözhetetlenek a kijelentés helyes és az adó szándéka szerinti értelmezéshez, megértéshez.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Bańcerowski Janusz 2010. A szövegen belüli átfogalmazást bevezető metaoperátorok (metatextémák). *Magyar Nyelvőr* 134: 257–70.
- Gajewska, Urszula 2004. *Metatekstemy w języku nauk ścisłych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

- Grucza, Franciszek 1986. *Zagadnienia metalingwistyki*. Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Puzynina, Jadwiga 1992. *Język wartości*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár (= Értsz.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simigné Fenyő Sarolta 2010. Gondolatok a fordítástudomány metanyelvéről. In: *A tudomány nyelve – A nyelv tudománya*. MANYE XIX. Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger. 6: 138–47.
- Starzec, Anna 1999. *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Walusiak, Ewa 1996. Metatekstowe wykładniki hierarchizacji wypowiedzi (na przykładzie wyrażen z segmentem *jak*). *Poradnik Językowy* 7: 19–31.
- Walusiak, Ewa 1998. Metatekstowa funkcja hierarchizująca ciągu *przy*. In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 34. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 117–27.
- Wierzbicka, Anna 1971. Metatekst w tekście. In: M. R. Mayenowa (ed.): *O spójności tekstu*. Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław.
- Wojtasiewicz, Olgierd 1970. O tzw. operatorach pragmatycznych. „*Poradnik Językowy*”. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 443–5.

Bańcerowski Janusz
 egyetemi tanár
 ELTE BTK Szláv és Balti
 Filológiai Intézet

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Metatextemes indicating the importance of information introduced in a text

With the help of metatextemes discussed in this paper, the sender highlights the importance of certain fragments of her own text, making these fragments more conspicuous than all the others. When the sender, on the basis of the knowledge she possesses, makes a proposition, she assesses/ranks all pieces of information and decides which ones are crucial or essential to the extent that the metatextemes at hand are required to draw the receiver's attention to them, to make the receiver aware of them. The reason for this is that the pieces of information that the sender chooses to enhance in this manner are indispensable for the correct understanding of the proposition, where 'correct' means one that is in accordance with the sender's intentions. The indication and highlighting of the importance of pieces of information is done in the following ways. 1. Metatextemes like *meg kell jegyezni, hogy...* 'it is to be noted that...', *meg kell említeni, hogy...* 'it is to be mentioned that...', *figyelmet kell fordítani arra a tényre, hogy...* 'we have to pay attention to the fact that...', *figyelemmel kell lenni arra a tényre, hogy...* 'we have to be aware of the fact that...', *észre kell venni, hogy...* 'we have to notice that...', *ki kell emelni...* 'it is to be emphasised that...', etc. contain the statement that the introduction of the associated proposition is necessary. 2. Metatextemes like *tegyük hozzá, hogy...* 'let us add that...', *hozzá kell tenni, hogy...* 'we must add that...', *emlékezzünk arra, hogy...* 'recall that...', *vegyük észre, hogy...* 'notice that...', *jegyezzük meg, hogy...* 'let me remark that...', etc. suggest that the associated proposition offers important additional pieces of information. 3. Metatextemes like *érdemes megemlíteni, hogy...* 'it is worth mentioning that...', *érdemes észrevenni, hogy...* 'it is worth noticing that...', *érdemes ráirányítani a figyelmet arra, hogy...* 'it is worth turning our attention to the fact that...', *érdemes kiemelni, hogy...* 'it is worth

55emphasising that...’, etc. state that the associated proposition makes valuable pieces of information available. Finally, 4. Metatextemes like *figyelemre méltó az a tény, hogy...* ‘it is noteworthy that...’, *fontos az, hogy...* ‘it is important that...’, *lényeges az, hogy...* ‘it is essential that...’, *érdekes az a tény, hogy...* ‘it is interesting that...’, *jellemző az, hogy...* ‘it is typical that...’, etc. contain explicit assessment.

Keywords: metatext, metatextual operators (metatextemes), explicit characterisation and assessment

**A szabványügy és a magyar nyelv:
a szabványosítás online forrásai az információszerzés,
a terminológiai munka és az oktatás szolgálatában***

1. A magyar szabványok és a magyar nyelv

Magyarországon az évente bevezetésre kerülő európai szabványok közel 80%-a, az összes érvényben lévő nemzeti szabvány mintegy 66%-a angol nyelvű magyar szabvány (Fóris–Sermann 2010: 43): az országban alkalmazandó szabványoknak tehát (sajnos) csak a kisebbik hányada érhető el a többnyire magyar anyanyelvű szabványfelhasználók számára magyar nyelven. A szabványok értelmezésének esetleges gyakorlati nehézségein túl mindez fontos nyelvi, főként az egyes szaknyelvek állapotával kapcsolatos kérdéseket is felvet. A magyarul ki nem adott szabványokban foglalt szakkifejezéseknek, terminusoknak kialakulhatnak-e ilyen körülmények között a magyar megfelelőik? Egyes magyar nyelvű terminusok hiánya hosszú távon nem veszélyezteti-e az eredményes anyanyelvi szakmai kommunikációt? A szaknyelvek korszerűsítésében elegendő megoldást jelent-e a fordítás? A szabványok magyarra fordítása során kik és milyen ismeretek birtokában végzik a szaknyelvi terminológia egységesítésével kapcsolatos munkát?

A fogalmakat jelölő terminusok jelentésének megértéséhez, komplex rendszerük átlátásához megfelelő szakmai tudásra van szükség. A terminusok megalkotása, definiálása, jelentésviszonyaik feltérképezése és leírása, az idegen nyelvi ekvivalenciák azonosítása a szaknyelvi korpuszbővítést szolgálja, és mint ilyen, egyben jellegzetes alkalmazott nyelvészeti feladat is. Egy-egy szakma kiváló képviselőitől – hacsak nem részesülnek célzott nyelvészeti képzésben is – nem várható el, hogy járatosak legyenek a modern nyelvtudományban, és – pusztán azért, mert magyar anyanyelvűek – képeseknek bizonyuljanak azonosítani és tevékenységük során megfelelően alkalmazni azokat a lényeges különbségtételeket, amelyek mentén a modern terminológiai elvek a 20. század elejének purista szemléletű nyelvművelésétől elkülönülnek. A szabványügyben dolgozó szakemberek a magyar szaknyelvi terminológia egységesítése érdekében végzett munkájuk során jelenleg sajnos többnyire nélkülözni kénytelenek a magyar nyelvészek, a mai nyelvészet segítségét.

* Köszönöm Fóris Ágotának a dolgozat végső változatának kialakításában nyújtott szakmai segítségét.

2. A szabványok és a szabványosítás szinterei

Mértékegységek, elektrotechnikai eszközök, postai szolgáltatások, építőipar, élelmiszer-biztonság: néhány olyan terület, ahol szabványok sokaságának betartása és betartatása biztosítja, hogy a modern világ hatékonyságra, biztonságra és kényelemre oly sokat adó emberét ne érje kellemetlen meglepetés. Mindennapjainkban valamennyien számos szabványosított terméket használunk (pl. hitelkártya, mikrosütő, ólommentes benzin), szabványosított szolgáltatást (pl. tömegközlekedés, internet-hozzáférés biztosítása, fordítás) veszünk igénybe. A szabványosítás (standardization) és megfelelőségértékelés (conformity assessment) életminőséget meghatározó jelentőségét – a műszaki értelmiség kivételével – azonban csak kevesen ismerik fel, és bár a szabványosítás nyújtotta előnyöket valamennyien elfogadjuk és élvezzük, a szabványok világáról jellemzően alig-alig rendelkezünk ismeretekkel.

A szabvány közmegegyezéssel létrehozott és egy hivatalosan elismert szervezet által jóváhagyott, tevékenységekre vagy azok eredményeire vonatkozó dokumentum, amely – általános és ismételt, következetes alkalmazásra – szabályokat, irányelveket, megoldásokat, jellemzőket fogalmaz meg a rendező hatás adott feltételek között kivitelezhető legkedvezőbb fokának elérése céljából (vö. 1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról; idézi Pónyai 2010: 3–4). A szabványoknak a tudomány, a technika és a gyakorlat korszerű eredményein kell alapulnia és a közösség javának előmozdítását kell szolgálnia (vö. ISO/IEC Guide 2:2004 „Standardization and related activities – General vocabulary”). A szabványok szövege műszaki előírásokat és egyéb kitételeket tartalmaz. A szabványok tartalmának kidolgozása szakmai közösségek által, koordinált, nyílt eljárás során történik: a magán- és közszférából egyaránt kikerülő érdekelt felek (gyártók, vállalatok, intézmények, fogyasztók, felhasználók, kereskedők, szakértők stb.) képviselőit tömörítő, önkéntes alapon szerveződő műszaki bizottságok a szabványfejlesztési eljárás során egyeztető tárgyalásokat folytatnak, ennek eredményeként szabványtervezetet dolgoznak ki, amelyet nyilvános vitára bocsátanak, és a beérkező megjegyzések tanulságait is beépítve a végleges változatba, a szabványt valamely erre a célra létrehozott testület jóváhagyása után kiadják. A munka jellemzően magas költségeit befektetők: jórészt az ipar, a résztvevők és/vagy a szabványfejlesztő szervezet fizeti (<http://www.bsieducation.org/Education/about/what-is-a-standard.shtml>; <http://www.standardslearn.org/lessons.aspx?key=45>).

Ma a szabványok alkalmazása jellemzően önkéntes. Egyes törvények és szabályozások azonban megkívánhatják bizonyos szabványok kötelező jellegű betartását. A szabványok alkalmazásának gazdasági és társadalmi haszna nyilvánvaló: a szabványokban foglaltak követése biztosítja a termékek költséghatékony előállítását, a jó minőséget, a maximális funkcionalitást, a széles körű kompatibilitást, a rendszeres cserélhetőséget, az állandó biztonságot, a környezet védelmét; valamint hozzájárul a szolgáltatások és folyamatok magas színvonalának megteremtéséhez és fenntartásához. A szabványok előírásainak betartásával az alkalmazók számára lényeges járulékos költségek nélkül nagyobb nemzetközi piaci részesedés megszerzésére van mód, amely akár az egész világra kiterjedő értékesítés lehetőségének megteremtését is magában foglalja (<http://www.standardslearn.org/lessons.aspx?key=43>).

A hivatalos szabványosítás ma több szintéren: nemzeti, regionális és nemzetközi szinten folyik. Az ún. *de facto szabványok* kidolgozása nem hivatalos – szakmai, iparágazati, illetve vállalati – szabványosítási eljárások során történik (vö. Galinski–Weissinger 2010: 11). Az egyes, saját szakterületükön szabványok kidolgozására vállalkozó cégek, (kis)vállalkozások, intézmények, szakmai, ipari, kereskedelmi és szabványfejlesztési testületek munkáját minden országban egy nemzeti szabványügyi szervezet fogja össze, amely a kormányzat által meghatalmazott és elismert, ám attól függetlenül működő, önkormányzattal és nyilvántartott, önkéntes tagsággal rendelkező, önálló gazdálkodást folytató nonprofit köztestület. A nemzeti szabványügyi szervezetek feladata kettős: egy oldalról a nemzetközi, a regionális és a nemzeti szabványok összeegyeztetésén dolgoznak (előbbieket bevezetik az adott ország szabványosítási gyakorlatába, ezzel egy időben visszavonják az ellentmondó nemzeti szabványokat); más oldalról igyekeznek a nemzeti érdekeket képviselni a regionális és a nemzetközi szabványosítási folyamatokban, ezért a nemzeti szabványügyi testületek rendszerint tagjai a területileg illetékes főbb regionális és a mértékadó nemzetközi szabványosítási szervezeteknek.

A regionális szabványügyi testületek a belső, egységes régiós piac kialakításában, hatékony működésének fenntartásában játszanak jelentős szerepet, valamint a térség érdekképviseletét látják el a szabványosítás világméretű, nemzetközi gyakorlatában. Szabványosítás tekintetében a következő régiókat kell számon tartanunk: Afrika, Észak- és Dél-Amerika, Ázsia csendes-óceáni része, Európa és a Közép-Kelet. A nemzetközi szabványügyi szervezetek az egész világra kiterjedően koordinálják a szabványok kidolgozását, alkalmazását, tevékenységükkel a termékek, folyamatok és szolgáltatások széles körű cseréjét teszik lehetővé, elősegítve a tudományos innováció gyors piaci megjelenését, a szabad kereskedelem és a világgazdaság fejlődését.

Regionális és nemzetközi szinten a szabványosítani kívánt területek szerint (pl. általános, elektrotechnikai, távközlési szabványok kidolgozása) több szervezettel számolhatunk. Az európai regionális szabványosítás három legjelentősebb szervezete az Európai Szabványügyi Bizottság (European Committee for Standardization, CEN; alapítva: 1961-ben), az Európai Elektronikai Szabványügyi Bizottság (European Committee for Electrotechnical Standardization, CENELEC; alapítva: 1973-ban) és az Európai Távközlési Szabványügyi Intézet (European Telecommunications Standards Institute, ETSI; alapítva: 1988-ban). A nemzetközi szabványosítási tevékenységet pedig alapvetően a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardization, ISO; alapítva: 1947-ben), a Nemzetközi Elektrotechnikai Bizottság (International Electrotechnical Commission, IEC; alapítva: 1906-ban) és a Nemzetközi Távközlési Egyesület Telekommunikációs Szabványügyi Szektor (International Telecommunication Union Telecommunication Standardization Sector, ITU-T; alapítva: 1865-ben) irányítja. A magyarországi szabványosítási gyakorlatért felelős Magyar Szabványügyi Testület (MSZT) tagja az ISO-nak, az IEC-nek, a CEN-nek és a CENELEC-nek, de együttműködik az ETSI-vel is (<http://www.cen.eu>, <http://www.cenelec.eu>, <http://www.etsi.org>, <http://www.iso.org>, <http://www.iec.ch>, <http://www.itu.int/ITU-T>, <http://www.mszt.hu>; a szervezetek munkájáról részletesebben l. Bölcseki 2010).

Történetileg a szabványok többsége egymással párhuzamosan kidolgozott nemzeti szabvány volt, amelyek egy-egy ország belkereskedelmének megteremtésében, élénkítésében kaptak szerepet. A globalizálódó ipari termelés utóbbi időben történő kibontakozása azonban egyre inkább az egyszer megalkotandó, nemzetközi hatókörű szabványok fejlesztését kívánja meg. Az American National Standards Institute (ANSI) adatai szerint egy évtizeddel ezelőtt az európai országok szabványügyi testületei tevékenységük 80%-ában nemzeti szabványokat dolgoztak ki, és csak 20%-ban foglalkoztak a közös európai és a nemzetközi szabványok fejlesztésével; mára ez az arány a világgazdasági trendek változásával összhangban megfordult (<http://www.standardslearn.org/lessons.aspx?key=43>).

3. Szabványügyi információk a világhálón

A szabványügy nemzetközi nyelve az angol. Az európai regionális szabványosítással foglalkozó szervezetek, valamint az IEC webhelye angol nyelvű, az ISO pedig angol és francia nyelvű honlapot üzemeltet. Az ITU-T a linkeket ugyan megadja arabul, kínaiul, spanyolul, franciául és oroszul is, az érdemi információ azonban inkább csak angol nyelven jelenik meg a weblapokon. Tekintve, hogy a magyar szabványosítási tevékenységek erősen függenek a regionális gyakorlattól (az európai szabványokat kötelező bevezetni az EU tagországaiban a belső piac egységességének megteremtésére), és hogy a szabványok változékony világában a honlapok a gyors információszerzés eszközeivé váltak, gazdasági jelentősége van annak, hogy a magyar szakemberek, illetve az ipar képviselői milyen nyelven, nyelveken ismerkedhetnek meg a legújabb szabványügyi eredményekkel, kívánalmakkal. Nem kell túlságosan hosszan böngészni az egyes szabványügyi szervezetek honlapjait ahhoz, hogy kiderüljön: angol nyelven sokszorosan több szabványosítási ismerethez, aktuális információhoz juthatunk hozzá, mint magyarul. A honlapok a kiadott és a fejlesztés alatt álló regionális és nemzetközi hatókörű szabványokról, az egyes szabványügyi szervezetek munkájáról leginkább angol nyelven nyújtanak tájékoztatást. Megbízható angol nyelvtudás nélkül tehát kevés esélye van a szabványok vagy a szabványügy iránt érdeklődő magyar szakembereknek a pontos tájékozódásra (jelen írás is szükségszerűen az angol nyelvű weblapok információira épít).

A nemzeti szabványügyi szervezetek a részletesebb információkat nemzeti nyelvű oldalakon, a várható nemzetközi érdeklődésnek megfelelő tartalmakat pedig leggyakrabban angol nyelvű weblapokon teszik elérhetővé az interneten. A brit nemzeti szabványosítást irányító intézmény, a British Standards Institution Group (BSI Group) ugyanakkor 29 ország, régió számára kínál többnyire nemzeti nyelvű egyéni tartalmakat webhelyén. A magyar szakemberek a „Rest of Europe” kategóriában kaphatnak Európának, a Közép-Keletnek és Afrikának közösen szánt szabványügyi információkat angolul (<http://www.bsi-emea.com/index.xalter>). A nemzeti testületek honlapjainak felépítése, a közzétett információk jellege alapján jelentős különbségeket figyelhetünk meg a tekintetben is, hogy az egyes nemzeti szabványügyi szervezetek vajon kikre számítanak a honlapok olvasóiként. Az MSZT magyar

nyelvű honlapja (<http://www.mszt.hu>) érzékelhetően a szabványok alkalmazóit tekintve elsődleges célközönségnek, főként az őket érdeklő információkat (pl. a szabványvásárlás lehetőségei, az online szabványkönyvtár tesztváltozata, a testület által kínált szolgáltatások) teszi közzé webhelyén. A szlovákiai Slovenský ústav technickej normalizácie (SUTN) láthatóan a szakemberek eredményes munkáját törekszik elősegíteni (pl. Mőj Profil menüpont; <http://www.sutn.sk>). A brit és az egyesült államokbeli szervezetek (a BSI és az ANSI) önálló, a szabványügyi alapismeretek oktatását közérthető módon megvalósító interaktív, angol nyelvű webhelyeket is üzemeltetnek (l. 5. pont), azaz nemcsak a szabványok leendő alkalmazóit, illetve a szabványüggyel már foglalkozó szakembereket kívánják megszólítani, hanem a lehető legszélesebb közönséget igyekeznek meggyőzni a szabványosítás jelentőségéről, tájékoztatást adva a személyes részvétel lehetőségeiről is.

4. A terminológiai munka a szabványügyben

A szabványügyi terminológiai munka a szabványokban jelentkező terminusok meghatározására, gyűjtésére, egységesítésére (szabványosítására), összehangolására (harmonizációjára) és közreadására terjed ki. Az alábbiakban két, e munkálatokkal kapcsolatos alapfogalmat ismertetünk; illetve néhány, a szabványosítás során megalkotott terminológiával foglalkozó szervezetet, internetes forrást és magyar vonatkozásban is jelentős eredményt mutatunk be.

4.1. Terminológiai szabványosítás, terminológiai harmonizáció

A szabványok jó része a szövegben foglalt terminusok definiálásával kezdődik. A több terület szabványosításában is részt vállaló két nagy testületet tekintve: az ISO működése megkezdése óta, saját nyilvántartása szerint, több mint 18.500 nemzetközi szabványt adott ki; a CEN mintegy 14 134 saját szabványt tart számon, amelyek száma évente közel 1100 kiadott dokumentummal bővül (http://www.iso.org/iso/about/the_iso_story.htm, <http://www.cen.eu/cen/AboutUs/Statistics/Pages/default.aspx>). A szabványok ilyen hatalmas mennyisége mellett – még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a technikai fejlődés következtében a szabványok egy részét időről időre visszavonják – érthető, hogy a szabványügyi szervezetek törekszenek a szabványok szövegében előkerülő nagyszámú terminus egységes kezelésének biztosítására szolgáló módszerek, megoldások kidolgozására. Ezt az alapvető célt szolgálja a terminológiai szabványosítási, illetve harmonizációs munka.

A terminológiai szabványosítás a terminushasználatot egy nyelven belül, egy domináns bázismodell alapján egységesíti, azzal a céllal, hogy ugyanazt a fogalmat mindig ugyanaz a terminus jelölje a szaknyelvben, hiszen ez az egyértelmű szakmai kommunikáció alapfeltétele. A terminológiai szabványosítás történhet a konkrét szabvány kidolgozása előtt, a szabványfejlesztés előkészületeként a szabvány szövegében használni kívánt terminusok meghatározásával; illetve már ki-

adott szabványokból is kigyűjthetők az alkalmazott terminusok definíciókkal együtt. A terminológiai szabványosítás eredményeként leginkább terminológiai szabványok születnek. A terminológiai szabványok két eltérő típusba sorolhatók: előírhatják, hogy az új fogalmakat milyen elvek alapján kell nyelvileg megjelölni; illetve több, már használatban lévő terminus közül kijelölhetik a beszélt vagy írott szakmai diskurzusban alkalmazandót (Fóris–Sermann 2010: 45–7).

A terminusok fogalmakat jelölnek, a különböző nyelvek pedig eltérő kulturális háttérüknek megfelelően különböző fogalmi rendszerekben reprezentálhatják a valóságot. Többnyelvű anyag esetében, így például a nemzetközi és az európai regionális szabványosítási gyakorlatban a terminusok szabványosítása helyett ezért inkább a terminológiai harmonizáció mutatkozik adekvát módszernek. A terminológiai harmonizáció több nyelv terminusainak viszonylatában, több modell összehangolásával, ekvivalenciákat teremt, figyelembe véve a nyelvenként különböző fogalmi és terminusrendszerek sajátosságait. A többnyelvű harmonizált terminológia úgy képes a nemzetközi szakmai kommunikáció sikerességét biztosítani, hogy közben az anyanyelv használata révén a nyelvi egyenjogúság is megvalósul. A harmonizáció során jellemzően többnyelvű online terminológiai adatbázisok készítése a cél (Fóris–Sermann 2010: 44–5, 48–50).

A terminológiai szabványosítás (pl. ISO 10241:1992, ISO 15188:2001, ISO 1951:2007, ISO 22128:2008, ISO 704:2009) és a terminológiai harmonizáció folyamata (pl. ISO 860:2007); valamint a lehetséges „végeredmékek” (pl. szabványok, glosszáriumok, szógyűjtemények, szótárak, adatbázisok, terminuskivonatoló programok) maguk is gyakran szabványosítottak. A terminológiai szabványosítást többnyire az egyes műszaki bizottságokban dolgozó szakemberek végzik, a harmonizáció ugyanakkor szakemberek, fordítók és informatikusok közös tevékenysége – az utóbbi munkát különösen hatékonyan segítheti a különböző szakterületek képviselői között közvetítő szerepet játszó, nyelvtudományi ismeretekkel is rendelkező terminológus szakember (Fóris–Sermann 2010: 48, 53–4).

4.2. Terminológiai szabványosítással, illetve harmonizációval foglalkozó szabványügyi szervezetek; a szabványosított, illetve a harmonizált terminológia fontosabb forrásai az interneten

A terminológiai szabványosítással és harmonizációval kapcsolatos feladatok elvégzésére az ISO önálló műszaki bizottságot hozott létre (ISO/TC 37 Terminology and other language and content resources; alapítva: 1947-ben). A bizottság feladata, hogy a terminológiával és más nyelvi forrásokkal összefüggésben alapelveket, módszereket és alkalmazásokat dolgozzon ki a soknyelvű kommunikáció és a kulturális változatosság körülményét figyelembe véve, ám az egyes szakterületek terminológiájáért a szakterületért felelős műszaki bizottságok felelnek, és a TC 37 közöttük koordinációs feladatokat nem lát el. A szakmai munka jelenleg a TC 37 négy albizottságának 20 munkacsoportjában folyik, két tanácsadó és egy koordináló testület közreműködésével. A munkacsoportok, többek között, fogalommodellálással, ter-

minográfiával, lexikográfiával, szocioterminológiával, terminológiai harmonizációval, a kulturális változatosság menedzselésének lehetőségeivel, fordítási és tolmácsolási kérdésekkel, a lehetséges nyelvi forrásanyag azonosításának problémáival, ontológiák létrehozásának elméleti kérdéseivel foglalkoznak (http://www.iso.org/iso/standards_development/technical_committees/list_of_iso_technical_committees/iso_technical_committee.htm?commid=48104). A TC 37-es bizottság ez ideig 29 terminológiai vonatkozású, angol nyelvű szabványt adott ki (a részleteket l. Galinski–Weissinger 2010: 14–5, Fóris–Sermann 2010: 42–3). Az ISO terminológiai vonatkozású vállalkozásai között meg kell említenünk a már szabványosított elemek fogalomközpontú rendszerezésére alkalmas „ISO Concept Database” elnevezésű adatbázis kiépítését, amely a jövőben elvezethet a több forrásszabványból a kulcsszavak (terminusok) megadása által a megrendelő igényeihez illeszkedő egyedi szabványok összeállításához, valamint a globális tudásinfrastruktúra kialakításához (Galinski–Weissinger 2010: 17–9).

A terminológia egységesítésével kapcsolatos munkát önálló műszaki bizottság végzi az IEC-nél is (IEC/TC 1 Terminology; alapítva: 1911-ben), amelynek feladata az elektrotechnika egyes részterületein használt terminusok és definíciók kidolgozása, jóváhagyása, valamint a terminusok idegen nyelvű megfelelőinek meghatározása. Ennek eredményeként a bizottság egy olyan, angol és francia nyelven elérhető nemzetközi elektrotechnikai szójegyzék elkészítésére és folyamatos karbantartására vállalkozott terminológiai szabványsorozat formájában (IEC 60050: International Electrotechnical Vocabulary, IEV), amelynek célja a tudományterület terminusainak összegyűjtése és meghatározása = az elektrotechnikai terminusok műszaki nyelvben, szakirodalomban, oktatásban, műszaki leírásokban, fordításokban és kereskedelemben való egységes használatának biztosítására. Ezt a munkát az IEV Coordinating Committee (IEVCC) elnevezésű bizottság irányítja. Az IEV interneten elérhető, ingyenesen használható, adatbázis formájú változata, az „Electropedia” (<http://www.electropedia.org>) 2007 óta működik, és 78 témakörre bontva magában foglalja a teljes IEV terminológiai szabványsorozat adatait (több mint 20 000 szócikket). A nyelvek tekintetében az „Electropedia” túl is lép az IEV-n: az angol és francia adatokon túl (témától függően) arab, japán, kínai, lengyel, német, portugál, spanyol és svéd nyelvű terminusekvivalenciákat is ad. Az IEC az interneten keresztül a felhasználók rendelkezésére bocsátja a 2002 óta kiadott IEC-szabványok „Terms and definitions” című pontjában meghatározott angol és francia nyelvű terminusok jegyzékét is „IEC Glossary: Compilation of electrotechnical terminology” címen (<http://std.iec.ch/glossary>), amely pillanatnyilag mintegy 40 000 terminust tartalmaz, azok forrásszabványbeli jelentésének meghatározásával (a részleteket l. Bölcsei 2010: 38–9).

Az IEV/TC 1 bizottság fontos szerepet tölt be az egyes műszaki szakbizottságok terminusalkotó és -alkalmazó tevékenységének koordinálásában is. Az elektrotechnika részterületeinek terminológiáját rendszerint a megfelelő műszaki szakbizottság tagjai dolgozzák ki a TC 1 titkárságának a felügyeletével. Ha több műszaki szakbizottság képviselői is részt vesznek a munkában, a TC 1 tagjaival együtt, közös munkacsoportban dolgoznak. A TC 1 titkársága az IEC Central Office központi hivatalon keresztül bővíti, vizsgálja felül az IEV-t, amely normatív kiadvány: a ben-

ne foglalt terminusoktól és definícióktól egy IEC műszaki szakbizottság sem térhet el (http://www.iec.ch/cgi-bin/getfile.pl/sbp_1.pdf?dir=sbp&format=pdf&type=&file=1.pdf).

A terminológia egységesítésére irányuló tevékenység más szabványügyi szervezetek esetében is gyakran valósul meg úgy, hogy az érdemi munka az érintett műszaki szakbizottságok képviselőiből összeálló, önálló munkacsoportokban történik, egy-egy konkrét szabvány kidolgozásának előkészítéseként (pl. ANSI). Galinski–Weissinger (2010: 13) adatai szerint ma a világ különféle szabványügyi szervezeteiben terminológiafejlesztő tevékenység több mint 2000 munkacsoportban folyik. Az MSZT mind az ISO/TC 37-es, mind pedig az IEC/TC 1-es bizottságában megfigyelő tagként van jelen (http://www.iso.org/iso/standards_development/technical_committees/list_of_iso_technical_committees/iso_technical_committee_participation.htm?commid=48104; http://www.iec.ch/dyn/www/f?p=103:29:0::: FSP_ORG_ID,FSP_LANG_ID:1231,25).

4.3. A terminológiai szabványosítás, illetve harmonizáció magyar nyelvi vonatkozásai az interneten fellelhető forrásokban

A szabványosított és harmonizált terminológiát tartalmazó szabványok, szójegyzékek, adatbázisok interneten hozzáférhetővé tett változatai magyar terminusokat tudomásom szerint nem tartalmaznak. Magyar nyelvű terminológiai segédanyagot, terminológiai szabványokat az MSZT weboldalán sem találunk. A határon túli magyarságnak otthont adó környező országok szabványügyi testületei közül néhány webhelyén közread ugyan terminológiai szabványokat, kézikönyveket, ám ezek nemzeti nyelvű adatokat tartalmaznak (esetenként angol ekvivalenciák megadásával). A szlovéniai Slovenski inštitut za standardizacijo (SIST) webhelyén található terminológiai szabvány (SIST EN 45020: „Main Definitions for Standardization and Related Activities”) a szabványüggyel kapcsolatos szlovén fogalmak angol megfelelőit adja meg angol nyelvű definíciók kíséretében.¹ A horvátországi Hrvatski zavod za norme (HZN) a terminológiai munkálatok kapcsán horvát nyelvű kézikönyvet jelentetett meg (Sounauti, Heidi, „Upute za nazivlje [Terminológiai útmutató]”, 1999);² továbbá két nemzeti nyelvű terminológiai szabvány tervezetét teszi közzé nyilvános véleményezésre: nHRN EN 10020: „Definicije i razredba vrsta čelika (EN 10020:2000)” – „Definition and classification of grades of steel (EN 10020:2000)” és nHRN IEC 60027-1: „Slovní znakovi u elektrotehnici – 1. dio: Opća načela (IEC 60027-1:1992)” – „Letter symbols to be used in electrical technology – Part 1: General principles (IEC 60027-1:1992)”.³

¹ L. <http://www.sist.si/eng/g2/g22.htm> (2010. 09. 08.).

² L. http://www.hzn.hr/english/pr_termrad.html (2011. 02. 07.).

³ L. http://www.hzn.hr/english/hrn_nacrti.html (2011. 02. 07.).

Számottevő, folyamatos erőfeszítések történnek ugyanakkor a minőségügygel kapcsolatos nemzetközi szabványokban használt terminusok (vö. EOQ Glossary; EOQ = European Organization for Quality, Európai Minőségügyi Szervezet) magyarra fordítására, a minőségügyi magyar terminológia kialakítására. Ezt a feladatot az 1990-es évektől az EOQ Magyar Nemzeti Bizottsága (EOQ MNB) Terminológiai Szakbizottságának szakértői vállalták magukra: munkájuk eredményeként a közelmúltban értelmező szótár (Balogh–Földesi 2003) és a szótár elkészítésének tanulságait összefoglaló dolgozat (Balogh–Földesi 2008) jelent meg. Az eredményeknek azonban csak kis része érhető el az interneten (Balogh–Földesi 2009).

5. Szabványügyi alapismeretek oktatása e-learning formában

Bár sok nemzeti szabványügyi testület foglalkozik oktatással is, legtöbbször megmaradnak a hagyományos, felnőtteknek indított szaktanfolyami vagy egyetemi szemináriumi keretek között megvalósuló tanításnál. A magyar MSZT akkreditált felnőttképzési intézményként maga is rendszeresen tart szabványosítással, tanúsítással, minőségbiztosítással kapcsolatos költségtérítéses, osztálytermi szaktanfolyamokat, értelemszerűen magyar nyelven.

Az angolszász világ két nagy szabványügyi szervezete, a BSI és az ANSI, felismerve a gazdaság részéről érkező igényt, az interneten keresztül bárki számára ingyenesen hozzáférhető szolgáltatásként kínál angol nyelven szabványosítási alapismereteket nyújtó tananyagokat. A 2008 óta működő „BSI Education” portál (<http://www.bsieducation.org>) korcsoportok (7–11, 11–14, 14–19 évesek és a felsőoktatás számára kidolgozott egységekben), azon belül témakörök szerint (pl. játékszerek biztonsága, alternatív energia, fenntartható fejlődés, építőipar, elektronika, biztonsági berendezések, élelmiszer-csomagolás, gyermekgondozás, könnyűbúvárkodás, termékesztek, egyes tudományterületek alapvető fontosságú szabványai) összeállított tananyag segítségével nyújt igen alapos bevezetést a brit szabványok világába. Az alsó- és középszintű oktatási intézmények tanárainak dolgát a számukra készített jegyzetek, a felsőoktatásban tevékenykedők munkáját a közreadott egyetemi előadásvázlatok és az „International Journal of Quality and Standards” című internetes tudományos folyóiratban publikált tanulmányok könnyíthetik meg a szabványügyi ismeretek tanításakor.

Az 1997-ben indított „StandardsLearn” portál (<http://www.standardslearn.org>) elsősorban az egyesült államokbeli szabványosítási tevékenység iránt érdeklődő felnőtteknek szól: a felkínált kurzusokat elvégezve képet kaphatunk a szabványosítás történetéről; a szabványok jelentőségéről, típusairól, mindennapi életünkben játszott szerepükről; az Egyesült Államokban követett szabványfejlesztési gyakorlatról, a szabványosítás ott érvényben lévő jogi vonatkozásairól. A nagyobb egységeket a tanultakat ellenőrző, online értékelést biztosító feladatsorok zárják, a kurzusok elvégzéséről pedig kérésre igazolást is kaphatunk e-mailben.

Egyes országok nemzeti szabványosítási tevékenységéről, intézményeiről, a szabványosítás adott országbeli jelentőségéről tehát az interneten keresztül vi-

szonylag részletes ismeretekre tehetünk szert, ismét csak angol nyelven (a szabványügyi oktatást szolgáló két portál részletesebb ismertetését I. Bölskei 2010: 30–1, 33–5).

6. Következtetések

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a szabványok szerzteágazó és gyorsan változó világában az interneten közzétett információk – közöttük jelentős nyelvi információk –, szakmai és oktatási segédanyagok igen jelentős szerephez jutnak: fontos forrásai a szakemberek, a szabványalkalmazók, a szabványosításról tanulók ismereteinek, feltéve, ha jól tudnak angolul. A magyar anyanyelvűek a szabványosítással összefüggésben az interneten hozzáférhetővé tett ismeretek feldolgozása, elsjátítása során idegen nyelvet kénytelenek használni, így nyelvi hátrányban vannak azokkal szemben, akik ezekhez az információkhoz saját anyanyelvükön juthatnak hozzá. A 2005-ben kiadott „Guidelines for Terminology Policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities” (a továbbiakban: GTP) című, a nemzeti terminológiapolitika megalkotását, fenntartását sürgető UNESCO-irányelv felhívja a figyelmet arra, hogy ha egy nyelv szaknyelvi terminológiája az egyes tárgykörökben nem vagy túlságosan lassan fejlődik ki, megeshet, hogy a mai gyors technikai fejlődés mellett egy idő után az adott nyelven egyes szakterületek kapcsán érdemi kommunikáció már nem valósítható meg (azaz funkcionális nyelvvesztés következhet be), és ez akár az egynyelvű közösségek tudományos és gazdasági fejlődésből való kizáródásához is vezethet (GTP: v–vi).

Európában a nemzeti szabványosítás az egyes országok hivatalos nyelvén folyik, a regionális és a nemzetközi szabványosítási folyamatokba való bekapcsolódás révén ugyanakkor fontos szerepet kap az angol (szak)nyelv is. A terminológiapolitikai szakirodalom ezért az egyes népcsoportok szaknyelvének fejlesztésére két-nyelvű szótárak, fogalomgyűjtemények, tankönyvek, információs és oktatási (könnyen hozzáférhető és gyorsan kereshető, azaz elsősorban online) anyagok készítését javasolja, amelyek segítségével egyidejűleg fejleszthető az anyanyelvi és az idegen nyelvi szaknyelvi kompetencia (Fóris–Sermann 2007: 135–6).

Az egyes tudományterületek magyar nyelvű terminológiájának megteremtése, egységesítése, karbantartása a magyarság társadalmi, kulturális, gazdasági érdeke, tehát a magyar szakemberek feladata. A szabványügyben is nekünk, magyaroknak kell lépnünk a magyar nyelvű terminológiai szabványok, a magyar nyelvű terminusokat is tartalmazó két- vagy többnyelvű terminológiai adatbázisok kidolgozása érdekében, hiszen leginkább a mi érdekünk, hogy ilyenek létezzenek. Az országban elsőként, 2011 őszén a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke indít Terminológia mesterszakot. A hallgatók közül, reményeink szerint, lesznek majd, akik a szabványosítási specializációt választják (az MSZT egyébiránt az oktatásban és gyakorlóhelyként is fontos részt vállal a képzésben), és szakmailag, valamint nyelvészetileg egyaránt képzett szakemberekként eredm-

nyesen tudnak részt venni a magyar szaknyelvekkel kapcsolatos terminológiai szabványosítási és harmonizációs munkálatokban – anyanyelvünk érdekében, mindannyiunk javára.

INTERNETES FORRÁSOK

- American National Standards Institute (ANSI) = <http://www.ansi.org> (2011. 01. 31.)
 British Standards Institution (BSI British Standards) és BSI Group = <http://www.bsigroup.com> (2011. 02. 07.)
 BSI Education = <http://www.bsieducation.org/Education/default.php> (2011. 01. 31.)
 European Committee for Electrotechnical Standardization (ETSI) = <http://www.etsi.org> (2011. 02. 02.)
 European Committee for Standardization (CEN) = <http://www.cen.eu> (2011. 02. 02.)
 European Telecommunications Standards Institute (CENELEC) = <http://www.cenelec.eu> (2011. 02. 02.)
 Hrvatski zavod za norme (HZN) = <http://www.hzn.hr> (2011. 02. 07.)
 IEC/TC 1 Strategic Business Plan = http://www.iec.ch/cgi-bin/getfile.pl/sbp_1.pdf?dir=sbp&format=pdf&type=&file=1.pdf (2011. 02. 06.)
 International Electrotechnical Commission (IEC) = <http://www.iec.ch> (2011. 02. 02.)
 International Organization for Standardization (ISO) = <http://www.iso.org> (2011. 02. 02.)
 International Telecommunication Union Telecommunication Standardization Sector (ITU-T) = <http://www.itu.int/ITU-T> (2011. 02. 02.)
 ISO/IEC Guide 2:2004 Standardization and related activities – General vocabulary = http://www.standardsinfo.net/info/livelihood/fetch/2000/148478/6301438/standards_regulations.html (2011. 02. 02.)
 ISO/IEC Information Centre = <http://www.standardsinfo.net> (2011. 01. 31.)
 Magyar Szabványügyi Testület (MSZT) = <http://www.mszt.hu> (2011. 02. 02.)
 Slovenski inštitut za standardizacijo (SIST) = <http://www.sist.si> (2010. 09. 08.)
 Slovenský ústav technickej normalizácie (SUTN) = <http://www.sutn.sk> (2011. 02. 07.)
 StandardsLearn Portal = <http://www.standardslearn.org> (2011. 01. 31.)

SZAKIRODALOM

- Balogh Albert – Földesi Tamás 2003. *A minőségügy nemzetközi értelmező szótára*. Budapest, EQQ MNB.
 Balogh Albert – Földesi Tamás 2008. A minőségügy magyar terminusainak értelmezése. *Magyar Terminológia 2*: 243–60.
 Balogh Albert – Földesi Tamás 2009. A minőségügy magyar szakkifejezései. *Magyar Minőség*. XVIII: 15–28. = http://www.quality-mmt.hu/adat/fajlok/letoltesek/magyar-elektronikus-folyoirat/mm_2001-2009/2009_02mm.pdf (2011. 04. 18.)
 Bölcseki Andrea 2010. A szabványosítás online vetülete: angol nyelvű webhelyek. *Magyar Terminológia 3*, 1: 21–40.
 Fóris Ágota–Sermann Eszter 2007. Cenni sul ‘terminology policies’ in Ungheria. In: Papo, Adriano (a cura di): *Quaderni Vergeriani*. Annuario dell’Associazione Culturale Italoungherese del Friuli Venezia Giulia «Pier Paolo Vergerio». Duino Aurisina. Anno III, n. 3: 131–40.
 Fóris Ágota–Sermann Eszter 2010. A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció. *Magyar Terminológia 3*, 1: 41–54.

- Galinski, Christian–Weissinger, Reinhard 2010. Terminológiai szabványosítás és fordítási szabványok. *Magyar Terminológia*. 3, 1: 8–20.
- GTP. = *Guidelines for Terminology Policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities*. UNESCO irányelv. Prepared by Infoterm. Párizs. 2005. = <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001407/140765e.pdf> (2011. 02. 08.)
- Pónyai György 2010. Szabványosítás és a terminológia. *Magyar Terminológia* 3, 1: 3–7.

Bölcsei Andrea

KRE BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

Bölcsei, Andrea

Standardization and the Hungarian language: the online sources of standardization providing information, terminological aids and education

The paper emphasizes the social and economic benefits of applying standards in industry and in services; moreover, it briefly presents the scenes and tasks of official standardization processes on the basis of information provided by the websites of some national (e.g. ANSI, BSI, HZN, MSZT, SIST), regional (e.g. CEN, CENELEC, ETSI) and international (e.g. ISO, IEC, ITU-T) standardization institutions. The author also discusses the most important online sources of standardized and harmonized terminology (e.g. International Electrotechnical Vocabulary, Electropedia, ISO Concept Database, terminology standards) and describes two standardization related educational portals (BSI Education and StandardsLearn Portal). As all relevant online material with respect to standardization is available in English, in the rapidly changing world of technology, Hungarians, in the long run, must face the danger of reduction in Hungarian specialised language variations, especially when terminology is concerned – unless native Hungarian standardization professionals, linguists and terminologists begin to elaborate and adopt adequate methods of corpus planning in the near future for the specialised variants of the Hungarian language.

Keywords: standardization, terminology harmonization, terminology policy, corpus planning, websites

Referenciális állványzatépítés – a rím pragmatikai motiváltságáról*

1. Bevezetés

Eliot szavaival élve „a költészet többre vállalkozik, mint amennyi prózában közölhető; mindazonáltal egyetlen személy beszél benne egy másikhoz, s ez akkor is igaz, ha énekel, mert az ének a beszéd egyik változata” (Eliot 1981: 321). Feltehetően ez a legalkalmasabb kiindulópont a rím pragmatikai motiváltságának bemutatásához: ha ugyanis az összecsengő sorvégeknek jelentésképző szerepet tulajdonítunk a szövegben, ez a funkció leginkább a nyelvi tevékenység általános jellemzői felől közelíthető meg. Ebből a megállapításból két előfeltevés következik. (1) A költészet, sőt általában véve az irodalom és a hétköznapi nyelvhasználat közé nem vonható egyértelmű, éles határ a nyelv működtetését tekintve (elismerve természetesen az irodalmi szövegek sajátos létmódját a nyelv által konstituált hagyományban, valamint az ebből következő hermeneutikai tapasztalat jelentőségét, l. Gadamer 2003: 397). (2) A rím tudományos magyarázata nem szűkíthető le a visszatérő fonológiai struktúrák ritmikai jellemzésére, mivel funkcionális nyelvelméleti kiindulópontból tekintve valódi jelentősége a szövegek értelemszerkezetének kialakításában, vagyis a szöveg fogalmi feldolgozásában van.

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy funkcionális-kognitív pragmatikai kiindulópontból vázolja fel a rím közreműködését a szöveg befogadásában. A funkcionális szemléletmódból (l. Langacker 1987: 12, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 31–3) következően a rímet szemantikailag motivált struktúraként írja le, a szövegben mint támogató mátrixban vizsgálva szerkezeti és műveleti jellemzőit. A kognitív aspektus a rím által kezdeményezett fogalmi szerveződés bemutatására vonatkozik, a kutatás alapvető feltevése ugyanis az, hogy a rímnek a konceptualizációban, a fogalmi konstruálásban van elsősorban jelentősége, nem pedig a kellemes hangzás kialakításában. A rím elsődlegesen fogalmilag és szemantikailag motivált, és ez a motiváció jellemezhető a mentális terek (Fauconnier 1994, 1997, 2007) és a fogalmi aktiváció (Chafe 1998, 2009) elméletével. Ezek alapján az egyes példaszövegeket elemezve beláthatóvá válik, hogy a rím nem pusztán bizonyos szövegtípusok szükségyszerű kelléke, hanem a társas nyelvi tevékenység sikeres megvalósításának fontos tényezője.

* A tanulmány az OTKA K 81315 számú pályázatának támogatásával készült. Ezután köszönöm Laczkó Krisztinának és Tátrai Szilárdnak a kéziratához fűzött gondolatébresztő megjegyzéseit.

A funkcionális-kognitív pragmatikai megközelítés tehát szemléletváltást tesz szükségessé: a rím nem egyszerűen visszatérő, többé-kevésbé azonos fonológiai struktúrák együttese, hanem olyan nyelvi konstrukció, amely a diskurzus és a közös figyelemirányítás felől értelmezhető; nem másodlagos, járulékos, kiegészítő szövegem, hanem alapvető funkcionális motivációval jellemezhető szerkezet, amely kommunikatív és kognitív hidat képez az egyéni és a társas megismerés között (vö. Sinha 1999: 241). Következésképpen a figyelemirányítás a legtágabb keret, amelyben a rím funkcionális pragmatikai szempontból értelmezést nyerhet: a közös figyelem jelenet, illetve a közös figyelem középpontjába helyezett entitás fogalmi konstruálásában, konceptualizálásában játszik különböző komplexitásban megvalósuló, ám mindenképpen lényeges szerepet. Ily módon a rím a referencia aktusában nyer értelmet. A rím referenciális funkciója másfelől a jelentésképzés társas jellegéből magyarázható, amely a kulturális tanulás közege felé orientálja a funkcionális-kognitív rímelméletet. A rím tudományos magyarázatának ezt a szintjét a dolgozatban az állványzatépítés (**scaffolding**, l. Bortoni-Ricardo 2009, Tomasello 2002: 89–90) fogalmával tartom bemutatathatónak.

A fentiekből következően a tanulmány a következő, koncentrikus szerkezetben épül fel. Először azt kívánom bemutatni reklámszövegek példáján, miként működik közre a rím a fogalmi konstruálásban (2). Majd egy mondóka elemzésével vizsgálom a rímnek a diskurzus során a figyelemirányításban betöltött szerepét és a referenciális funkcióját (3). Végül két szépirodalmi szöveg példáján részletezem a rím összetett működését (4). A tanulmány végén konklúzió összegzi a rím funkcionális-kognitív pragmatikai megközelítésének tanulságait (5). A dolgozat egyrészt a rím egyszerű, részben mnemotechnikai működésétől halad a komplex konceptuális szerveződés leírásáig, miközben mindvégig ugyanazokkal a fogalmi eszközökkel közelít a rím működéséhez; másrészt a nyelvi tevékenység szociokulturális közegét tekintve a korai kulturális átadástól jut el a bonyolult együttes konstruálási műveletekig, az állványzatépítés összetettebb megvalósulásáig. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár a konstruálás, a referencia és az állványzatépítés szempontjait részben elkülönítve tárgyalom, ezek szervesen összetartoznak, egymással kölcsönös összefüggésben érvényesülnek. A fogalmi szerveződés hatással van a figyelemirányításra (miközben a fogalmi struktúrát a megnyilatkozó figyelemirányítási műveletei motiválják), a fogalmiasítás műveletként a referencia aktusában valósul meg, és a közös figyelem jelenet feldolgozásában tölt be állványzatépítő funkciót. Az elkülönített tárgyalást egyrészt a vizsgált szövegek fokozódó összetettsége (tehát e tényezők egyre bonyolultabb összefüggései), másrészt pedig a gondolatmenet követhetőségének igénye teszik szükségessé.

2. Rím és konstruálás

A rím pragmatikai motiváltságának funkcionális-kognitív kiindulópontból történő magyarázata abból a feltevésből indul ki, hogy a rím szemantikailag motivált struktúra, azaz a rímnek funkciója van a jelentésképzésben. A kognitív nyelvészet alap-

tétele szerint a jelentés fogalmi természetű (Langacker 1987: 97–9, 2008: 42–3, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 31, Tolcsvai Nagy 2010: 22). Mindebből következően a rím pragmatikai megközelítése sem nélkülözheti a rímjelentés konceptuális aspektusának bemutatását. Már csak azért sem, mert – mint látni fogjuk – a rím referenciális funkciója közvetlen összefüggésben áll a rímes szöveg fogalmi értelemszerkezetének a kialakításával.

Ugyanakkor a rímjelentés nem azonosítható a rím révén konstruált konceptuális struktúrával. A fogalmi reprezentációk ugyanis nem nyelvi jellegűek. Nem a nyelvtudomány illetékes tehát e reprezentációk precíz leírásában (l. Sandra 1997), jóllehet egyfelől e reprezentációk tételezésével megalapozhatóvá válik a nyelvi struktúrák funkcionális és kognitív motiváltságot előtérbe helyező, szisztematikus leírása, másfelől a nyelvi szerkezetek tanulmányozása révén a nyelvtudomány javaslatot tehet a fogalmi struktúrák modellálására.

A fogalmi és a szemantikai szerkezetek vizsgálatának megkülönböztetése voltaképpen a kognitív nyelvészetben belüli metatudományos perspektívaváltással hozható összefüggésbe (l. Fauconnier 1994: xvii–xlvii, 1997: 1, valamint Evans 2010: 603). Eszerint a konceptuális reprezentációk modellálása azokat a nyelvi megismerés háttérében zajló folyamatokat teszi megragadhatóvá, amelyek motiválttá teszik a nyelvi szimbólumok jelentését. Az így feltárt struktúrák azonban önmagukban nem jelentésszerkezetek. E háttérfeltevés alapján indokoltnak tűnik egy pragmatikai kiindulópont érvényesítése a rím funkcionális-kognitív nyelvészeti magyarázatában, mégpedig a szemantikai leírást megelőzően: a közös figyelemirányítás átfogó kontextusán belül, az interszubjektív referencia aktusában bontakozik ki az a fogalmi szerveződés, amely a rímjelentést megalapozza.

A pragmatikai rímmagyarázat ily módon nem is igényel részleteiben kidolgozott szemantikai modellt. A rím működése az interszubjektív nyelvi tevékenységben ugyanis anélkül is bemutatható, hogy a rímstruktúrákat mint szemantikai szerkezetek szimbolizációit részleteikben vizsgáljunk; miként a rím fonológiai leírása sem szükséges a pragmatikai magyarázathoz, elegendő az ismétlődés, illetőleg a fonológiai összehasonlítás műveletének a tételezése. Másként fogalmazva, a rím funkcionális pragmatikai megközelítésében a háttérkogníció perspektívája érvényesítendő, mert a nyelvi tevékenységben kibontakozó interszubjektív referencia konceptuális dimenziója, a dinamikus jelentésképzés fogalmi háttere ezáltal válik megragadhatóvá a rím vonatkozásában.

A rímjelentés konceptuális háttérének bemutatásához elsősorban a mentális terek elmélete alkalmazható. A mentális terek (Fauconnier 2007 alapján) olyan részleges és átmeneti fogalmi konstrukciók, amelyek dinamikusan alakulnak a diskurzus folyamán, segítve a szöveg fogalmi feldolgozását, megértését. Eredendően korlátozott időbeli és diskurzusbeli hatókörrel jellemezhetők, ám egyfelől kapcsolatban állnak a hosszú távú emlékezet tudásszerkezeteivel, másfelől többszörös létrehozás következtében maguk a mentális terek is elsáncolódhatnak, stabil konceptuális keretként. Fontos megjegyezni, hogy a mentális terek többféle forrásból épülnek ki (fogalmi tartományokba rendezett enciklopédikus tudás, a tartományokat strukturáló keretek, képi sémák, erődinamikai viszonyok, a közvetlen tapasztalat, a fizi-

kai, társas, verbális kontextus), és a diskurzus feldolgozása során többszörösen összekapcsolódhatnak egymással a bennük megjelenő elemek közötti megfelelések alapján. Ily módon a szöveg megértésének, fogalmi feldolgozásának folyamata leírható mentális terek kiépítésének, továbbá összekapcsolásának műveleteivel, a szöveg értelemszerkezete pedig mentális terek összetett viszonystruktúrájaként (mentálistér-konfigurációként) fogható fel.

A mentális terek nem közvetlenül nyelvi szemantikai struktúrák, jóllehet motiválják a jelentésképzést. A rím szempontjából azonban fontos e viszony másik oldala is, ugyanis éppen a nyelvi konstrukciók feldolgozása kezdeményezi a mentális terek kiépítését és összekapcsolását. Másként szólva a megnyilatkozás értelmezése során az egyes kifejezések megértése vagy új mentális tér kiépítését kezdeményezi (space builder), vagy egy meglévő mentális tér újabb elemét vezeti be a konceptuális szerveződésbe.

2.1. Nézzük meg a következő reklámszöveget:¹

(1) *Minél inkább csoki, annál inkább Boci.*

A szöveg értelmezhető a mentális terek bevonásával. Mint látni fogjuk, elsősorban a grammatikai konstrukció (a *minél... annál...* szerkezet) kezdeményezi a mentális terek kialakulását, ezzel fogalmi vázat biztosít a konstruálásban. Ugyanakkor a rím is mentálistér-képző szövegelemként funkcionál, ezáltal gazdagítja a létrejövő konceptuális szerveződést. Kiemelkedik továbbá a rím mnemotechnikai funkciója is: a rímnek nemcsak a konceptuális mintázat kialakításában, hanem annak memorizálásában is fontos szerepe van.

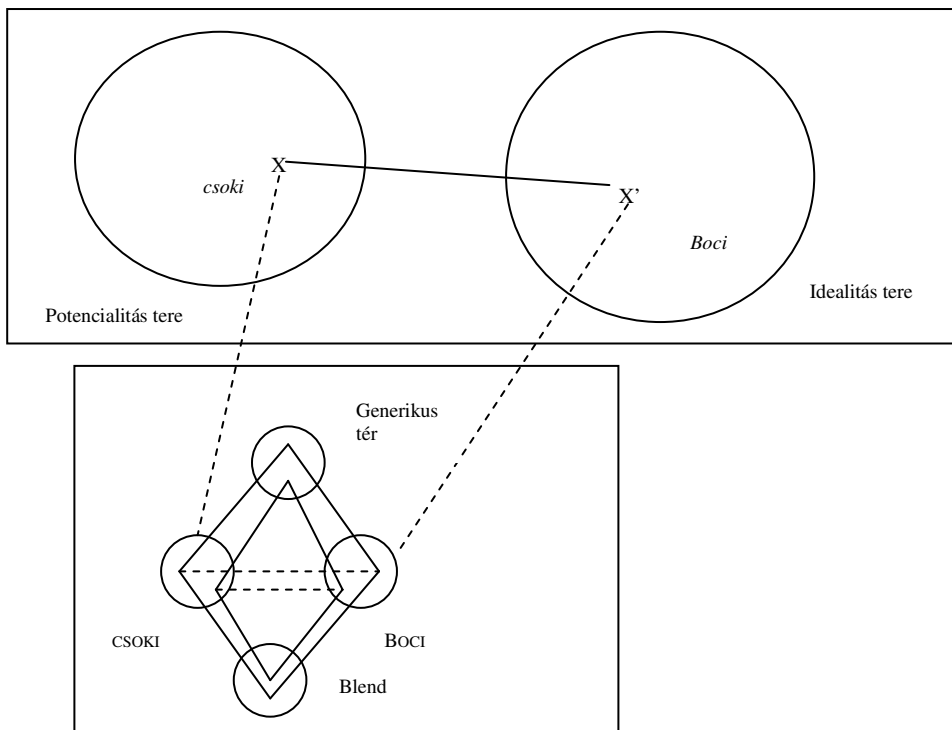
A *minél... annál...* szerkezet olyan mentálistér-képző struktúra, amely két mentális tér következtető összevetését kezdeményezi: két fiktív szituációt egy középpontba helyezett entitásra vonatkozóan. A szerkezet által kezdeményezett konceptualizáció legegyszerűbben úgy írható körül, hogy az adott entitás egy (egyszerű vagy összetett) tulajdonsága intenzitásának növekedésével az entitás értékelése is a tulajdonság skálájának valamelyik végpontja felé mozdul el. Például a *Minél erősebb, annál jobb* megnyilatkozás esetén – feltételezve, hogy a közös figyelem a kávéra irányul –, ha a kávé koncentrációja emelkedik, a kávé minősége – így értékelése – is intenzívebb, ez esetben pozitívabb lesz. Látható, hogy a szerkezet egyaránt érvényesít feltételeltséget, kauzalitást és összehasonlítást: a figyelmi fókuszban lévő entitásra vonatkozó általános megállapításként annak lehetséges pozitív vagy negatív értékelését kezdeményezi, egy előtérbe helyezett tulajdonságából következően, és mindezt egy konkrét világbeli entitásra vonatkoztatva, azt összehasonlítva a kategória szélsőséges (fiktív) példányával a tulajdonság alapján. Ez a séma jóval összetettebben is működtethető, olyan módon például, hogy egy esemény lehetséges

¹ A reklámszövegek forrása: <http://mindenamivicces.mindenkilapja.hu/html/18758309/render/reklamszovegek-xd>. A letöltés időpontja: 2011. február 26.

megvalósulása egy másik, pozitív vagy negatív esemény bekövetkezését idézheti elő (*Minél hamarabb indulunk, annál előbb odaérünk; Minél később indulunk, annál jobban elkésünk*), vagy egy tevékenység valamilyen módon történő kivitelezése a tevékenység eredményeként előálló entitás pozitív vagy negatív értékelését teszi lehetővé (*Minél inkább összekevered, annál jobban összeérnek az ízek; illetve Minél inkább összekevered, annál rosszabb lesz az íze*). A központi séma azonban minden esetben egyforma: a közös figyelem középpontjában lévő entitás vagy tevékenység lehetséges pozitív vagy negatív jellemzését kezdeményezi a szerkezet egy előtérbe helyezett tulajdonság, megvalósítási mód alapján a kategória szélsőséges példányával összevetve.

Ez a séma úgy valósulhat meg a megnyilatkozás értelmezése során, hogy az egyik létrejövő mentális térben megjelenik egy entitás vagy folyamat, illetőleg annak kiemelt jellemzője, a másik térben pedig az adott entitás vagy folyamat mint egy kategória tökéletes vagy legkevésbé tökéletes példánya tűnik fel, és a két elem között megfelelés épül ki, amely alapján a konceptualizáló azonosítja azokat. Az első tér a lehetségesség tere, amely a figyelmi középpontba helyezett dolgot, folyamatot jellemzi egyik tulajdonsága intenzitásának potenciális megnövelésével a skála valamelyik végpontja felé, a másik tér az idealitás tere, amelyben egy kategória pozitív vagy negatív ideális példánya (azaz a kategóriának az adott tulajdonságot valamelyik szélső értékben felmutató példánya) jelenik meg. A megnyilatkozás értelmezése tehát egyrészt ráirányítja a figyelmet egy entitás vagy tevékenység lényeges jellemzőjére, másrészt kezdeményezi az adott entitás vagy tevékenység pozitív vagy negatív jellemzését, kivitelezését.

Látható, hogy a *minél... annál...* szerkezet önmagában, konstrukcióként vagy keretként orientálja a referenciális jelenet vagy entitás fogalmi konstruálását. Az (1)-es példa esetében a reklámozott terméket a „csokoládéság” összetett jellemző vonatkozásában jellemzi, és teszi a csokoládé kategória tökéletes példányává. A mentális terek sorrendjében először a csokoládéság tulajdonsága konstruálódik meg fogalmilag, majd e tulajdonság mentén a kategória pozitív ideális példányaként jelenik meg a termék. Lényeges, hogy a szöveg rímpárja közreműködik ebben a konceptualizációban, összetettebbé téve azt. Egyfelől kiépül a szerkezet alapján a lehetségesség és a tökéletesség mentális tere, mindkettőben egy-egy központi entitással, amelyeket egy előtérben álló tulajdonság alapján jellemezhetünk, és feleltethetünk meg egymásnak. Ugyanakkor ez a tulajdonság (a csokiság) nem konvencionális megismerési tartomány, hanem összetett jellemző, amelynek kidolgozásában éppen a figyelmi fókuszba helyezett entitás (a termék) válik fontos tényezővé a megnyilatkozás értelmezésének folyamatában. A rím következtében ugyanis nemcsak a fenti két mentális tér alakul ki, hanem ezzel párhuzamosan másik két tér is, a CSOKI és a BOCI mentális tere, ezek azonban nem pusztán megfeleléseken keresztül kapcsolódnak össze, hanem fogalmi integráció révén is. Ebből következően egyrészt nem a kategória felől értelmezzük a példányt, hanem kategória és példány egymás vonatkozásában értelmeződnek, másrészt a rím feldolgozása révén megsokszorozódnak a CSOKI és a BOCI közti megfelelések a konceptualizációban.

1. ábra

Az 1. ábra szemlélteti az (1)-es példa fogalmi értelemszerkezetének mentális terekkel ábrázolt modelljét. Értelmezéséhez és magyarázó értékéhez szükséges megjegyezni, hogy a mentális terek elméletében, valamint a fogalmi integráció modelljében nem az egyes terek tartalma felől közelíthető meg a kialakuló értelemszerkezet összetettsége, hanem a terek összekapcsolódásának sokfélesége felől (Fauconnier 2007: 362). Másként fogalmazva, nem azért tudunk bonyolult jelentést képezni a nyelvi tevékenység során, mert a létrehozott mentális terek gazdagon strukturálódnak belülről (bár ez is fontos tényező), hanem elsősorban azért, mert képesek vagyunk a kiépített mentális tereket, illetve a bennük megjelenített entitásokat többféleképpen összekapcsolni, sokszoros kapcsolati ösvények mentén működtetni. A mentális terek integrációjának rugalmassága mindenekelőtt ebből következik, ezért a fenti ábrában is az egyes terek összetett viszonyrendszerének szemléltetésére törekedtem, elismerve, hogy minden ábrázolás statikus pillanatfelvételenként ragadhatja csak meg a dinamikus fogalmiasítás folyamatát (Turner 2007: 379). Az ábra célja annak bemutatása, hogy az (1)-es példa értelmezése során több szinten (a konstrukció és a rím szintjén) is tételvezhető mentális terek kialakítása, továbbá összekapcsolásuk is legalább két szinten megtörténik. Ebben a konceptualizációban a *csoki* és a *Boci* feldolgozása többszörösen is végbemeleg, más-más megfelelések révén, de mindig egymáshoz viszonyítva, összehasonlítva. Ily módon mind a csokoládé entitás általában, mind pedig a reklámozott termék a figyelem előterében marad. Úgy is

fogalmazhatunk, hogy a Boci csokoládéra irányuló referencia aktusában annak csokoládéjellege úgy kerül előtérbe, hogy a legmagasabb intenzitásban jellemzi az entitást (a csokoládé kategória tökéletes példányává téve azt), miközben értelmezése éppen a Boci csokoládéről kialakított fogalmi tudás bevonásával válik lehetővé. **Ennek a konceptuális mintázatnak a kialakításában, valamint memorizálásában működik közre a rím.**

Figyeljünk fel arra, hogy a szerkezetben érvényesül egy sorrendi változás is: a konvencionális fogalmi mintázat alapján a termék márkajellege kerülne elsőként feldolgozásra, hogy aztán az a csokoládé kategória tökéletes példányává váljon (pl. *Minél inkább Boci, annál inkább csoki*), ezzel szemben a példában először a kategória aktiválódik összetett tulajdonságként, és csak aztán a konkrét entitást azonosító márka. Ennek magyarázatában támaszkodhatunk a munkamemóriára jellemző recenciahatás (Baddeley 2001: 88, Eysenck–Keane 1997: 153–9, Racsomány 2006: 151–2) kiaknázására is, amely szerint a később feldolgozásra kerülő elemek tovább megmaradnak az átmeneti tárban. Érdekes azonban a fogalmi integráció általános elméleti kiindulópontjából is vizsgálni az elemek sorrendjét a példaszövegben. A blend konstitutív és vezérlőelvei ugyanis egy átfogó cél alá rendelődnek: emberi lépték megvalósítását teszik lehetővé, másként szólva komplex, absztrakt tapasztalatok, összefüggések lehorgonyzását a közvetlen percepció és cselekvési szituációkhoz (Turner 2007: 382–3).² A hétköznapi, egyszerű megismerési helyzetek ismerős keretként strukturálódnak a világról való tudásunkban. Ezek a jelenetek tipikusan kevés résztvevőből állnak, közvetlen intencionalitást mutatnak, és közvetlen fiziológiai hatásuk van, így egyszerűen értelmezhetők, és koherens mintázatban dolgozhatók fel. A fogalmi integráció elmélete alapján ezeknek a fogalmi kereteknek a bevonásával konceptualizáljuk az összetett, elvont eseményeket, jeleneteket, vagyis a hétköznapiakban könnyen hozzáférhető és feldolgozható entitásokról kialakított fogalmi struktúráinkat mozgatjuk meg új entítások megismerésekor. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ismert alapján dolgozzuk fel az újszerűt az integráció folyamatában, hiszen a már elsajátított léptéknek feleltetjük meg az új entitást. Ebből a nézőpontból **a fogalmi integráció elsődleges funkciója a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésének elősegítése**, nem pedig járulékos asszociációk lehetővé tétele. Vagyis a blendet kezdeményező nyelvi szerkezetek a referencialitás felől válnak pragmatikailag motiválttá. Ezzel is magyarázható, hogy az (1)-es megnyilatkozás értelmezése során először a csokoládéra irányítjuk a figyelmünket, és az ahhoz kapcsolódó fogalmi keret által dolgozzuk fel a reklámozott terméket. Eközben azonban magát az elsáncolt keretet (a fenti példa esetében a csokoládé kategóriáját) mint megismerési skálát is újra beállítjuk a fogalmi integráció révén,

² „The constitutive and governing principles of conceptual integration [...] are driven by an overarching goal, *Achieve Human Scale*, and have the effect of creating blended spaces at human scale. The most obvious human-scale situations have direct perception and action in familiar frames that are easily apprehended by human beings: an object falls, someone lifts an object, two people converse, one person goes somewhere, and so on. They typically have direct intentionality, very few participants, and immediate bodily effect. They are immediately apprehended as coherent” (Turner 2007: 382–3).

mert a blend kidolgozása során visszavetítjük az integrált térben létrehozott struktúrát a bemenetekre.

Ebben mutatkozik meg a blend mint struktúra rugalmassága: a Boci termékét a csokoládéről való tudásunk alapján konceptualizáljuk, ennek eredményeképpen azonban a csokoládé fogalmát is a Boci termékéhez igazítjuk. Belátható tehát, hogy a rím jelentősége a legegyszerűbb megnyilatkozásokban sem korlátozódik ritmikai, valamint mnemotechnikai funkciók megvalósítására, hiszen mind a fogalmi feldolgozásban, mind a figyelem irányításában szerepe van. A rím a mentális terek létrehozásával és összekapcsolódásával olyan fogalmi mintázatot kezdeményez, amely a közös figyelmi fókuszba helyezett entitás konceptualizálásában, valamint a konceptualizációk összehangolásában funkcionál, vagyis az entításra történő interszubjektív referencia megvalósulását segíti elő. Rím és referencia összefüggése beláthatóvá teszi, hogy a rím a nyelvi tevékenység keretei között válik funkcionálisan motivált struktúrává.

2.2. Vizsgáljunk meg röviden egy másik szövegpéldát is:

(2) *Minden időben Tisza cipőben.*

A megnyilatkozást célszerű ismét mentális terekkel magyarázni. A tér- és időjelölő határozós szerkezetek ugyanis mindig térképző funkcióval bírnak (Fauconnier 1994: 29–31, 2007: 371): új mentális tér kialakítását kezdeményezik, egyúttal térben vagy időben lokalizálják azt. Fontos tekintetbe venni, hogy ez a lokalizálás mindig egy szülőtérhez viszonyítva, annak nézőpontjából történik meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szülőtér fogalma a mentális terek egymásba ágyazódásának szekvenciális leírásában bizonyul hasznos eszköznek, beláthatóvá teszi ugyanis, hogy a diskurzus feldolgozása során az új mentális teret rendre egy már kiépített térhez kapcsolva hozzuk létre. A szülőterek közül kiemelkedik a bázistér, amelyhez az egész térkonfigurációt lehorgonyozzuk: ez általában az első létrehozott tér, a megnyilatkozás perspektivikus kiindulópontja (kezdeti nézőpontja); a bázistér a diskurzus bármely pontján elérhető (Fauconnier 1997: 73).³

³ A bázistér fogalmát érdemes összefüggésbe hozni a lehorgonyzás kognitív nyelvtani modelljével (L. Langacker 2001, Tolcsvai Nagy 2010: 130–3). Ezek szerint a bázistér közvetlenül összekapcsolódik a megértett beszédhelyzettel, vagyis az alappal (ground), amely a résztvevőknek, a köztük lévő kapcsolatnak, továbbá magának a beszédeseménynek a mentális reprezentációja, és amelyhez a teljes diskurzust, következésképpen annak mentálistér-szerveződését (a szövegvilágot) kognitív szemantikai értelemben lehorgonyozzuk. A bázistér tehát mindig tartalmazza, vagy legalábbis közvetlenül hozzáférhetővé teszi az alapot, másként fogalmazva a bázisteret részben legalábbis a beszédhelyzet mentális reprezentációja mint keret strukturálja. Következésképpen a szövegvilág entitásainak hozzáférhetővé tétele, tehát a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, illetve a jelentésszerkezetek alaphoz történő lehorgonyozása a diskurzus folyamatában megy végbe a bázistéren keresztül, az aktuális mentális tér és a (bármely ponton elérhető) bázistér közötti közvetlen kapcsolat mentén. Mindez azt mutatja, hogy a lehorgonyzás szemantikai problémáját érdemes a mentális terek konfigurációja felől megközelíteni, ezáltal ugyanis a lehorgonyzás folyamatának dinamikus, műveleti aspektusa megragadható a kiépülő mentálistér-konfiguráción belüli mozgással.

Ezek alapján a (2)-es példa *minden időben* kifejezése is térképző funkciót teljesít: a megnyilatkozás jelenéhez képest olyan tér kialakítását kezdeményezi, amely az emberi élet teljes temporális spektrumára kiterjed, továbbá az *idő* poliszém jelentésszerkezetéből következően nem csupán az idő dimenziójában jellemzi a mentális térrel konceptualizált jelenetet, hanem általában a fizikai körülmények mentén. Érdeemes felfigyelnünk az így képződő kontrasztra: a megnyilatkozás jelenének, közvetlen körülményeinek aktuális jellegéhez képest a megnyilatkozás olyan jelenetre referál, amelyet nem determinálnak az emberi élet fizikai tényezői, hiszen a fiktív tér, amelyben fogalmilag megjelenítjük, nem specifikál semmilyen különleges körülményt. A konceptualizáló a referencia aktusában mintegy kiemeli a terméket saját hétköznapi környezeti meghatározottságából.

A reklámszöveg rövidege, szerkezeti egyszerűsége ezen a ponton nem is igényel további értelmező kifejtést. Érdekes azonban vizsgálnunk, hogy a rím működése miként járul hozzá az itt bemutatott fogalmi feldolgozáshoz. Már csak azért is, mert ebben a példában kevésbé látványos a rím: ezáltal nem egymással megfelelésben lévő entitásokat helyez előtérbe, hanem körülmények beállítását és a reklámozott terméket (annak alapszintű kategóriáját) kapcsolja össze. Mindez azért lényeges, mert ebben az esetben nem tételezhetünk hagyományos értelemben vett fogalmi integrációt, még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy nem minden blend egyformán jó, azaz nem egyenlő mértékben integrált (az optimalitási feltételekről l. Fauconnier–Turner 1998: 162–9). Egy olyan blend ugyanis, amely körülményt és entitást integrál, nem teljesíti sem a topológia, sem a hálózatiság, sem a megfelelő ok elvét, nem beszélve azokról a problémákról, amelyek a generikus tér felállításkor fellépnek. Röviden szólva megállapíthatjuk, hogy a (2)-es példa rímének fogalmi integrációként történő leírása inkább a nyelvész utólagos modellalkotási törekvését, semmint a nyelvhasználó fogalmi feldolgozásának bemutatását elégítené ki, így realitása, érvényessége és magyarázó értéke is kétséges maradna.

Mindazonáltal **a rím előtérbe helyez és összekapcsol két struktúrát**, még ebben a példában is. Egyfelől előtérbe helyezi mind a mentális tér, mind pedig az abban fókuszált dolog mentességét a fizikai determináltság alól, másfelől olyan absztrakt entitásként jeleníti meg azokat, amelyben mint térben az ember maga is mentesül fizikai determináltsága alól. Az előbbit a megnyilatkozás szerkezetének egésze, valamint az *idő – cipő* fonológiai hasonlósága kezdeményezi, az utóbbit a *-ben* esetragok sematikus szemantikai szerkezete. Fontos azonban, hogy ezek a folyamatok, tehát a lexikális töveknek és az esetragoknak, illetve az egyes lexémáknak és a megnyilatkozás egészének a feldolgozása minden valószínűség szerint nem különül el a konceptualizációban, így elválasztásuk és izolált vizsgálatuk is csak a leírás céljából történhet meg.

Általános tapasztalatként fogalmazható meg a második példaszöveg elemzése alapján, hogy a rím konceptualizációs funkciójának elemzésekor nem tűnik célravezetőnek a részletekbe menő, minden lehetséges elemet egymásnak megfeleltetni kívánó, illetőleg minden rím esetén teljes kidolgozottságú fogalmi integrációt kereső értelmezés. Egyrészt azért nem, mert bár ezen a módon valóban alapos leírás alkotható a rímes szöveg feldolgozásáról, ám a kutató könnyen olyan folyamatokat is a rím működésének tulajdoníthat, amelyek nem a rím művelői feldolgozásából

következnek, hanem a választott modell koherenciájának az igényéből. Következésképpen összetettebbnek tűnhet a rím működése, mint amilyen valójában. Másrészt egy részletekbe menő leírás azokat a feldolgozási műveleteket is elválasztja egymástól, amelyek a szöveg értelmezésében együttesen érvényesülnek. Mindez végső soron a megfelelések abszolutizálásához vezethet, és a rím funkcióját e megfelelések törvényszerű kialakítására redukálja, vagyis nem veszi figyelembe a rím működésének rugalmasságát, valódi összetettségét. A fenti két szövegpélda természetesen rövidegéből következően kielezi rím és szöveg összefüggésének a kérdéseit, és némileg sarkítva állítja elének a felmerülő problémákat. E példák elemzésével ugyanakkor beláthatóvá válik, hogy a rímet mindig a szöveg fogalmi feldolgozásának egészében célszerű vizsgálni, azaz holisztikus nézőpontot kell érvényesíteni, mert ezáltal elkerülhetővé válik a rím működésének mechanisztikus magyarázata, még ha kevésbé koherens és látványos magyarázat valósítható is meg.

3. Rím és állványzatépítés

Az előző részben vizsgált két rövid megnyilatkozás is lehetőséget adott annak belátására, hogy a rím nem pusztán kötelező formai elem, vagy éppen bravúros, ám járulékos ritmikai tényező, hanem a szöveg fogalmi feldolgozásában van eltérő összetettségben megvalósuló, ám mindenképpen fontos funkciója. A mentális terek, illetve a fogalmi integráció elméletének bevonásával a rím olyan szövegelemként magyarázható, amely az értelmezés során új összefüggésekkel, részletekkel gazdagítja az értelemszerkezetet, a szöveg konszolidált fogalmi struktúráját (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 318–21). Részben azért, hogy az ismétlődéssel előtérben tart már aktivált konceptuális struktúrákat, tehát a befogadói figyelem irányításában van jelentősége. Részben pedig azért, hogy az előtérbe helyezett struktúrák között rugalmas, több irányban kidolgozható megfeleléseket kezdeményezve össze is kapcsolja azokat. Következésképpen a rím működése megsokszorozza mind a létrehozott mentális tereket, mind pedig azok kapcsolódási lehetőségeit, illetve ösvényeit, ezáltal sajátos módon működik közre a közös figyelem középpontjába helyezett entitás vagy jelenet fogalmi konstruálásában, konceptualizációjában. **A nyelvi tevékenység felől tekintve tehát megállapítható, hogy a rím az interszubjektív referencia aktusában nyeri el igazi jelentőségét.**

Ennek a felismerésnek az árnyalása szükségessé teszi az eddigieknél hosszabb szövegek elemzését. Lényeges ugyanis, hogy bár az egy elemi mondatból álló megnyilatkozásokban is szemléltetni lehet a rímnek a fogalmi feldolgozásban betöltött szerepét, terjedelmesebb szövegek esetén ez a szerep összetettebbé válik, és már állványzatépítő funkcióként értelmezhető.

Az **állványzatépítés** (scaffolding) fogalmát Jerome Bruner vezette be, a fogalom elsődleges kutatási perspektívája tehát pszichológiai jellegű, de nem individuál-, hanem szociálpszichológiai kiindulópontú (l. Bortoni-Ricardo 2009). Bruner az intézményi kulturális átadás magyarázatához vezette be, a fogalom történeti hagyománya azonban visszanyúlik Lev Vigotszkij társadalompszichológiai alapelveihez, amely szerint az interpszichológiai cselekvés teszi lehetővé a világról való tudás

intrap pszichológiai feldolgozását, értelmezését. Általános meghatározásban az állványzatépítés jelenségei köré tartozik minden olyan látható vagy hallható asszisztencia, amelynek révén a kultúra idősebb tagja ismeretet ad át egy fiatalabbnak, a szocializációs folyamat bármely társas beállításában. Az állványzatépítési jelenségek pszichológiai kutatásában a fogalomnak kezdettől fogva szociokulturális vonatkozása van, a társas-kulturális tudásátadás folyamatának leírásában válik jelentőssé.

A hetvenes évek második felében Bruner kutatásai a nyelv elsajátítás felé fordultak, ez pedig egyúttal az állványzatépítés elméletének részletesebb kidolgozását is lehetővé és szükségessé tette. Az állványzatépítés fogalma egyfelől egy tágabb, társas interakcionális elméleti keret részévé válik, amely szerint a nyelvi kommunikáció nemcsak a személyek közötti cselekvések összehangolását szolgálja, hanem maga is a társas cselekvés egy formája (l. Tomasello 2001: 34). Ebből a kiindulópontból tekintve a nyelv elsajátítása összehangolt társas cselekvések kontextusában megy végbe; az állványzatépítés pedig azon tevékenységek átfogó megnevezésévé válik, amelyek révén a gondozók ellenőrzik és beállítják a gyermeknek nyújtott támogatás mértékét a nyelv elsajátításban (l. Shanker–Taylor 2001: 50). Az állványzatépítés fogalmának árnyalt értelmezéséhez mindenképp azt kell figyelembe vennünk, hogy a nyelv elsajátítás bruneri elméletében a nyelv elsajátítást nem egy innát univerzális nyelvtan és az azt kibontakoztató nyelv elsajátító készülék (Language Acquisition Device, LAD) teszi lehetővé (miként a Chomsky-féle nativizmus állítja), hanem az a kulturálisan és nyelviileg strukturált világ, amelybe a gyermek beleszületik, és amelyben a nyelvhasználattal együtt járó társas interakciók (evés, fürdés, alvás, öltözködés és így tovább) során megismeri és elsajátítja a kulturális és nyelvi konvenciókat. Ez a strukturált nyelvi-kulturális, interakcionális környezet Bruner terminusával a nyelv elsajátítást támogató rendszer (Language Acquisition Support System, LASS), az a közeg, amelyben a partikuláris társas cselekvések, közös figyelmi jelenetek (l. Tomasello 2001: 36) eredményeként kibontakozik a nyelv elsajátítás folyamata.

Belátható, hogy Bruner elmélete szerint a nyelv elsajátítás nem egy biológiailag programozott, autonóm folyamat, hanem a társas támogató közegben lezajló szociokulturális fejlődés. Ebből következően a későbbiekben a LAD és a LASS a nyelv elsajátítás egymással versengő, egymást kizáró alternatíváiként vált ismertté, és figyelmen kívül maradt, hogy Bruner a nyelv elsajátításról szóló 1983-as monográfiájában a két rendszer interakciójából vezette le a nyelv elsajátítását (idézi Tomasello 2001: 40). Vagyis Bruner elmélete szerint az univerzális nyelvtan és a nyelv elsajátító készülék velünk született rendszerének működése a nyelv elsajátítást támogató társas rendszer hatására indul meg és bontakozik ki. Ebben a felfogásban a szociokulturális közeg, miként az abban végbemenő társas nyelvi interakciók (tehát az állványzatépítés) csak a kontextusát képezik a nyelv elsajátítás folyamatának. Tomasello, aki Bruner elméletéből indul ki saját kutatásaiban, úgy érvel, hogy a gyermek nem univerzális nyelvtannal és nyelv elsajátító készülékkel jön világra, hanem azzal az egyedfejlődés korai fázisában kibontakozó képességgel, hogy közös figyelmi interakciókba lépjen a felnőttekkel, amely lehetőséget nyújt mások szándékainak és figyelmének megértésére, végső soron pedig a szociokulturális konvenciók elsajátítására. Éppen ezért amikor a gyermek már képes eredményesen

meghatározni a felnőttek kommunikációs szándékait különféle interakciókban, az állványzatépítés folyamata elveszti jelentőségét, mint ahogy a valódi állványzatot is lebontják, ha az épület elkészült (Tomasello 2001: 39). Fontos megjegyezni, hogy Tomasello elméletében a nyelvelsajátítást megelőző, illetve megelőlegező rendszerszerű interakciók minősülnek állványzatépítésnek.

Ezzel szemben Shanker és Taylor (2001: 57–67) szerint a nyelvelsajátítás nem egy szociokulturális közegben lezajló folyamat, hanem eredendően és lényegileg szociokulturális természetű: a társadalmi, a kulturális és a nyelvi konvenciók elsajátítása nem függetleníthető egymástól. Ugyanis a világ entitásai (fizikai objektumok, élőlények, emberek), a köztük lévő viszonyok, továbbá az emberek mentális folyamatai a gyermek kulturális környezetének társas cselekvéseiben nyerik el jelentésüket a gyermek számára, ezekkel a cselekvésekkel tehát a közösség tagjai folyamatosan és reflexíven konstruálják magát a szociokulturális környezetet. A gyermeket körülvevő világ reflexíven enkulturált világ, konstruálása pedig nyelvi interakciókon keresztül megy végbe: „Ezt a világot alkotjuk és újraalkotjuk minden nap azáltal, hogy beszélünk róla, megjegyzéseket teszünk róla, értékeljük és megpróbáljuk saját ízlésünkhöz és igényeinkhez igazítani. Szerkezete és jellemzői nem léteznek a beszélők és hallgatók reflexíven konstruktív tevékenységeitől függetlenül” (Shanker–Taylor 2001: 64).⁴ Vagyis a társas-kulturális világba való belenevelődés, átfogóan a reflexív enkulturáció egyik részfolyamata a nyelvelsajátítás, következésképpen ennek az enkulturációs folyamatnak hatása van a nyelvre magára is: a nyelvi konvenciók éppen a szociokulturális interakciók révén formálódnak. Mindebből pedig az következik, hogy az állványzatépítés a nyelvi tevékenység központi fogalmává lép elő: nem csupán a nyelv elsajátítását elősegítő interakciókat tekinthetjük állványzatépítésnek, hanem a nyelvi szimbólumok mindazon alkalmazásba vételét, amely a közösen konstruált szociokulturális világ interszubjektív feldolgozását lehetővé teszi. Ily módon tágabb meghatározásban az állványzatépítés egyfelől olyan nyelvi technika, amely a közösség által konstruált szociokulturális környezet interszubjektív feldolgozásában működik közre a nyelvi szerkezetek sajátos alkalmazásba vételén keresztül, másfelől e szerkezetek konvencionalizálódása révén a nyelvi szimbólumok pragmatikai funkciója. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kezdetben a fejlődés külső tényezőjének tekintett állványzat a fejlődés eredményének részévé válik (Shanker–Taylor 2001: 67), vagyis az állványzatépítési műveletek sematizálódva a nyelvi rendszer részévé válnak.

Ezt a felfogást támasztja alá az interakcionális szociolingvisztika kutatási perspektívája: Gumperz és munkatársai a kontextualizációs utasítások vizsgálatában alkalmazták az állványzatépítési megközelítést. Ebben a vonatkozásban állványzatépítésnek tekinthető minden olyan formai jegy, megformáltsági tényező, amely a kommunikáció akadálymentes lebonyolódásáról ad információkat a résztvevők számára. Egyfelől tehát a nyelvi interakcióra tett reflexiókkal (végső soron a meta-

⁴ „It is a world that we make and remake every day by talking about it, commenting on it, evaluating it and trying discursively to fashion it according to our likes and needs. Its structure and properties do not exist independently of reflexively constructive activities of the speakers and hearers themselves.”

pragmatikai tudatosság jelzéseivel, l. Tátrai 2011), másfelől a nyelvi tevékenység intencionalitásával függ össze az állványzatépítés. Ezen a ponton érdemes előzetesen felhívni a figyelmet a referencialitás és az állványzatépítés összefüggéseire is: egy entitás vagy jelenet közös figyelmi fókuszba helyezése önmagában véve talán nem igényel összetett állványzatépítési technikákat, ám a fókuszban tartás, másként szólva a referencia folyamatos fenntartása már igen.

A rím ilyen technikaként értelmezhető funkcionális-kognitív pragmatikai kiindulópontból. Érdeemes megjegyezni, hogy ebben a magyarázatban a korábbiakhoz képest nem annyira az állványzatépítés interakcionális-cselekvési aspektusa, mint inkább interszubjektív-kognitív dimenziója kerül előtérbe, a hangsúly tehát nem a személyek közötti verbális tevékenységre, hanem a tudatok közötti mentális interakcióra esik. E két megközelítési lehetőség természetesen egymás függvényében érvényesíthető, így az utóbbi kiemelése sem elméleti előfeltevés, pusztán a rímrre irányuló kutatás kognitív nyelvészeti orientáltságából következik.

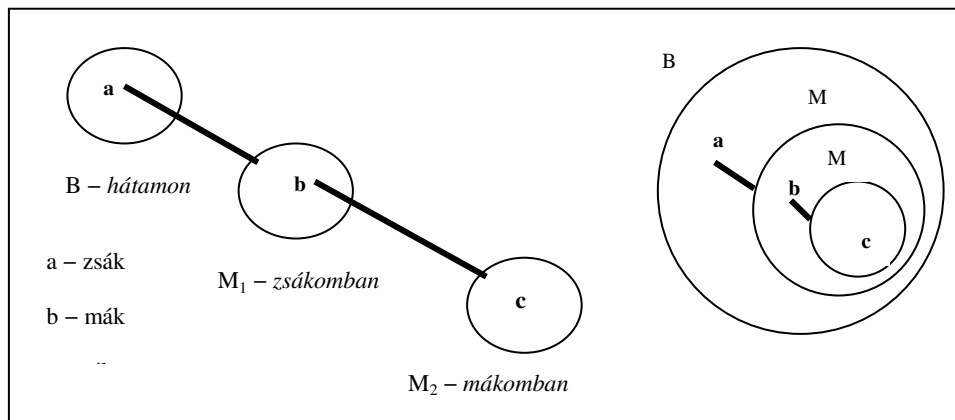
3.1. Kövessük végig a következő mondóka⁵ lehetséges fogalmi feldolgozását.

- (3) *Hátamon a zsákom,
zsákomban a mákom.
Mákomban a rákom.
Kirágta a zsákom,
kihullott a mákom,
elszaladt a rákom.
Aki látja károm,
fizesse meg mákom!*

Az előző példák alapján induljunk ki a mentális terek létrehozásának folyamatából, és kövessük végig a mentális terek működését a diskurzus organizációjában (Fauconnier 2007: 365–71 alapján). A határozós szerkezetek ezúttal is mentálistér-képző nyelvi szerkezetekként működnek, ám nem csupán mentálistér-képző funkciójuk, hanem egymáshoz való viszonyuk is fontos. Az első mentális teret a *hátamon* kifejezés kezdeményezi, így ez lesz a bázistér, a kezdeti nézőpont és fókusz tere. Ebben a mentális térben egy elemet jelöl meg a szöveg, a zsákot. Ezek után új mentális teret nyit meg a *zsákomban* szerkezet, amelyben a mák kerül fókuszba, ezt követően pedig a *mákomban* kifejezés működik mentálistér-képzőként, fókuszba állítva a rákot. Ebben a folyamatban szembetűnő egyrészt a nézőpont és a figyelmi fókusz szekvenciális változása: az új mentális teret (az új fókuszt) mindig egy korábbi szülőtérhez kapcsolva hozzuk létre (annak nézőpontjából), így egyfajta fogalmi fókuszlánc alakul ki. Ezt a lánctruktúrát teszi még kiemelkedőbbé, hogy az új mentális tér mindig a szülőtéren belül fókuszált entitásnak felel meg. Ezt a mentálistér--

⁵ Forrás: <http://setti.uw.hu/KEDVENC/mondokak.htm#egyedem> A letöltés időpontja 2011. március 1.

konfigurációt szemlélteti a 2. ábra, kétféle módon: a struktúra kiépülésének szekvencialitását, illetve a mentális terek egymásba ágyazódását helyezve előtérbe.

2. ábra

Nézzük meg a rímeket: azok a szavak kerülnek rímhelyzetbe, amelyek fókuszált entitásként, majd mentális térként konstruálódnak fogalmilag. A rím hozzájárul tehát a szekvencialisan kialakuló lánctruktúra előtérben tartásához, ezáltal az egyes szövegvilágbeli entitásokat is végig a figyelem előtérében tartja. A 2. ábra ezt a struktúrát vázolja kétféle módon (félkövér szedéssel jelöltem a figyelem előtérébe kerülő elemeket, viszonyokat). A rím jelentőségének belátásához nélkülözhetetlen előfeltevés, hogy a diskurzus, különösen a sorokba tördelt versszöveg nem folyamatos információáramlás, hanem nyelvi és fogalmilag egyaránt szegmentált struktúra. A nyelvi szegmens a sor (vagy az elemi mondat, a *clause*), a fogalmi szegmens a mentális tér és annak belső strukturálódása. Nevezhetjük ezeket Wallace Chafe (1998, 2009) nyomán intonációs egységnek és a tudatosság fókuszának is. A (3)-as példaszöveg ezek alapján rövid, könnyen feldolgozható nyelvi és fogalmi egységekből épül, a szegmensek láncszerű összekapcsolódásával. Vagyis a gyermekvers szerkezete visszavehető azokra a diskurzusszerveződési elvekre, amelyek a hétköznapi spontán nyelvhasználatot meghatározzák, a munkamemória és a tudatos figyelmi aktivitás mentális alapjain. Ennek belátása talán a legalapvetőbb érv a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat (formális nyelvelméleti kiindulópontból történő) elválasztása ellen.

Visszatérve a példaszöveg első három sorához, a rím funkciója nem csupán a tudatosság fókuszának, tehát az egyes mentális tereken belül fókuszált entitás megváltozásának a markáns jelzése. Ez egyfelől magyarázza a rím sokat emlegetett tagoló funkcióját, egyben funkcionális kiindulópontból újraértelmezi azt: a rím mint a versszöveg sorokra bontásának kötelező kelléke beágyazódik a szövegvilág általános fogalmi tagolódásába, vagyis a rímszerkezet kialakítását a szövegvilág fogalmi konstruálása teszi motiválttá. Ebben a megközelítésben a rím egyszerre hozza létre és jelöli a konceptuális tagoltságot: a szövegvilág fogalmi strukturálása által

motivált nyelvi szerkezet kialakításának lényeges eszköze, vagyis nem pusztán formai egységeket tagol, hanem fogalmi struktúrák elkülönülését teszi pregnánssá.

Másfelől tekintetbe kell vennünk, hogy a munkamemória és az aktív tudatosság kapacitása korlátozott, ezért szükséges a fókusz áthelyezése egyik mentális térről a másikra. Ugyanakkor egy összetett entitás vagy jelenet konceptualizálásához nélkülözhetetlen az egyes tudatossági fókuszok sorrendjének követése és ismételt bejárása, a fókuszokon keresztül történő navigálás. Chafe a szövegtopik fogalmán keresztül mutatja be az aktív tudatosság működését (Chafe 1998: 101), megállapításai az interszjektív referencia vonatkozásában válnak számunkra igazán termékennyé. A közös figyelem középpontjába helyezett entitást vagy folyamatot, azaz a chafe-i értelemben vett topikot úgy tudja a nyelvhasználó hosszabb ideig aktív tudatosságában tartani, hogy annak fogalmi és nyelvi kidolgozásában újabb és újabb nézőpontokat érvényesítve az entitás vagy jelenet különböző aspektusait helyezi fókuszba. Ezáltal a megnyilatkozó nemcsak a befogadó figyelmét irányítja újra és újra az adott dologra vagy eseményre, hanem annak fogalmi feldolgozását is segíti. Egy inaktív konceptuális struktúraaktiválás ugyanis nagyobb mentális erőfeszítést igényel, mint egy előzetesen aktivált szerkezet újraaktiválása (Chafe 2009: 139–41). Következésképpen az aktivációs szintek (teljesen aktív, félaktív, inaktív) alapján akkor hatékony egy diskurzus nyelvi szerveződése, ha a közös figyelmi fókusz, azaz a topik végig könnyen hozzáférhető marad. A rím diszkurzív funkciója éppen ebben a folyamatban ragadható meg: a visszatérés nemcsak ismétli, de – az ismétlés révén – aktív állapotban tartja a közös figyelmi jelenetet, illetve az azt konceptualizáló fogalmi organizációt a referencia aktusában.

A (3)-as szöveget tekintve már az első három sorban megmutatkozik mindez: a közös figyelem középpontjában egy összetett elrendezés van, amelyet a megnyilatkozó mentális terek láncszerű összefűzésével, egy térbeli konceptualizációs ösvény bejárásával tesz hozzáférhetővé a befogadó számára. A rím ennek az ösvénynek a bejárását segíti, mégpedig egyrészt az egyes „útszakaszok” (tudatossági fókuszok) határainak jelzésével, másrészt a teljes „útvonal” főbb orientációs pontjainak (a korábbi fókuszoknak) az aktívan tartásával. A szöveg második három sorában az első részhez hasonlóan épül ki a konceptualizáció, ugyanakkor a múlt idő jele az igéken temporális térképző, amely új ösvényt kezdeményez, visszakapcsolódva az első mentális térhez mint bázistérhez. E második konceptualizációs útvonal több elemi jelenetet tesz hozzáférhetővé, amelyek fogalmi feldolgozása összetettebb feladat a térbeli lokalizációnál, ugyanakkor a mentális terek láncolata és a rím aktivációs mintázata hatékonyan segíti a fogalmi feldolgozást.

3.2. Az elemzés tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a vizsgált versszöveg tagolódása, nyelvi struktúrája közvetlenül magyarázható a szövegvilág kiépülésének folyamatában, a közös figyelmi jelenet fogalmi strukturálásának folyamatában. Ennek elemzésében a mentális terek nagyon termékeny eszközök, segítségükkel nemcsak a szöveg diszkurzív szerveződése magyarázható annak fogalmi motivált-ságában, de feltárható a szövegvilág mint fogalmi reprezentáció kialakulásának a folyamata. Mindez azért lényeges, mert **a rím ebben a folyamatban nyeri el jelentőségét** azzal, hogy a figyelmi fókuszba helyezett fogalmi struktúrák aktivációs

szintjét magasan tartja, ennek révén pedig közvetlenül segíti a referált entitás vagy jelenet konceptualizációját. Mindebből következően **a rím** olyan **állványzatépítő struktúra**, amellyel a megnyilatkozó segíti a befogadó számára az aktív tudatosság, tehát a fogalmi feldolgozás működését. Mivel ennek az aktív tudatosságnak a feladata az interszubjektív referencia eredményes megvalósítása, **a rím pragmatikai funkcióját referenciális állványzatépítésnek nevezem.**

A rím referenciális állványzatépítési funkciójának bevezetését két ponton szükséges kiegészíteni. Az állványzatépítés pszichológiai kutatása az ismeretátadás cselekvési aspektusára helyezte a hangsúlyt. Ezt nagyon fontos tekintetbe venni a referencia társas jellegénél is. A kulturális átadást vizsgáló pszichológusok megfigyelték, hogy ha az anya támogatja gyermeke megismerő tevékenységét azzal, hogy megismétli, átformálja, kiegészíti, kiterjeszti a gyermek észrevételeit a közös tudás alapján, a gyermek nyelvelsajátítása sikeresebb és gyorsabb (I. Ervin-Tripp 2009: 152, Tomasello 2002: 121, Shanker–Taylor 2001: 51, 57). A gyermek által kezdeményezett diskurzus második fordulója (azaz a szülő válasza) rendkívül fontos, az anya figyelemkövető nyelvhasználata segíti a nyelvelsajátítást. Ezek a megfigyelések azzal magyarázhatók, hogy a megismerés – mint korábban láttuk az enkulturációs folyamat jellemzésénél – alapvetően interperszonális tevékenységben, interszubjektív keretben megy végbe. Maga a referencia sem merül ki az objektumok tapasztalatban történő azonosításával és mentális reprezentációjával, hanem kiterjed ezeknek a reprezentációknak a megosztására, azaz a közös megértés megvalósítására is (Ervin-Tripp 2009: 152). A referencia tehát mindig közös megismerő tevékenységben, társas interakciókban bontakozik ki, és eredménye is interszubjektív reprezentáció. Ezt továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy a rím referenciális állványzatépítő funkciója is közvetlen verbális interakcióban alapozódik meg, legtágabban tehát két nyelvhasználó interszubjektív diskurzusának keretében bontakozik ki.

Ugyanakkor lényeges megjegyezni, hogy a rím révén kibontakozó állványzatépítés a referencia aktusában alapvetően kognitív jelenségként, azaz két tudat mentális összehangolásának részfolyamataként értelmezhető. Ez részben abból következik, hogy a rím állványzatépítő funkcióját az aktív tudatosság mint figyelmi és emlékezeti tényező teszi lehetővé és szükségessé. Részben pedig abból ered, hogy a rím állványzatépítése a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételével megvalósuló, sémaként absztrahálódó és konvencionalizálódó nyelvi diskurzusokban (voltaképpen szövegtípusokban) érvényesül. Vagyis olyan társas megismerési tevékenységekben, amelyekben a közös fogalmi feldolgozás a fő cél. Úgy is fogalmazhatunk, hogy tágabban a nyelvi interakcióban mint szociokulturális gyakorlatban, szűkebben az interszubjektív figyelemirányításban és konceptualizációban értelmezhető a rím állványzatépítő funkciója, és bár az előbbi, átfogó nézőpontból a referencialitás és a megismerés általános keretei között közelíthetünk hozzá, lényegi működése az utóbbi nézőpontból mutatható be. Ennek a későbbiekben lesz igazán jelentősége, ám ezen a ponton is célszerű tekintetbe venni, mert ezáltal beláthatóvá válik, hogy a kulturális átadás folyamatában a rím referenciális állványzatépítő funkciója révén a megismerés interszubjektív-kognitív és interakcionális-cselekvési jellemzői felől egyaránt értelmezhető. Az előbbit a (3)-as példa elemzése szemlél-tette, míg az utóbbira példaként szolgálhatnak olyan mondókák, amelyek nem egy

körülhatárolt entitás vagy esemény összetett fogalmi feldolgozását és reprezentálását valósítják meg, hanem rímes állványzatépítés révén valamely absztrakt tudás elsajátítását segítik, például a jól ismert *Egy, megérett a meggy. Kettő, csipkebokor vessző...* mondókában. Ebben az esetben sem a diskurzus fogalmi szerveződése, sem a rím összekapcsoló funkciója nem válik koherenssé, miközben a szám fogalmi struktúrája a fonológiai ismétlődésen keresztül aktív marad, még ha ez nem is egy matematikus komplex számfogalma. A gyermek számára az elemi számok és sorrendjük olyan kulturális ismeret, amelynek nincsen megtapasztalható vonatkozása, ezért a felnőtt részben a rím által teszi azt referenciálisan hozzáférhetővé.

A rím mint állványzatépítés tehát szociokulturális és kognitív kiindulópontból egyaránt értelmezendő, következésképpen nem illeszkedik a Tomasello által javasolt felosztásba (Tomasello 2002: 89–90), amely elkülöníti a kulturális átadás állványzatépítéshez (aktív, cselekvő felnőtt közreműködéséhez) és kulturális tanításhoz (közvetlen ismeretátadáshoz) köthető jelenségeit. Mindez összefügg magának az állványzatépítésnek a kiterjesztésével: mivel a verbális interakciók a referenciális aktusok összehangolását teszik szükségessé, az állványzatépítés a nyelvi tevékenység általános jellemzője, a nyelvi szimbólumok lényeges pragmatikai funkciója. A rím összetettsége pragmatikai szempontból éppen abban ragadható meg, hogy a világ megismerésének társas tevékenységében működik közre, ám mnemoteknikai funkciója révén a világról szerzett tapasztalatok fogalmi strukturálásában is jelentős szerepe van. E két kiindulópontnak egyszerre és egymást feltételezve kell érvényesülnie a rímes szövegek pragmatikai magyarázatában.

4. Referenciális állványzatépítés szépirodalmi megnyilatkozásokban

A rím pragmatikai funkciója, amelyet referenciális állványzatépítésnek neveztem, tágabban a nyelvi tevékenység interakcionális közegében, szűkebben pedig a referencia aktusának interszjektív keretei között valósul meg, és elsődlegesen a referenciális jelenet fogalmi feldolgozásában nyeri el jelentőségét. A korábbi példák elemzése arra mutatott rá, hogy a rím nem pusztán ritmikai elem, formai jegy bizonyos szövegtípusoknál, hanem alapvető szerepe van a szövegvilág konstruálásában, segítve az aktív tudatosság működését, illetve új összefüggésekkel gazdagítva a szöveg értelemszerkezetét. Következésképpen a rím nem kizárólag a szépirodalmi szövegek kötelező kelléke, mert a körülöttünk lévő világ megismerésében a rím gyakran megjelenik, általános referenciális (konceptualizációs) funkcióban, egyszerűbb vagy összetettebb állványzatépítés folyamatában. A reklámszövegek és a mondóka vizsgálatával arra kívántam ráirányítani a figyelmet, hogy a rím funkcionális-kognitív nyelvészeti leírása akkor tudja igazán hatékonyan érvényesíteni a funkcionális pragmatika kiindulópontját, ha a hétköznapi megnyilatkozások felől közelít a rím magyarázatához. Ez azért fontos, mert a rím nyelvészeti kutatásában rendre érvényesíteni kell **a hétköznapi és az irodalmi nyelvhasználat kontinuumának elvét**, vagyis csak akkor érthető meg igazán a rím működése a szövegben, ha nem tekintjük különleges kategóriának a szépirodalmi szövegeket. Magam ennek belátásában látom különösen termékenynek a pragmatikai kiindulópontot.

A hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat között tételezett folytonosság mellett mindazonáltal **el kell ismerni a szépirodalmi szövegek sajátos szerveződését is**. A folytonosságot nem szabad a két nyelvhasználati mód homológ soraként értelmezni, összetettségüket tekintve lényeges különbség van ugyanis a gyermekversek és a költészet között. A rím pragmatikai magyarázatában éppen az jelent igazi nehézséget, hogy a rímstruktúra általános funkcionálását különböző komplexitású szövegeken kell vizsgálni, figyelembe véve egyfelől a rím referenciális működésének általános jellemzőit, másfelől az adott szövegben megvalósuló bonyolultságát.

Ezt a problémakört érdemes ismét a nyelvi interakció felől megközelíteni. Felmerül a kérdés ugyanis, hogy a rím működése az irodalmi szövegekben közvetlenül levezethető-e a hétköznapi referenciális állványzatépítő funkciójából: a különbség csupán a rím által kezdeményezett fogalmi struktúra összetettségében van, vagy szépirodalmi szövegek esetén egészen más minőségű konceptualizáció jön létre? Megítélésem szerint (vö. Black 2006: 15) pragmatikai kiindulópontból tekintve hétköznapi és irodalmi megnyilatkozások nem szöveggként (nyelvi szimbólumok szerkezeti és műveleti egységeként) különböznek egymástól, hanem diskurzusként (szociokulturális közegben megvalósuló megnyilatkozásoként). A nyelvi szerkezetek működtetését vizsgálva ugyanolyan jelenségekre figyelhetünk fel tehát a nyelvhasználat kontinuumának két végén (természetesen eltérő bonyolultságban), ugyanakkor a diszkurzív közeg, amelyben a nyelvet alkalmazásba veszik a nyelvhasználók, fontos különbségeket mutat. A szépirodalmat tekintve legszembetűnőbb a közvetlen interakció hiánya, megnyilatkozó és befogadó közötti térbeli, időbeli és interperszonális távolság.⁶ Ebből következően feltételezhetnénk, hogy a rím állványzatépítő funkciójának interakcionális-cselekvő aspektusa nem tud érvényesülni olyan verbális interakcióban, amely nem közvetlen társas cselekvésbe illeszkedik.

Vegyük azonban tekintetbe, hogy a nyelvelsajátítás alapvetően interszubjektív folyamat, amelynek eredményeként a nyelvi szimbólumok is rendelkeznek interszubjektív karakterrel (l. Verhagen 2008, Tolcsvai Nagy 2010: 10). A világ társas megismerésében kibontakozó nyelvelsajátítás során maguk a nyelvi szimbólumok sem elkülönítve sáncolódnak el (absztrakt nyelvi rendszert alkotva), hanem megnyilatkozásokból sematizálódnak, megőrizve az eredeti kontextus sematikus jellemzőit. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyelvi rendszer nem izolált formák összessége, hanem konkrét nyelvi interakciókban létrehozott megnyilatkozásokból absztrahálódó, sematizálódó és kategorizálódó struktúrák rendszerszerű összessége, így e rendszer működtetése csak korábbi működtetések révén lehetséges: a beszéd nem elvont nyelvből épül, hanem korábbi beszédből (Gasparov 2010: 16). Mindez összekapcsolható az állványzatépítés korábban bemutatott tágabb értelmezésével is. A rím vonatkozásában ez a felismerés választ adhat a feltett kérdésre: a szépirodalmi diskurzusban azért működhet a rím referenciális állványzatépítő funkcióban, mert a nyelvelsajátítás korai szakaszában gyakran megjelenik ebben a funkcióban a felnőtt-

⁶ Az interakció közvetlenségét tekintve a mondókák és a szépirodalmi szövegek helyezhetők el egy skála két szélső tartományán. A reklámok a két szélső tartomány közé tehetők, mert bár alapvetően közvetett interakciók, a multimediális közeg jelentősen csökkenti a megnyilatkozó és a befogadó közötti távolságot.

gyermek interakciókban, így a gyermek magát az állványzatépítő funkciót is begyakorolja, illetve a nyelvről való tudásában megjelennek olyan szerkezetek, amelyek az aktuális állványzatépítésekből sematizálódnak. A későbbiekben pedig részben erre építve képes a nyelvhasználó rímes irodalmi szövegeket működtetni.

Célszerűnek tűnik mindezt összefüggésbe hozni az **intencionalitás** fogalmával. Tomasello a következő megállapításokat teszi: „Azoknak a gyerekeknek, akik megértik, hogy mások saját magukhoz hasonlóan, intencionálisan viszonyulnak a világhoz, módjukban áll követni az utakat, amelyeket mások céljaik elérésére kidolgoztak. A gyerekek ennek következtében arra is képesek, hogy **azoknak az alkotásoknak az intencionális dimenziójába belelássanak**, amelyeket mások viselkedési és figyelmi stratégiáik közvetítésére bizonyos célorientált helyzetekben megalkottak” (Tomasello 2002: 87, kiemelés tőlem). Eszerint annak a felismerése, hogy a másik ember viselkedése intencionális (azaz a másik ember intencionális mentális ágensként való megismerése) összekapcsolódik a nyelvi tevékenység interszubjektív jellegével, így ha a közvetlen interakció nem is jön létre (és a szépirodalmi szövegek befogadása tipikusan ilyen szituáció), a megnyilatkozás értelmezésében akkor is lényeges tényező a megnyilatkozó tulajdonított intencionalitás. Annak feltételezése, hogy a megnyilatkozás megformaltsága egyfelől intencionális jellegű, másfelől a referenciális jelenetre irányul (vagyis annak feldolgozásában kell működésbe hozni), magának a nyelvi struktúrának, esetünkben a rímnek is értelmet tulajdonít. Éppen ezért indokolt az állványzatépítés tágabb, pragmatikai értelmezése, a nyelvi tevékenység általános keretei között.

Mindez megkerülhetetlen a rím pragmatikai megközelítésében. Ha ugyanis belátjuk, hogy a rímes szöveg befogadója a megnyilatkozás intencionalitásából következően minden esetben kísérletet tesz a rímek értelmezésére, megkerülhetővé válik a rímjelentés apriorizmusának problematikája, vagyis az a kérdés, hogy a rím működését modelláló mentális terek összekapcsolódása, fogalmi integrációja vajon már a szövegalkotás folyamatában motiválja a rímet, vagy csak az elemző nyelvész utólagos értelmezése. Ez a kérdés láthatóan úgy tekint a jelentésre, mint amely tartalomként közvetítődik a nyelvi formában, tehát nem a jelentés létrejöttének folyamatát tematizálja, hanem arra irányul, vajon eleve benne van-e a jelentés a rímpárban, vagy csak utólag tulajdonítjuk neki. Ily módon előfeltevésében objektivistá probléma, amely egy funkcionális pragmatikai kiindulópontból nem válaszolható meg eredményesen. E kiindulópontból ugyanis nem az a kutatás fő kérdése, hogy a rím hordoz-e jelentést, hanem hogy a rím miként működik közre a szöveg fogalmi és szemantikai szerveződésében, és hogyan járul hozzá az értelemszerkezet kialakításához. Éppen a nyelvi tevékenység intencionális jellegéből következik, hogy a befogadó az értelmezés igényével közelít a szöveg minden eleméhez, hiszen bármely előtérbe kerülő struktúra a közös figyelmi fókuszba állított entitás vagy jelenet konceptuális kidolgozásában játszik szerepet.

Az irodalmi szövegek esetében ennek különös jelentősége van, mert olyan összetett a poétikai, illetve a fogalmi szerveződésük, hogy csak az intencionalitás dimenzióján keresztül válnak értelmezhetővé. A befogadó a szöveg intencionalitásának tételezéséből következően felismeri, hogy még nagyfokú inkoherencia esetén is különböző értelmezői ösvények, azaz a fogalmi feldolgozás különféle művelet-

szekvenciái járhatók be. Ezáltal tárul fel a megnyilatkozó saját konceptuális és figyelmi tevékenysége a befogadó számára, ily módon a szöveg értelemszerkezete valóban interszjektív fogalmi reprezentációként formálódik. Ebben a folyamatban az intencionalitás az értelmezést motiváló tényezőként ragadható meg.⁷

Referenciális állványzatépítő funkciójából következően **a rím is közreműködik egy értelmezői ösvény kijelölésében, alakításában és bejárásában.** Tehát a rím is intencionális természetű szövegelem, amely mindig a nyelvi tevékenység keretein belül értelmezendő, és amelynek a nyelvelsajátításban, a nyelvi szocializációban és a nyelv útján zajló kulturális átadásban betöltött állványzatépítő funkciója a szépirodalmi szövegekben is motiválja feldolgozását, működtetését.

4.1 Vizsgáljuk meg közelebbről Nemes-Nagy Ágnes egy költeményét, amely gyermekversként a korai referenciális állványzatépítésre is jó példa, ám összetettsége folytán szépirodalmi szöveggént is elemezhető.

- (4) *Láttam, láttam*
Láttam, láttam lappantyút!
Éjszaka, erdőn meglestem,
róka-vadással kettesben.
Nem volt ottan lámpa, se ház,
mentünk: én meg a rókavadász,
akkor az égen, fekete égen
valami röppent még feketébben,
valami röppent: lappantyú!
Két szeme lángja, két pici lámpa,
gurgula-hangja úszik utána.
Ketten láttuk, senki más,
ketten: én meg a róka-vadász!

A szöveg referenciális jelenete egy közös figyelmi jelenetet tesz hozzáférhetővé: egy, a megnyilatkozás idejéhez képest múltbeli eseményt, a lappantyú madár megfigyelésének élményét. A befogadás során párhuzamosan dolgozzuk fel fogalmilag magát a jelenetet, illetőleg annak központi entitását, a lappantyút. A címben a múlt idő grammatikai jelölése egy mentális tér (az esemény tere, a bázistér) megnyitását kezdeményezi, az E/1. inflexió pedig az esemény résztvevőjét, a lírai ént jeleníti meg a térben. Az első sor fókuszál a vers központi szereplőjére, a lappantyúra,

⁷ Érdemes ezen a ponton a prágai iskola irodalomelméletére hivatkozni: Jan Mukařovský felfogásában az intencionalitás olyan szemantikai energia, „amely a mű egyes részei és összetevői közötti feszültségek és ellentmondások leküzdésére irányul, s ily módon a mű elemeinek egységes értelmet kölcsönöz, és mindegyik elem viszonyát megszabja a többihez” (Mukařovský 1988: 163). Mindez a prágai strukturalizmus szemiotikai irodalomkoncepciójából következik, amely szerint a műalkotás szemantikai jelstruktúra, minden összetevője közreműködik a jelentésképzésben, befogadása pedig nem egyirányú, lineáris fejlődés, hanem szemantikai akkumuláció (Doležel 2008: 44).

amely azonban csak a nyolcadik sorban tér vissza, ugyanakkor rímhelyzetben: a rím a madár mint figyelmi fókusz aktivációs szintjének fenntartásában működik közre. Erre szükség is van, mert a szöveg első fele a referenciális jelenet kidolgozását végzi el: a verssorok az aktív tudatosság egységeként valamilyen aspektusát specifikálják az eseménynek. A második sor időben és térben helyez el, a harmadik sor a résztvevőkre (a szereplő énré és a rókavadászra) fókuszál. A negyedik sor a körülményeket részletezi (artefaktumok hiányával), az ötödik pedig ismét a résztvevőket helyezi előtérbe, mégpedig közös tevékenységükben (*mentünk*).

A következő szerkezeti egység a hatodik-tizedik sor, amely a lappantyút, illetve annak megfigyelését részletezi. Azért is tekinthető külön egységnek, mert a fogalmi szerveződésben is elkülönül: az *akkor* határozószó mentálistér-képző nyelvi szimbólumként a bázistérhez viszonyítva új mentális teret (egyben intenzitásbeli váltást is) kezdeményez. Majd a lappantyú fogalmi feldolgozása következik: lokalizálása (*égen*), tevékenységének bemutatása (*röppent*), jellemzése (*feketében*). Ezt követi a vizuális és audióális észlelés körülírása. Végül az utolsó két sorban az aktív tudatosság ismét a résztvevőkre fókuszál.

Kísérjük figyelemmel a rímek működését. Az első rímpár (*meglestem – kettesben*) a múltbeli esemény szereplőit helyezi előtérbe, a második rímpár (*lámpa, se ház – róka-vadász*) a körülményeket és (a szereplő én nézőpontjából) a másik szereplőt. A harmadik (*fekete égen – még feketében*) a lappantyút jellemzi, miként a negyedik is (*két pici lámpa – úszik utána*), végül az ötödik rímpár (*senki más – róka-vadász*) ismét a megfigyelő résztvevőkre fókuszál. Megállapíthatjuk, hogy a vég-rímek nem alkotnak szigorú értelemben kidolgozott fogalmi struktúrákat, az ötödik pár kivételével nem modellálhatók fogalmi integrációval, és az ötödik is csak laza vegyülésként magyarázható: egy emberi entitás más potenciális entításokhoz képest előtérbe kerül, ez vegyül a rókavadász figurájával, illetve a sor első fele alapján a szereplő énnel. A hatodik sorban található belső rím (*égen – égen*), valamint a kilencedik és a tizedik sorban olvasható belső rím (*lángja – hangja*) erősebb fogalmi kapcsolatot kezdeményez. Az első esetben a figyelem előtérbe kerül a térbeli elhelyezés (miközben a visszatéréskor már az ég jellemzése is megtörténik), a második sorbeli idő-tér elrendezés (*éjszaka, erdőn*) vonatkozásában, határozottá téve a szerkezeti elkülönülést, lévén a hatodik sorral kezdődik a második szerkezeti egység, és jön létre egy új mentális tér. A belső rím tehát határozottan irányítja a befogadó figyelmét a térbeli változásra. A második esetben a lappantyú megfigyelésének dimenziói kapcsolódnak össze: a madár tulajdonképpen vizuális és audióális élményként konstruálódik, e két észlelési aspektus kerül előtérbe, ezt a vég-rímek is erősítik.

Ebben a szövegben a rímek tehát elsősorban nem a referenciális jelenet fogalmi konstruálásának részletezésében, hanem e konstruálás kivitelezésében játszanak szerepet. A közös figyelmi jelenetként felfogható referenciális jelenet, a lappantyú megfigyelése tágabban a szituáció tényezői (idő, tér, résztvevők, körülmények) mentén, közelebbről a megfigyelt entitás jellemzői (elhelyezkedése, prominens jegei) mentén konstruálódik. A rímek a visszatéréssel, az ismétlődéssel az aktív tudatosság számára jelölik ki a fogalmi feldolgozás ösvényét. Ezáltal a konceptualizáció szerveződéséhez járulnak hozzá: a tudatosság fókuszában tartják a résztvevőket,

a környezetet, a központi entitás jellemzőit, végül ismét a résztvevőket, aktivációs szintjüket fenntartva. A fogalmi integrációk csekély száma és laza jellege, továbbá a rímek figyelemirányító funkciójának dominanciája feltehetően abból következik, hogy a vers gyermekeknek szól, így bonyolult konceptualizációs műveleteket nem kezdeményezhet. Ugyanakkor a rímek közreműködése a szöveg feldolgozásának folyamatában ennél a szövegnél sem redukálható a ritmikai mintázat kialakítására. Az elemzés alapján megfogalmazható hipotézis: minél szaliensebb egy rímes szöveg ritmikai mintázata, annál valószínűbb, hogy a rímek a fogalmi feldolgozásban is elsődlegesen figyelemirányító szerepűek, a konceptualizációban tehát orientáló, nem pedig integráló funkciójuk van. Céljuk nem annyira a kialakuló fogalmi mintázat gazdagítása, mint inkább a mintázat felépítésének és nyomon követésének elősegítése.

4.2. Nézzük meg a következő Pilinszky-költeményt:

(5) *Agonia christiana*

*Szellőivel, folyóival
oly messze még a virradat!
Felöltöm ingem és ruhám.
Begombolom halálomat.*

Ezúttal is célszerű a szöveg értelemszerkezetét mentális terekkel reprezentálni, ezen a módon ugyanis nemcsak a fogalmi struktúra komplexitása modellálható, hanem a rím működésének értelmezése is megalapozható. A cím által megnyitott mentális tér (bázistér), a HALDOKLÁS tere absztrakt fogalmi struktúra, értelmezhető lelkiállapotként, léthelyzetként, életszakaszként. A latin kifejezés feltehetően éppen ezt az általánosságot jelöli, főként, hogy egyetlen irányban specifikálódik: általában a keresztény hívő haldoklását helyezi a figyelem középpontjába, vagyis a cím feldolgozásával létrehozott mentális térben nem a lírai énre, a megszólalóra helyeződik a fókusz, hanem egy közelebről meghatározatlan emberi entitásra, akit a cím keresztényként jellemez.

Miként a cím nem jelöli ki a beszédhelyzetet, hiszen sem térbeli, sem időbeli lokalizálást nem kezdeményez, a szöveg első két sora (az első versmondat) sem teszi ezt meg explicit módon. A cím mentális teréhez viszonyítva az első új mentális tér a második sor végén alakul ki, a *virradat* ugyanis temporális jellegű mentális teret nyit meg, és abban helyezi el az első sorban megnevezett entitásokat mint fókuszálódó elemeket. A feldolgozás linearitását több szinten is megtöri tehát a szöveg szerveződése: egyfelől az első kiépülő teret visszamenőleg írja körül, másfelől a haldoklasként jellemzett beszédhelyzet, a megnyilatkozó referenciális központja mint bázistér is csak inverz módon, a *VIRRADAT* mentális teréhez képest, ahhoz viszonyítva hozható létre. A bázistér ennek alapján egy nap ciklusában helyezhető el, mégpedig – az időt térrel leképező metaforikus fogalmi struktúra alapján – az éjszakában; visszamenőleg konstruálódik a HALDOKLÁS mentális tere, amely az élet-

ciklust a nap ciklusával képezi le metaforikusan. Ezt a szerkezetet teszi még összetettebbé a VIRRADAT mentális terének belső szerkezete, fókuszált résztvevői (szellők, folyók) ugyanis az időjárás évi ciklusát mint fogalmi keretet is aktivizálják az értelmezés során, azon belül a tavasz időszakát helyezik előtérbe. Az emberi élet, a nap és az évi ciklusa tehát egymásra képeződik le visszamenőlegesen, az első a cím kezdeményezi, a másodikat a bázistér kialakítása az első mentális térhez viszonyítva (vagyis a megnyilatkozó elhelyezése), a harmadikat az első mentális tér, a VIRRADAT terének visszamenőleges jellemzése. Vegyük észre, hogy ez a hármas struktúra a *virradat* kifejezésben kapcsolódik össze, annak feldolgozása kezdeményezi a többszörös metaforikus konceptualizálást, tehát a rímhívó szó intenzíven közreműködik a fogalmi feldolgozásban.

A harmadik sor újabb elemi jelenetet közvetít: a megnyilatkozás bázisterében a figyelmi fókusz a megnyilatkozóra, illetve annak tevékenységére helyeződik. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy ez elemi jelenet elemi mondatként dolgozódik ki, az aktív tudatosság egységként, tehát természetes tudatossági fókuszra tekinthető. A figyelmet áthelyezi a lírai énre és öltözékére, ugyanakkor a háttérben ott marad a bázistér metaforikus jellemzése éjszakaként, illetve télként. Ezt a jelenetet dolgozza ki a negyedik sor, amely újabb metaforikus fogalmi strukturálást kezdeményez: a halált a hideg ellen felöltött ruhákkal képezzük le.

Tekintsük végig, milyen fogalmi struktúrák alakíthatók ki a szöveg értelmezésének folyamatában. Az egyik komplex szerkezet a bázistér, a HALDOKLÁS mentális tere, azaz tulajdonképpen a megnyilatkozó beszédhelyzete, amelyet negatív értékelésű fogalmi keretekkel strukturálunk: ÉJSZAKA, TÉL, HALÁL, HIDEG. A másik szerkezet a bázistér mellett felépített mentális tér, a VIRRADAT mentális tere, amelyet pozitív értékelésű fogalmi keretekkel strukturálunk: REGGEL, TAVASZ, ÉLET, ENYHÜLÉS. A szöveg különleges szerveződése a már bemutatott inverzióval ragadható meg: a sorrendileg elsőként körülírt, részletezett mentális tér nem konvencionális bázistér, nem a megnyilatkozás tere. A szöveg értelemszerkezetének létrehozásában tehát egy nem prototipikusan bázisjellegű tér funkcionál viszonyítási alapként, bázistérként, háttérként, amelyhez képest a konvencionálisan közvetlenül feldolgozható beszédhelyzet kidolgozódik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szöveg a beszédhelyzetre referál, a közös figyelmű középpontjában a megnyilatkozás szituációja van, azt ugyanakkor csak a másik mentális téren keresztül értelmezhetjük. Mindezt a címre vonatkoztatva: a HALDOKLÁS mentális tere maga a megnyilatkozás tere, a szövegvilág pedig a beszédhelyzet fogalmi reprezentációja, tehát a szöveg saját megnyilatkozásának mentális terét konceptualizálja egy jövőbeli térhez viszonyítva.

A szöveg fogalmi szerveződése összefüggésbe hozható a keresztény morállal, amelyben a fő vonatkoztatási pont a halál utáni élet; az igazi élet a halál utáni létben kezdődik, következésképpen az evilági élet a halálban nyer értelmet, a halál felé irányul, tehát haldoklás. A rím működése ebben a konceptualizációs folyamatban bontakozik ki. A rímpár rendkívül feltűnő, részben mert a rövid terjedelmű szöveg egyetlen fonológiai ismétlődése, részben pedig mert fogalmilag összefoglalja a szöveg bonyolult, több szinten strukturálódó értelemszerkezetét. A *virradat* – *halálomat* rím egyértelműen modellálható fogalmi integrációként, amelyben mindkét

bemeneti tér metaforizálódva kerül kapcsolatba egymással. A blendben a VIRRADAT és a HALÁL mentális tere napszakként, évszakként és életszakaszként értelmezve vegyül egymással, ezt éppen a szövegben megvalósuló összetett metafora mint szervező elv teszi lehetővé, így a generikus tér is ezt a metaforizációt tartalmazza sematikusan. Újabb példája ez annak a módszertani elvnek, hogy a rím működése csak a szöveg egészében vizsgálható sikeresen. A Pilinszky-vers rímének elemzése arra mutat rá, hogy a blend nem az értelemszerkezet metaforikus szervezésében működik közre, hanem az egész értelemszerkezetet képezi le egyetlen összetett fogalmi szerkezetben. Másként szólva a versszövegben kibontakozó metaforát nem a rím teszi hozzáférhetővé, hanem a szöveg mentálistér-konfigurációjának kiépülése, ugyanakkor e metaforikusan értelmezhető konfigurációt a rím integrálja. Az értelmezés folyamatában megvalósuló inverzió legfőbb következménye, hogy a bázistér és a VIRRADAT mentális tere csak egymás vonatkozásában nyerhet értelmet. A rím ezt valósítja meg a VIRRADAT és a HALÁL integrálásával, amely legtömörebben úgy írható körül, hogy a keresztény morálban élet és halál csak együtt, egymást feltételezve fogalmiasítható, a konceptualizáló pedig e két, hagyományosan elválasztott életszakasz között van, köztes helyzetben, tehát a haldoklás állapotában. Ezért tekinthető a rím fogalmi integrációja a szövegvilág egészét tömörítő szerkezetnek. Működésében a konceptualizációs funkció dominál, bár a szöveg értelemszerkezetének globális összefüggését a vers befogadásában előtérbe is helyezi, ráirányítja a figyelmet. Állványzatépítő jellege a példában inkább a fogalmi struktúra megmozgatásában mutatkozik meg, mivel a befogadás során előtérbe kerülő metaforikus fogalmi struktúrákat egy magasabb szintű integráció bemeneteivé teszi, és azokra mint alapokra építve dolgozza ki a szöveg központi struktúráját, a közös figyelem középpontjába helyezett megnyilatkozási jelenetre vonatkoztatva. Ezzel egyben hierarchizálja is a szöveg fogalmi szerveződését, orientálva az értelmezés műveleteit.

5. Konklúzió

Ebben a tanulmányban a rímet a funkcionális-kognitív szemléletű pragmatika kiindulópontjából közelítve olyan leírást javasoltam, amelyben a rím közvetlenül a szöveg fogalmi feldolgozásában játszik szerepet. Másként fogalmazva, a rím nem járulékos ritmustényező, hanem a szöveg értelemszerkezetének kialakításában, a szövegvilág mentális reprezentációjában közreműködő struktúra. A rím pragmatikai funkcióját a referenciális állványzatépítés kifejezéssel tartom megragadhatónak. Az állványzatépítés összetett jelenség, több kiindulópontból is értelmezhető; a rím vonatkozásában legalább két aspektusa van: (1) fogalmi struktúrák (mentális terek) integrációjaként, illetve (2) fogalmi struktúrák előtérbe helyezéseként valósul meg. Azaz egyfelől újszerű megfeleléseket kezdeményez új mentális terek létrehozásán és azok többszörös összekapcsolásán keresztül, másfelől a befogadói figyelem irányításában van meghatározó szerepe. Az elkülönítést az a megfigyelés motiválja, hogy e két folyamat nem egyforma mértékben érvényesül minden megnyilatkozásban: az általam vizsgált mondóka esetében inkább a figyelemirányítás és az aktívá-

ciós szint fenntartása dominál, míg az itt elemzett reklámszövegekben és a szépirodalmi szövegekben különböző összetettségű fogalmi integrációk is modellálhatók.⁸

Mindez éppen azért válik felismerhetővé, mert a rímet a nyelvi tevékenység felől közelítettük meg. Lényeges ugyanis, hogy a rím állványzatépítő funkciójának két aspektusa az interszubjektív referenciális aktusban valósul meg, ily módon mind a figyelemirányítás, mind a konceptuális szerveződés a referenciális jelenet vagy entitás fogalmi feldolgozását teszi lehetővé. Innen nézve a két folyamat nem választható el, hiszen a fogalmi reprezentálásban együttesen érvényesülnek, ugyanakkor a nyelvi tevékenység, a diskurzus jellege alapvetően meghatározza a rím állványzatépítő jelegét: közvetlen verbális interakcióban (például felnőtt és gyermek kommunikációjában) a rím inkább a feldolgozási ösvény kijelölésében játszik szerepet, lévén az értelmezés nem támaszkodhat a rögzített szövegre, szemben a hirdetésekkel és az irodalmi szövegekkel, ahol az értelemképzés többszöri befogadás során mehet végbe. A pragmatikai megközelítés tehát egyszerre teszi értelmezhetővé a rímet különböző szövegtípusokban, és világít rá a rím referenciális funkciójának eltérő összetettségű megvalósulási lehetőségeire. A rím a megnyilatkozó konceptualizációs és figyelmi stratégiáit képezi le, és teszi követhetővé a befogadó számára; ennek komplexitása az interakció jellegétől függ.

Ezen a ponton célszerű egy továbbvezető következtetést is kifejteni. A rím szigorúan vett konceptualizációs funkciója (fogalmi struktúrák közötti megfelelések kezdeményezése, lazább vagy szorosabb integráció létrehozása) értelemszerűen akkor is érvényesül valamilyen mértékben, amikor a figyelemirányítás válik elsődlegessé. Ennek tételezésével komoly jelentőség tulajdonítható a rímnek a kogníció folyamatában, hiszen a rím által kezdeményezett fogalmi megfelelések maguk is elsáncolódhatnak a gyakori feldolgozás során. Ezáltal a világot megismerő gyermek olyan stabil fogalmi struktúrák birtokába jut, amelyek az adott közösség konvencionális enciklopédikus tudásának részét képezik: elsajátítja, hogy egy-egy entitásról milyen fogalmi beállításokban szokás megnyilatkozni. Vagyis a rímen keresztül tulajdonképpen referenciális sémák közvetítődnek a nyelvi interakcióban, és ez a rím pragmatikai megközelítését határozottan a keretszemantika kiindulópontjával kapcsolja össze (l. Fillmore 2006: 373): a rím ebben a tekintetben közreműködik az egyes konvencionális kifejezésekhez tartozó szemantikai keretek kialakulásában. Ez a belátás a mondókák és a szépirodalmi szövegek, azaz közvetlen és közvetett interakciók esetén egyaránt érvényesíthető, felismerhetővé téve, hogy az állványzatépítés technikái az esetek jelentős részében a közösség szöveg hagyományának újramondásában bontakoznak ki. Tehát a referenciális sémák voltaképpen készen kapott állványzatokba, illetve állványzatépítési technikákba ágyazódva közvetítődnek, mégpedig a nyelv elsajátítás enkulturációs folyamatában, voltaképpen kumulatív kulturális evolúcióként (l. Tomasello 2002).

⁸ Az állványzatépítés funkciójának megvalósulási módja mindezek alapján lehetőséget nyújt fogalmi feldolgozási módok, azaz konstruálási típusok sematizálására, ily módon szövegtípusok elkülönülésére. Az állványzatépítés tehát feltehetően olyan általános jelenség, amely a szövegtípusológia funkcionális-kognitív elméletében is termékenyen alkalmazható.

Összefoglalásképpen érdemes megállapítani, hogy a rím a szöveg megértésében lép működésbe, vagyis jelentésképző szövegelem. Jóllehet e dolgozat nem a rímjelentés részletes leírását tűzte ki célul, úgy vélem, a funkcionális-kognitív pragmatikai kiindulópont nélkülözhetetlen a rím funkcionális nyelvészeti elméletehez, mivel egyedül a nyelvi tevékenység általános keretei, valamint a referenciális aktus interszubbjektivitása felől látható be, hogy a rím is szemantikailag motivált struktúra. Ez a belátás pedig végső soron a dekoráció hermeneutikai átértelmezésével hozható összefüggésbe. Miként Gadamer írja, a dekoráció lényege „abban áll, hogy végrehajtja azt a kétoldalú közvetítést, hogy magára vonja a szemlélő figyelmét, megfelel ízlésének, s ugyanakkor mégis az életösszefüggés nagyobb egésze felé irányítja, melyet kísér. [...] Elég visszaemlékeznünk arra, hogy a díszítő, a dekoratív eredeti értelme szerint egyáltalán a szép. Helyre kell állítanunk ezt a régi felismerést. Mindent, ami dísz és díszít, a díszítettre, a hordozóra való vonatkozása határozza meg. [...] A dísz ugyanis nem magáért való dolog, melyet csak utólag helyezünk el valami másra, hanem hordozójának megmutatkozásához tartozik. Mert a díszre is érvényes, hogy a bemutatáshoz tartozik; a bemutatás pedig létfolyamat, reprezentáció” (Gadamer 2003: 189–90). Mindaddig, amíg a rímet hagyományos értelemben vett dísznek tekintjük, figyelmen kívül hagyjuk a nyelvi tevékenység intencionális természetét. A valódi szemléletváltás tehát nem a rím által kezdeményezett fogalmi struktúrák vizsgálatával, hanem e struktúrák interszubbjektív jellegének belátásával kezdődik, ez pedig csak funkcionális-kognitív pragmatikai kiindulópontból lehetséges.

SZAKIRODALOM

- Baddeley, Alan 2001. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Black, Elizabeth 2006. *Pragmatic Stylistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Bortoni-Ricardo, Stella Maris 2009. Scaffolding in Classroom Discourse. In: Mey, Jacob (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Elsevier, Oxford. 894.
- Chafe, Wallace 1998. Language and the Flow of Thought. In: Tomasello, Michael (ed.): *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. I. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, New Jersey, 93–111.
- Chafe, Wallace 2009. Consciousness and language. In: Sandra, Dominiek–Östman, Jan-Ola–Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia, 135–45.
- Doležel, Lubomír 2008. Structuralism of the Prague School. In: Selden, Raman (ed.): *From Formalism to Poststructuralism. The Cambridge History of Literary Criticism*. VIII. Cambridge University Press, Cambridge, 33–57.
- Eliot, Thomas Stearns 1981. A költészet zenéje. In: Eliot, Thomas Stearns: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest, 315–31.
- Ervin-Tripp, Susan 2009. Developmental psychology. In: Sandra, Dominiek–Östman, Jan-Ola–Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 146–57.
- Evans, Vyvyan 2010. Figurative Language Understanding in LCCM Theory. *Cognitive Linguistics* 601–62.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Fauconnier, Giles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fauconnier, Giles 1997. Mappings in Thought and Language. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fauconnier, Giles 2007. Mental Spaces. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 351–76.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 133–87.
- Fillmore, Charles J. 2006. Frame Semantics. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive Linguistics. Basic Readings*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York, 373–400.
- Gadamer, Hans-Georg 2003. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gasparov, Boris 2010. *Speech, Memory, and Meaning. Intertextuality in Everyday Language*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations in Cognitive Grammar*. I. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press. Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 143–88.
- Mukařovský, Jan 1988. Szándékolttság és szándékolatlanság a művészetben. In: Bojtár Endre (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 158–85.
- Racsomány Mihály 2006. Átmeneti emlékezés. In: Kovács Ilona–Szamarasz Vera Zoé (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Typotex Kiadó, Budapest, 149–60.
- Sandra, Dominiek 1998. What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 361–78.
- Shanker, Stuart G.–Taylor, Talbot J. 2001. The house that Bruner built. In: Bakhurst, David–Shanker, Stuart G. (eds.): *Jerome Bruner. Language, Culture, Self*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 50–70.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, Mapping and Acts of Meaning. In: Janssen, Theo–Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 223–55.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Kiadó, Budapest [megjelenés alatt].
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tomasello, Michael 2001. Bruner on language acquisition. In: Bakhurst, David–Shanker, Stuart G. (eds.): *Jerome Bruner. Language, Culture, Self*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 31–49.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Turner, Mark 2007. Conceptual Integration. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 377–93.
- Verhagen, Arie 2008. Intersubjectivity and the architecture of the language system. In: Zlatev, Jordan–Racine, Timothy P.–Sinha, Chris–Itkonen, Esa (eds.): *The Shared Mind. Perspectives on intersubjectivity*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia. 307–31.

Simon Gábor

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Simon, Gábor

Referential scaffolding – about the pragmatic motivation of rhyme

The study examines the pragmatic motivation of the meaning of rhyme, from a functional–cognitive vantage point. In this approach it is the verbal interaction (regarding as a joint attentional interaction) within which the pragmatic function of rhyme can be grasped as a referential scaffolding function. Rhyme is not a secondary rhythmical element of the text, but an essential structure of construal, while it contributes both in the conceptualization of the referential event or entity (through conceptual integration) and in the directing of attention to it (through activating it repeatedly as a focus of consciousness, within the mental space configuration of the discourse). By means of these processes the rhyme offers conceptual scaffolding through which the conceptualizations can be developed and coordinated, in the intersubjective act of reference.

In this paper I go into the details of the referential scaffolding function of rhyme by examining it in verbal advertisements, in a nursery rhyme and in literary texts. These examples show that the referential scaffolding function of rhyme is quite complex: it has an interactional-active and an intersubjective-cognitive aspect. These are foregrounded to a varying extent during the interpretation of the given utterance.

Keywords: rhyme, functional–cognitive pragmatics, joint attentional scene, act of reference, intersubjectivity, scaffolding, mental space, conceptual integration, focus of consciousness, intentionality

A Mikes-szótár Kutatási beszámoló

1. Mikes-szótár címmel az MTA Irodalomtudományi Intézete 2009-ben K 81337 számon OTKA kutatási pályázatot nyújtott be Mikes Kelemen teljes szókincsének elektronikus írói szótár formájában történő feldolgozásához. A kutatás az OTKA-bizottság kedvező döntése nyomán 2010 áprilisában indult.

A kutatás kiindulópontja az a felismerés, amely szerint az irodalom és az írók vezető szerepet játszanak a nyelv megismerésében, megőrzésében és fejlesztésében, és hogy az írói nyelvhasználat tartalmi és formai értékei, az írók produktív viszonya a nyelvhez – a stílusbeli sajátosságok mellett, azokkal szorosan összekapcsolódva – a frazeológiában ragadhatók meg elsősorban. Mindennemű monografikus feldolgozás, nyelvi vizsgálat és esztétikai értékelés csak akkor lehet eredményes, ha a vizsgált írói korpusz teljes szótári rendszerére támaszkodhat.

A lexikológia és a lexikográfia a modern nyelvtudomány egyik fő vonulatát alkotja, és az írói szótárak műfaja hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt jelentős eredményeket hozott az utóbbi évtizedekben. Az írói szótár megfelelő eszköz ahhoz, hogy tényekre alapozott, jól áttekinthető képet adjon egy-egy jelentős író fogalmi rendszeréről, egyéni stílusáról, a nyelvi, stiláris hagyományok megőrzése és

megújítása érdekében tett erőfeszítéséről, világképének összetevőiről. Fontos eszköze annak is, hogy a nyelvtörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen adatokhoz jussunk egy régió (nyelvjárás), ezen keresztül a korabeli nemzeti nyelv, a nyelvi sztenderd és a korstílus állapotáról. Ez a szótártípus ma is dinamikusan fejlődik, látványosak a gépi feldolgozás előnyei, és a műfaj folyamatos megújulása nagymértékben növeli a felhasználás lehetőségét a tudományos kutatásban, az oktatásban és a közművelődésben (Benkő 1979).

2. Mikes Kelemen a 18. századi magyar irodalom kiemelkedő egyénisége, saját korában a magyar világi széppróza egyedülálló mestere, a nyelv és a stílus megújítója, gazdagítója. A teljes életmű kritikai kiadása 1966 és 1988 között jelent meg hat kötetben Hopp Lajos gondozásában (Mikes 1966–88). Az életmű irodalmi újdonsága szorosan összefügg Mikes prózájának korához mért nyelvi újdonságával. Hopp Lajos posztumusz monográfiájának tanúsága szerint ebben fontos szerepet játszanak az életmű terjedelmileg nagyobb részét kitevő fordítások (Hopp 2002). A fordítások jelentőségét növeli, hogy a Törökországi levelek szövegének közel egynegyed részét (!) ugyancsak különféle fordításbetétek teszik ki, és a fordítás elmélete és gyakorlata az utóbbi két évtized kora újkori eszmetörténeti, komparatistikai és nyelv-elmélet-történeti kutatásainak egyik központi kérdésévé lépett elő.

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé, és a *Leveleskönyv*, valamint a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások szókincsének bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, amely szerint Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié” (Szily 1906: 337). Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az a 2000-ben kiadott egyetemi szöveggyűjteményben olvasható állítás is, amely szerint a fordítások csupán „időtöltő feladatteljesítések”, „szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva” (Kovács 2000: 593). Az egész életművet feldolgozó Mikes-szótár kiemelkedő tudományos és gyakorlati funkciója egyaránt megkérdőjelezhetetlen.

Mikes szókincsét táplálta az élet különféle területeit és a kultúra eltérő rétegeit átfogó, széles körű műveltsége; a latin nyelvtudás; az erőteljes francia nyelvi, stílárius hatás és a török nyelvi környezet befolyása. Ösztönözte több magyar nyelvi réteg és változat ismerete (pl. a Zágon környéki nyelvjárás, Kolozsvár köznyelve); a nyelvi formák változatosságában rejlő kifejező erő tudatos kihasználása; a szólások, idegen és régies szavak; a különféle stíluselemek kedvelése. Életműve több műfajt fog át, és széles tematikai keretben teljesebben ki, ez ugyancsak gazdagította kifejezőképességét.

3. A magyar szótárirodalomban jelenleg három teljes írói szótár áll rendelkezésre: a Petőfi- (PetSz.), a Balassi- (BalSz.) és a Zrínyi-szótár (ZrSz.). Az elsőt Gáldi László irányításával kiváló lexikográfus munkaközösség, a másodikat két, a harmadikat munkatársak bevonásával egyetlen szerző állította össze. Mindhárom vállalkozásnak megvannak a sajátosságai, az előnyei és a hátrányai. A nyomtatott kötetek a terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár

kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. Emellett szükség volt számos terjedelmet korlátozó egyéb megoldásra, valamint bonyolult utalórendszer kialakítására.

A Juhász Gyula-szótár ismertetésében Szathmári István megfogalmazta az írói szótár készítésének több elméleti és gyakorlati problémáját (Szathmári 1974: 404–14). A Petőfi-szótár kapcsán Martinkó András megállapította, az írói szótár készítése alapos nemzetközi elméleti tájékozottságot, lexikográfiai, nyelvtörténeti és stilisztikai tapasztalatot igényel, és csak a teljes írói nyelvi korpusz feldolgozása lehet elfogadható (Martinkó 1975: 94–8). Benkő László 1979-ben megjelent monográfiájában módszeresen tárgyalta az írói szótárak készítésének elméleti és gyakorlati kérdéseit, külön foglalkozott a gépi feldolgozású szótárak problémájával, és összeállította az addig megjelent írói szótárak közel 300 tételes nemzetközi bibliográfiáját (Benkő 1979). A Zrínyi-szótárról készített lektori jelentésében Horváth Katalin olyan problémákra és összefüggésekre hívta fel a figyelmet, amelyeket ebben a kutatási tervben is hasznosítani tudunk (Horváth 2004: 99–103).

A 18. század 1772 előtti szakaszának magyar nyelve hiányosan van jelen a történeti nyelvészeti, szótörténeti-frazeológiai kutatásokban. Könnye Nándor és Szarvas Gábor a Magyar nyelvtörténeti szótárban (NySz.) összegyűjtötte a Törökországi levelek szó- és szólásállományát, Simonyi Zsigmond a *Mulatságos napok* szóanyagát dolgozta fel. Mikes kritikai kiadásának tanulságai között Hopp Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a Törökországi levelek NySz.-ban alapul vett 1794-es kiadása a szöveg helyesség szempontjából erősen kifogásolható, a teljesség igénye és a szavak első előfordulása biztos megállapításának követelménye „sok kívánnivalót hagyott” a feldolgozásban. A Mikestől származó anyag ellenőrzésekor világossá vált a gyűjtés elégtelensége, pontatlansága és következtelensége. Ennek ellenére a csak Mikestől idézett szavak vagy szókapcsolatok kiegészítik és helyesbítik Szily Kálmán 1906-os jegyzékét (Szily 1906: 337–47). Gyakran nem a szó régiessége, újdonsága vagy ritkasága az oka annak, hogy a NySz. egyedül a Törökországi levelekből idéz egy-egy kifejezést, hanem a NySz. anyaggyűjtésének hiányossága. Különösen érvényes ez Szilynek „a NySz.-ból kimaradt” megjegyzésére Mikes szavainak egy részével kapcsolatban. Így is számos tanulság meríthető a NySz. és a segédszótárak összehasonlításából Mikes nyelvére vonatkozóan.

A magyar nyelv nagyszótárának (NSzt.) alapul szolgáló történeti szövegkorpusz alsó időhatára 1772, amely a művek keletkezési évére vonatkozik, ezért Mikes életműve ebben nem szerepel. A Nagyszótár szerkesztőségének tájékoztatása szerint a szótár előkészítő munkálatai során rögzítettek ugyan néhány korábbi szöveget – köztük Mikestől is –, ezek azonban nem estek át azokon az ellenőrző és szerkesztési (pl. morfológiai elemzési) eljárásokon, amelyeket az újabb keletkezésű szövegeken elvégeztek. A Törökországi levelek némely részletét rögzítették a kritikai kiadás alapján, mindössze néhány tucat levelet. Ehhez járul, hogy a jelenleg nyilvános online változat nem azonos azzal az adatbázissal, amelyet a szótárkészítők használnak. A készülő Nagyszótár tehát egyáltalán nem teszi szükségtelemmé az írói szótárak készítését, és különösen így van ez Mikes esetében. A Mikes-szótár

a Zrínyi-szótárral együtt két egymást követő évszázad magyar irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

Az eddigi kutatások szerint Mikes vele született stílusérzéke egyedülálló nyelvi fantáziával, tudatos újító törekvással és változatos szóhasználattal párosult. Életművében megfigyelhető a nyelvi egységesülés, a különböző nyelvi változatok ki-egyenlítődéseként folyamata, nemcsak a hangtan és a helyesírás (Hopp 1967), hanem a szókincs, az alak- és a mondat, valamint a stilisztikai formák területén. Munkássága fontos tanulságokat nyújt az irodalmi nyelv fejlődéséhez és a nyelvi norma alakulásához, helyesírási, hangtani, lexikológiai téren egyaránt. A külön vizsgálandó területek között van például a tájnyelv kínálta nyelvi, stílári lehetőségek felhasználása; Mikes nyelvezetének kapcsolata a Biblia nyelvével, szókincsével, frazeológiájával; a korabeli beszélt, társalgási nyelv, illetve a levélstílus kapcsolata az életművel; Mikes tudatos törekvése a francia, olasz és a török nyelvi hatások integrálására; a Törökországi levelek és a fordítások nyelvi, stílári kapcsolatrendszere; a Rákóczi-kor irodalmi nyelvének és Mikes nyelvének összevetése. Mindezen kérdéskörök módszeres feldolgozásának nélkülözhetetlen segédeszköze lehet a Mikes-szótár.

4. A szótárkészítés ma elképzelhetetlen a számítógépes alkalmazások nyújtotta lehetőségek kiaknázása nélkül. A számítógép a munkálatok egyik jelentős és különösen időigényes részében ad megbízható segítséget. A cédulázás hosszadalmas folyamatát kiküszöböli, és a másolás következtében előforduló hibalehetőségeket minimálisra csökkenti; nem beszélve a hatalmas adatmennyiség tárolásának lehetőségeiről, valamint a számtalan csoportosítási (szóalakok, szófajok stb. szerint), illetve keresési módozatról. Ez a módszer ugyanakkor új problémákat is fölvet, amelyek megoldása gyakran nem kis nehézségekbe ütközik.

Az első, teljesen elektronikus adatfeldolgozással készített német írói szótár a *Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis* (Wisbey 1967). Ezt a szótárt hét évig készítették. A mű ábécérendben tartalmazza a korpusz minden szóalakját. Minden szóalak mellett megtalálható az a verssor, amelyben az adott címszó előfordul, és jelzik az előfordulás helyét is. Ugyanakkor hiányzik például a grammatikailag összetartozó alakok összekapcsolása, valamint a homonimák szétválasztása. Az amerikai Freeman Racine-szótára (Freeman 1968) négy évig készült. A mű fő része konkordanciaszótár, amely feldolgozza Racine összes műveit. Az egyes szócikkekben az alakváltozatok, a megfelelő idézet, cím, továbbá a pontos lelőhely szerepel. A szótárhoz tartozó függelékben különböző, több szempontú gyakorisági mutatókat tettek közzé, ezzel új irányt adtak az írói szótárak számítógépes lexikográfiai feldolgozásának (Benkő 1979: 105–6).

A szótári típusú kezdeményezések közül említést érdemel az *Indices zur deutschen Literatur* című kiadványsorozat, amely az 1960-as évek végén indult, és részint teljes szerzői életművek, részint egyes művek szóanyagát tartalmazza lemma-tizált formában az összes szóalak és az előfordulási helyek feltüntetésével. Így például az 1989-ben megjelent 20. kötet (amely a sorozat 2. és 3. kötetének teljesen új átdolgozása) Heinrich von Kleist elbeszéléseinek és kisebb írásainak szóanyagát öleli fel. A 18. és 21. kötet Goethe Faustjának, a 22. kötet Nikolaus Lenau verses eposzainak szinoptikus konkordanciája, míg az 1994-ben megjelent 29. kötet a Kud-

run című 13. századi hősi eposz szókészletének tematikusan csoportosított glosszáriuma. A sorozat tagjai jól mutatják az elektronikus szövegfeldolgozás szótári alkalmazásának lehetőségeit és fejlődését az adott időszakban.

A német kutatás régóta tervezi Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen életművének (Grimmelshausen 1967–76) szótári feldolgozását (vö. pl. Molinelli–Stein 1981, Belkin 1981, Sodmann 2009). Ez a terv csak nemrég jutott közel a megvalósuláshoz, mivel a heidelbergi egyetem germanisztikai szemináriumának nyelvészeti részlege a wolfenblütteli Herzog August Bibliothekkel együttműködve Jörg Riecke professzor vezetésével 2009-ben pályázatot nyert a Fritz-Thyssen Alapítványnál Grimmelshausen műveinek digitális kiadására. E munka elsődleges célja a 17. századi első kiadások szövegének (mintegy 20 nyomtatvány kb. 2500 oldal terjedelemben) teljes körű digitalizálása és az elektronikus kritikai kiadás elkészítése. Ezen alapulhat a tervezett Grimmelshausen-szótár. A kutatás fő sajátossága a nyelvészeti korpuszelemzés módszereinek alkalmazása, a különböző stílusrétegek, társadalmi és funkcionális változatok tanulmányozása, valamint a jelentésmező kiemelt csoportjainak a feltárása. A kutatás további sajátossága, hogy a szövegek digitalizálását az úgynevezett double coding system alkalmazásával végzik. Ez azt jelenti, hogy a szövegeket digitális faksimilék alapján Vietnamban két, egymástól független helyen manuálisan rögzítik, majd összevetik a két rögzített szöveget, és csak az eltéréseket ellenőrzik az eredeti alapján. Ez a módszer az eddigi tapasztalatok szerint 99,95% pontosságot eredményez.

A korszerű írói szótárak közül mindenképpen megemlítendő a teljes (mintegy 143 kötetes) Goethe-életmű szótári feldolgozását – hozzávetőlegesen 90 ezer szócikket – tartalmazó Goethe-Wörterbuch (GWB). Nemcsak a szó szoros értelmében vett írói szótárról beszélhetünk ebben az esetben, hanem a határtudományokat is felölelő interdiszciplináris kézikönyvről. A szótár a hagyományos papírváltozat mellett online formában is megjelenik (<http://urts55.uni-trier.de:8080/Projekte/GWB/>). A szótárt 1946 óta öt helyen (Berlin, Göttingen, Heidelberg, Hamburg, Tübingen) három akadémia támogatásával készítik. Ez idáig öt kötet jelent meg, a további kötetek jelenleg is készülnek. Az online változatban az SGML-formátumnak köszönhetően a strukturált adatbevitel révén egy rendkívül informatív szótárral találkozhatunk. Az online szótár a könyvformátum elektronikus változata, amely nem kizárólag a számítógéppel megírt szócikkek egyszerű tárhelye, hanem egy nagyon jól szerkesztett, komplex keresési és megjelenítési megoldásokat alkalmazó adatbázis. A szócikkekre az ábécérendben lévő címszólistából válogatva kereshetünk. A szócikkekben a jelentésstruktúra fő- és aljelentésekre tagolódik. Megtalálhatjuk a megfelelő lelőhelyekre történő hivatkozásokat, valamint a szótárban előforduló szinonimá(k)ra vonatkozó utaló(ka)t, és az utalás helyéről közvetlenül is eljuthatunk az adott szócikk(ek)hez.

5. Szathmári István már nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet arra, hogy „érdemes volna [...] a »központi« és a regionális (erdélyi) nyelvi sztenderd alakulásának a tanulmányozására feldolgozni Mikes összes műveit” (Szathmári 1991: 300). A kiválasztott szövegpéldákon végzett hangtani, alak-

tani, mondattani és lexikológiai elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, „hogy sok még a teendőnk Mikes nyelvének, stílusának a vizsgálatát illetően: hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely természetesen tartalmazná Mikes állandósult szókapcsolatait, szólásait, és amely stíluszótár is lehetne egyben” (i. m. 306.) Ez a feladat kijelölés pontos és ma is aktuális. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán még őrizzük a kritikai kiadás kötetei egy részének azon példányait, amelyekben a lapszálon utólag, föltehetően a nyolcvanas évek végén bepecsételt, az összes kötetre kiterjedő folyamatos lapszámozás tanúsítja, hogy Hopp Lajos tervezte a Mikes-szótár munkálatainak beindítását, és előkészítette annak egységes hivatkozási rendszerét. Az 1996-ban bekövetkezett halála azonban megakadályozta a munka tényleges megkezdését. A fent említett posztumusz monográfiájának összegzésében Hopp külön kiemelte a Mikes írói szótár elkészítésének jelentőségét.

A Mikes-szótár fő célja, hogy a műfaj sajátos követelményeinek megfelelően, módszeresen feldolgozza és élénk állítsa a 18. század egyik irodalmi és nyelvi szempontból egyaránt kiemelkedő alkotójának életművét, nyelvi hagyatékát és stílus-eszközeit. A szótár további célja, hogy bemutassa Mikes szavainak, kifejezéseinek összességét, a nagyszámú sajátos, csak rá jellemző vonást, egyben lehetőséget adjon a kor általános szókincsbeli jellegzetességeinek, szókapcsolatainak és szólásainak megragadására. A szótár ezzel egyedülálló forrásbázist kínál a további vizsgálatoknak.

A cél eléréséhez a feldolgozott forrásanyagban előforduló szavak jelentéseinek elkülönítése és értelmezése a legfontosabb feladat. A szótár készítői feltárják a címszóvá emelt lexémák jelentésszerkezetét, és a szövegkörnyezet elemzésével megállapítják, rendszerezik és megfelelő idézetekkel illusztrálják az egymástól elkülönített jelentéseket és jelentésárnyalatokat.

A vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy a szótár készítői felhasználják az elektronikus szövegfeldolgozás lehetőségeit. Bár nem mondanak le a könyv alakban történő megjelentetés lehetőségéről, egyelőre azonban elektronikus szótárban gondolkodva nem korlátozzák a jelentéseket illusztráló idézetek számát, és lehetőséget biztosítanak a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. További újdonság, hogy az értelmezésben hasznosítani fogják a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet vonatkozó tanulságait.

6. Az írói szótárak szerkesztése rendkívül összetett elméleti és gyakorlati feladat, amelynek eredményes megoldása egymástól jelentősen eltérő kompetenciák meglétét és összehangolását igényli. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadásának szövegére és jegyzetanyagára épülhet, felhasználva a Mikes-filológia eddigi eredményeit, miközben nagymértékben támaszkodik az értelmező szótárakra, valamint a nyelvtörténeti, etimológiai és nyelvjárási szótárakra, atlaszokra. Rendelkezésre áll továbbá a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének saját példá-

nya, a kötetekben Hopp Lajos autográf javításaival, utólagos kiegészítéseivel. A fel dolgozandó szövegtörzset át fogja az egész életművet, beleértve a fordításokat és a misszilis leveleket is.

A munka lépései a következők:

1. A munka első lépése a teljes szöveganyag (kb. 6000 nyomtatott oldal) elektronikus rögzítése a kritikai kiadás alapján szkenneléssel, amelynek eredménye a kritikai kiadás főszövegével azonos betűhű digitális szöveg. Ez az Abby Fine Reader szoftver alkalmazásával készült. Itt speciális beállításokat kellett használni (amelyet Szilágyi N. Sándornak köszönhetünk) annak érdekében, hogy az automatikus helyesírás-ellenőrzés ne javítsa mai helyesírási változatra a régies alakokat. Az OSZK MEK Egyesület végezte a szövegek digitalizálását és a felismertetést az MTA Irodalomtudományi Intézetével kötött együttműködési megállapodás keretében. A szöveg felismertetés után következett a szövegek összeolvasása és a digitális korpusz javítása. A kritikai kiadás főszövegének alapul vétele következtében például a Mikes által föltehetően másolás közben kihagyottnak ítélt, ám a sajtó alá rendező által betoldott szavak nem találhatók meg a korpuszban.

2. Az ellenőrzött digitális szövegből egy XML-alapú adatbázist hoztunk létre, amely egységes tartalmi-formai jelölésrendszert (cím, alcím, fordítás, rövidítések stb.) tartalmaz. A szövegjavítás mellett ezeknek a formai kódoknak a megfelelő helyre történő beillesztését is el kellett végeznie a korrektoroknak. Ezt követően a szövegtörzsetben előforduló szóalakokhoz hozzárendeltük a megfelelő szövegtörzsetet és leőhelyeket, majd megkaptuk a konkordancialistát (szólistát).

3. Ezzel egy időben megkezdtek a szövegtörzsetek szempontjainak kidolgozását, különös tekintettel a legújabb, elektronikusan készült, illetve készülő angol, francia és német írói szótárakra. A megfelelő szótárkészítő program kiválasztása és a tapasztalatcsere érdekében többek között felvettük a kapcsolatot a Heidelbergben készülő Dictionnaire étymologique de l'ancien français (DEAF) munkatársaival és az Indices zur deutschen Literatur egyik sorozatszerkesztőjével (Dörr 2010).

4. A következő lépés a konkordancialista alapján a címszólista készítése. A konkordancialistában a szavak Mikes szerinti helyesírásban jelennek meg (a szótárban viszont a különféle alakváltozatok a címszavak mellett fognak sorakozni). A lemmatizálás csak részben végezhető automatikusan. A szóelőfordulások címszavakba történő rendezése részletes elemzést, jelentős munkaráfordítást igényel, amelyet csak manuálisan lehet elvégezni. A legfontosabb teendők ezen a téren: a szókécs betűrendbe sorolása, a paradigmikus alakok címszavakhoz történő kapcsolása, alakváltozatok meghatározása, egybe- és különírási problémák megoldása, valamint szótárak (index verborum) összeállítása az egyes művekhez. Az index verborum többek között közelebb vihet Mikes sajátos írásmódjával és a művek keletkezésével kapcsolatos problémák tisztázásához.

5. Ezt követi az egész anyag rendszerezése a megírandó szócikkek szerint: a szófaji rendszer, a stílusminősítések, a frazeológia stb. körének kialakítása, mindazon lexicográfiai szempontok számbavétele, amelyek szükségesek Mikes nyelvének differenciált szótári ábrázolásához.

6. Ezután következik a szócikkek szerkezetének rögzítése, a jelentések meghatározása, a jelentés- és stílusárnyalatok kidolgozása, azaz a szócikkek megírása.

7. Végül különböző szempontok szerint számszerű mutatókat készítünk, például az előfordulások, a szófajok, a jelentések stb. alapján.

A munka elméleti háttérének kidolgozása alapvető fontosságú, mivel ezek azok az elvek, amelyek következetes alkalmazásával készül el a szótár, és minden részletkérdést már a lehető legkorábbi fázisban látni, illetve tisztázni kell. Minden részlet, kezdve a címszólista elkészítésétől a szócikkvégi utalásokig komoly elméleti és módszertani reflexiót igényel, ezért a felmerülő elvi, módszertani kérdéseket folyamatosan megvitatjuk. A szótár anyagának pontos körülhatárolása, valamint a címszóként mellőzendő lexémák körének meghatározása külön feladat. A kritikai kiadás anyagát a szótár betűhíven veszi alapul, az összes helyesírási, hangtani stb. sajátossággal együtt. A címszavak és alcímszavak mai alakjukban lesznek megtalálhatók, az összes alak- és írásváltozat feltüntetésével. Tisztázandó kérdésköröket alkot a kéziratok szókincset érintő, stilisztikai értékű javításainak figyelembevétele, továbbá Mikes sajátos egybeírás-különírási és központosítási gyakorlatának problematikája. A lehetőségekhez mérten mérlegelendő az is, hogy az adott lemma Mikes valódi, autentikus megnyilatkozása, egy másik szerzőtől származó szó szerinti vagy implicit (referált) idézet, esetleg vitatott eredetű szövegekből származó kifejezés. Külön kérdéskört alkot az idegen eredetű szavak problematikája, azon belül a latin, valamint a magyarnál fejlettebb francia köznyelvből és irodalmi nyelvből átvett – esetlegesen magyarított – kifejezések jelölése. Ez a rész kutatás hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv idegen szavak szótárának elkészítéséhez, másrészt ösztönözheti a kor magyar prózája és az érintkező európai irodalmak kapcsolatának vizsgálatát. Újabb munkafázis a címszavak szófaji besorolása, nyelvi és lehetséges stilisztikai minősítése, az értelmezések elkészítése, a jelentések és a jelentésárnyalatok pontos és részletes bemutatása, az ezek során felmerülő problémák (pl. a konkrét és az átvitt jelentések elhatárolása) tisztázása. Meg kell oldani a szótárba felvett idegen szavak kezelését, minősítési gyakorlatát, el kell különíteni egymástól az átvittelek különböző fajtáit, és jelezni kell a fontosabb szóképeket és alakzatokat. A kapacitás függvényében a lexikai metaforák mellett a szócikkek feltüntetik a fogalmi (kognitív) metaforákat, metonímiákat is. A szótár következetesen mellőzi a formális stilisztikai minősítéseket, ugyanakkor nagy figyelmet fordít a stílusérték és a stilisztikai minőségek érvényesítésére. Minthogy Mikes stílusbeli modernsége mindenképp a szintaxisban jut kifejezésre, így ebbe az irányba is tágítani kell a szótári forma lehetőségeit.

7. Mikes életműve ma már nem vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, és nyelvének értékei igen gyakran rejtve maradnak a mai olvasó előtt. A Mikes-filológia és textológia eddig elért eredményeinek meghaladása jelentős részben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segéd-eszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, hozzájárulhat a 18. század első felét felölelő időszak nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondat-történeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához. Az alkalma-

zás további lehetősége, hogy a szótár nemcsak az életmű több szempontú tudományos feltáráshoz adhat hatékony segítséget, hanem fontos segédeszköze lehet az írói életmű magasabb szintű középiskolai és egyetemi oktatásának is.

A szótár jó lehetőséget ad a szinonimák, antonimák, egymást kölcsönösen kiegészítő kifejezések, terminológiai megfelelések és diszkrpanciák vizsgálatára, és ezzel a szerzői, fordítói tudatosságot érintő következtetések megfogalmazására. Tanulmányozhatók lesznek olyan kérdések, hogy például melyek Mikes terminológiai választásainak nyelvi, motivációs, mentalitásbeli és más összetevői, illetve hogy a franciából átültetett kifejezések és az önálló terminusokból összetevődő speciális kifejezőkészlet megőrzi-e integritását és belső viszonyait a fordításokban. Választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a terminológia szintjén Mikes milyen jelentésmódosításokat hajtott végre, a szelektivitásnak milyen tendenciái érvényesültek, és milyen mértékű a terminológia bizonytalansága, instabilitása. Megfigyelhetjük azt is, törekedett-e az egymást kölcsönösen megvilágító kifejezések új rendszerének bevezetésére, hogyan adaptálta a csiszoltság, udvariasság nyelvének terminusait, és jelen vannak-e az eredeti szövegtől eltérő diszkurzív („ideológiai”) tradíciók a fordításokban.

Az elektronikus feldolgozás előnyei kézenfekvőek: míg a nyomtatott írói szótár terjedelmi korlátok miatt a lehetséges szövegpéldáknak csak egy részét – sok esetben elenyésző töredékét – tartalmazza, és optimális esetben a leginkább figyelemre méltókat emeli ki, igen gyakran választásra és megalkuvásra kényszerítve a szerkesztőt, az új módszerrel a használonak szövegszerűen is közvetlenül hozzáférhetővé válik az összes előfordulás. Ez egyedülálló lehetőséget ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegíti az író világgképét érintő, összetettebb kérdések megválaszolását is.

A szókészletről készülő különféle mutatók lehetővé teszik az összevetést korábbi és későbbi korok szövegeiből készült hasonló típusú összeállításokkal. A mutatók révén többek között új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról.

A Mikes-szótár különböző generációkhoz tartozó, az írói szótárak készítése terén tapasztalt irodalomtörténészek és nyelvészek szoros együttműködésével készül; a cikk szerzőin kívül Horváth Katalin és Szathmári István is részt vesz a munkában. Mivel a Mikes-életmű a régi magyar irodalom külföldnek is átadható részéhez tartozik (a Törökországi levelek jelenleg öt idegen nyelven olvasható, megjelenés alatt áll a francia fordítás), és a kutatás jelentős mértékben épül nemzetközi tapasztalatokra, a munka hozzájárulhat a hazai eredmények külföldi megismertetéséhez és a magyarországi kutatóbázis alkalmassá tételéhez nemzetközi szintű eredményekre. A szükséges infrastruktúrát, az irodalomtörténeti és elméleti kutatási háttérrel az MTA Irodalomtudományi Intézete biztosítja. Szakmai szempontból együttműködés jött létre az MTA Nyelvtudományi Intézetének szótárkészítő csoportjával, valamint az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének munkatársaival.

SZAKIRODALOM

- BalSz. 2000. Jakab László–Bölcskei András: *Balassi-szótár*. Debrecen.
- Belkin, Johanna 1981. Bericht über den Index verborum zu Grimmelshausens Werken. *Simpliciana* 3.: 141–3.
- Benkő László 1979. *Az írói szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dörr, Stephen 2010. *Der Dictionnaire étymologique de l'ancien français*. Előadás a Heidelbergi Egyetem Romanisztikai Intézetében. 2010. december 2.
- Freeman, Bryant C. 1968. *Concordance du Théâtre et des Poésies de Jean Racine. I–II*. New York.
- Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von 1967–76. *Gesammelte Werke in Einzelausgaben I–13*. Sajtó alá rendezte: Rolf Tarot, Tübingen.
- GWB 1978–2010. *Goethe-Wörterbuch I–5*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin–Akademie der Wissenschaften der DDR–Akademie der Wissenschaften in Göttingen–Heidelberg Akademie der Wissenschaften–Berlin–Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften szerkesztésében. Verlag Kohlhammer, Stuttgart.
- Hopp Lajos 1967. Mikes javító tolla nyomában. *Magyar Nyelvőr* 91: 149–60.
- Hopp Lajos 2002. Tüskés Gábor (szerk.): *A fordító Mikes Kelemen*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 2004. Lectori jelentés Beke József „Zrínyi-szótár”-áról. *Irodalomismeret* 3: 99–103.
- Kovács Sándor Iván (szerk.): 2000. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Martinkó András 1975. Petőfi-szótár. *ItK.* 79: 94–8.
- Mikes Kelemen 1966–88. *Mikes Kelemen összes művei I–6*. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molinelli-Stein, Barbara 1981. Werkstattbericht aus der Arbeit am Grimmelshausen-Wörterbuch. *Simpliciana* 3.: 145–51.
- NSzt. 2006. Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. 1890–1893. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Budapest.
- PetSz. 1973–1987. Gáldi László–J. Soltész Katalin–Szabó Dénes–Wacha Imre (szerk.): *Petőfi-szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sodmann, Timothy 2009. Überlegungen zur Erfassung des Grimmelshausen'schen Wortschatzes. *Simpliciana* 31.: 469–478.
- Szathmári István 1974. Az első magyar költői szótárról. *Magyar Nyelvőr* 98: 404–14.
- Szathmári István 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. *Magyar Nyelv* 87: 298–306.
- Szily Kálmán 1906. Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból. *Magyar Nyelv* 2: 337–47.
- Wisbey, Roy A. 1967. *Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis. Mit einem rückläufigen Wörterbuch zum Formenbestand*. E. Schmidt Verlag, Berlin.
- ZrSz. 2004. Beke József (szerk.): *Zrínyi-szótár*. Argumentum, Budapest.

Kiss Margit

tudományos munkatárs
MTA Irodalomtudományi Intézet
XVIII. Századi Osztály

Tüskés Gábor

tudományos tanácsadó
MTA Irodalomtudományi Intézet
XVIII. Századi Osztály

SUMMARY

*Kiss, Margit – Tüskés, Gábor***Mikes Dictionary. Interim report**

This paper reports on some initial results and plans for the future of a project (OTKA K 81337) that started in April 2010 and whose final aim is to produce a Mikes Dictionary. After specifying the purpose of the project and the material to be used, the authors survey the extant Hungarian literature on the topic, including glossaries of the oeuvre of Kelemen Mikes (1690–1761). Then, they mention some works written abroad, especially in German, that are also examples of computer-assisted writers' dictionaries like the envisioned Mikes Dictionary. Next, they give a detailed account of the major phases of dictionary making from the digitalisation of texts up to the actual writing of the entries. Furthermore, they deal with specific theoretical issues arising with respect to the present dictionary that have to be clarified in each of the phases of work. Against the background of actual tasks, it is now easier to see what the unresolved and even unexplored issues are with respect to Mikes' oeuvre in general, issues for which work on the Dictionary may provide thorough discussion and even solutions. The authors specify a number of areas yet to be explored in this manner.

Keywords: dictionary, Kelemen Mikes, computer-assisted lexicography

Történeti korpuszvizsgálat a hangrendi illeszkedés köréből*

1. A hangrendi illeszkedés szakirodalmja meglehetősen gazdag. Itt és most még vázlatos áttekintésére sem vállalkozom. Annyit mégis meg kell említenem, hogy ez a kérdéskör a tipológiában, a fonológiában és a morfológiában, valamint a nyelv művelésben kapott megkülönböztetett figyelmet. Más területen is sor került azonban az elemzésére, például a gyermeknyelvben (Gósy 1992). A nyelvtörténeti megközelítéssel kapcsolatban pedig azt érdemes kiemelni, hogy nem a mostani az első ilyen korpuszvizsgálat ezen a téren. Több mint ötven évvel ezelőtt – akkor még természetesen hagyományos cédlulázásra alapozva, de az úgynevezett hagyományos nyelvészekben is túlteljesítő adatgyűjtéssel – Szépe György volt az, aki diakrón korpuszvizsgálatot végzett a hangrendi illeszkedés tárgyában (Szépe 1958). A szerző nagy tiszteletet érdemel a feldolgozott anyag hatalmas mennyiségéért és változatos összetételéért, a tanulmány elméleti igényességéért, a benne található tömör, de tartalmas tudománytörténeti szemléért, nem is beszélve a konkrét eredmények sokaságáról. Kár, hogy a tanulmánygyűjtemény terjedelmi korlátai miatt ezeket az eredményeket Szépe csak szelektálva adhatta közre. Ezt a figyelmes és telhetetlen olvasó észreveszi, mégis megértéssel fogadja. A kényszerűen szelektív adatközlésre, a néhol csak ízelítőül közreadott statisztikákra tekintettel azonban úgy döntöttem, hogy Szépe eredményeit a saját korpuszvizsgálatommal való összevetésre a mostani elemzésemben nem használom fel.

Az illeszkedés szabályainak és a hozzájuk kötődő típusoknak a részletezése helyett csupán egy összefoglaló táblázatot mutatok be, amelyet Nádasdy Ádám és Siptár Péter kézikönyvfejezete (1994) alapján készítettem. A csoportosítás lényegén és a terminológián nem változtattam, mindössze néhány technikai és a szemléltetést szolgáló módosítást hajtottam végre.

Magyarázatul talán nem felesleges hozzáfűzni a táblázathoz, hogy harmonikusnak egyfelől a veláris, másfelől a labiális palatális magánhangzókat nevezzük, semlegesnek pedig az illabiális palatálisokat (beleértve az *ë*-t is azoknál, akiknek a fonémarendszerében megvan). A semlegességet tekintve *i*, *í* > *é* > *e* sor állítható fel, vagyis az *e* a legkevésbé semleges, ez áll a legközelebb a „valódi” palatálisokhoz. (Papp Ferenc szerint – 1975: 171–2 – az *ë* a semlegességi sorban az *é* és az *e* között helyezhető el.) – Illeszkedés természetesen csak akkor történik, ha a toldaléknak van veláris és palatális változata is: például az *-ig* vagy az *-ért* nem illeszkedik. Az összetett szavak (eltekintve az *izeg-mozog*, *gizgaz* típusú ikerszók valódi, illetőleg részleges kivételétől) az utótagjuk szerint vesznek fel veláris vagy palatális toldalékot. (Az elhomályosult összetételekről az egyes lexémák vizsgálatakor esik majd szó.)

Szeretnék még egy kiegészítést tenni a szakirodalom alapján, részletes hivatkozás helyett csupán egy korábbi cikkemet idézve: „Bár az illeszkedést természetesen főleg a tő magánhangzóinak minősége, száma és sorrendje határozza meg, szerepet játszanak vagy játszhatnak benne más tényezők is: a toldalék fajtája; a kontextus; a lexéma eredete, meghonosodásának ideje és mértéke, nyelvrétegbeli helye stb.” (Horváth 1997b: 459).

*Előadásként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2011. június 9-én.

**1. táblázat. Hangrendi illeszkedési típusok
(Nádasdy–Siptár 1994: 109–10 nyomán)**

Tő	Toldalékolás		
	veláris	ingadozó	palatális
I. A. Egyszerű harmonikus	<i>ház-hoz,</i> <i>város-ba</i>		<i>tűz-be,</i> <i>tükör-ből</i>
I. B. Komplex harmonikus	<i>nüansz-nak</i>		<i>sofőr-től</i>
– Vegyes diszharmonikus			<i>kódex-ben,</i> <i>oxigén-re</i>
– Vegyes ingadozó		<i>dzsungel-ben,</i> <i>konkrét-en,</i> <i>analízis-re</i> (→)	
II. A. Egyszerű semleges		[<i>férfi-nak/-nek</i> (←/→)]	<i>víz-ből,</i> <i>szegény-ek</i>
– Antiharmonikus	<i>híd-nak,</i> <i>cél-től</i>	[(<i>←</i>) <i>férfi-ak</i>]	
II. B. Komplex semleges	<i>papír-ből,</i> <i>kordé-val</i>		<i>üveg-be</i>
– Vegyes ingadozó		(←) <i>dzsungel-ban,</i> <i>konkrét-an,</i> <i>analízis-ra</i>	

2. A mostani tanulmányommal olyan témához térek vissza, amellyel az 1990-es években három írásomban foglalkoztam (Horváth 1997a, 1997b, 1998). Az akkori elemzéseim tesztvizsgálatokon alapultak. Adatközlőimet arra kértem, hogy a mondatokban alapalkban megadott tesztszavakat egészítsék ki a mondatot teljessé, értelmessé tevő toldalékkal. (Hasonló, az enyéimnél korábbi toldalékolási vizsgálatként vö.: Kontra–Ringen 1986, Kontra–Ringen–Stemberger 1989, Laczkó 1991, Gósy 1992; régebbi kérdőíves vizsgálatként vö. még G. Varga 1968: 244–6.)

Az említett felméréseim közül a középsőhöz (Horváth 1997b) kapcsolódik szorosan, kontrollként és kiegészítésként is a történeti korpuszelemzés. Az akkori tesztvizsgálatban budapesti és nyíregyházi diákok vettek részt több korosztály képviselőiben az általános iskola felső tagozatától a felsőoktatásig. Most csak annak az adatközlői csoportnak az eredményével foglalkozom, amelyet akkor is alapmintának tekintettem: a budapesti egyetemistákéval. Magyar szakos hallgatókról lévén szó aligha meglepő a nemek aránya: 60 lány és 16 fiú vett részt a kísérletben (18 és 26 év közöttiek).

Az 50 tesztszót a Nyelvművelő kézikönyv magánhangzó-illeszkedési szócikke (Elekfi 1985) alapján választottam ki: természetesen a vegyes hangrendűeket részesítettem előnyben; közülük is főleg azokat, amelyeknek a toldalékolása elvileg (kisebb-nagyobb mértékben) ingadozhat. Az egyetemisták megoldásainak összegzése után a szavakat a teszteredmény szerint skálaszerű táblázatba rendeztem. A skála aljára a kizárólag velárisan, a tetejére pedig a csakis palatálisban toldalékoló szavak kerültek. A táblázatot kiegészítettem a Nyelvművelő kézikönyv (= NymKk.), a Magyar ragozási szótár (= RagSz.), valamint a Nyelvművelő kézisótár (= NymKsz.) szimbólumokba sűrített állásfoglalásaival, illetőleg információival (Horváth 1997b: 464). Elemzésemben az egyetemisták teszteredményét összevettem a kézikönyv, illetőleg a szótárak véleményével (Horváth 1997b: 462–70).

Mostani írásomban a régi táblázatot a könnyebb olvashatóság kedvéért kétféle bontva mutatom be, a szavak skálaszerű elhelyezését viszont megtartom. A 2. táblázatba a tesztben veláris többséggel,

a 3.-ba pedig a palatális többséggel toldalékolt szavak kerülnek. A táblázatokban az egyes szavak mellett feltüntettem azt a toldalékpárt is, amelynek a tagjai közötti választásra a teszt összeállításakor számítottam. (A tesztmondatokat l. Horváth 1997b: 459–60). A kézikönyvek, szótárak sorát pedig kiegészíttem az Osiris Kiadó helyesírási kötetével (= OH.), Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila munkájával, mivel az a szójegyzékében feltüntetett alakokkal szintén állást foglal a toldalékok illeszkedésének ügyében. (Mártonfi Attila szíves szóbeli közléséből tudom, hogy ehhez a szerzőpáros elektronikus korpuszok – Magyar nemzeti szövegtár, Google – gyakorisági adatait is felhasználta.) – A táblázatokban a könyvek véleményének közvetítésében a „V” a veláris, a „P” a palatális, a „V/P” pedig az ingadozó toldalékolást jelképezi. Kerek zárójelben a mellékváltozat áll. A felkiáltójelek a variánsok valamilyen szempontból kiemelt szerepére, a kérdőjel és a szögletes zárójel pedig az információ közvetetésére hívja fel a figyelmet. (A részleteket l. Horváth 1997b: 463–8). – A *dózsé*, *Heine*, *Tampere* tesztszavakat toldalékolási tövükre tekintettel most is *dózsé*-, *Heiné*-, *Tamperé*-formában szerepeltetem.

**2. táblázat. A skála alsó szakasza
(Horváth 1997b: 464 nyomán)**

Szó(alak)	Toldalék	%		NymKk.	RagSz.	NymKsz.	OH.
		veláris	palatális				
<i>pantomim</i>	<i>-os/-es</i>	55,26	44,74	V	V	V (P)	V/P!
<i>szamojéd</i>	<i>-ok/-ek</i>	57,89	42,11	V!/P	V/P!	–	V/P
<i>norvég</i>	<i>-ul/-ül</i>	68,42	31,58	V!/P	V (P!)	V (P)	V/P
<i>Honvéd</i>	<i>-ot/-et</i>	68,42	31,58	V	–	V (P)	V
<i>Kalmárné</i>	<i>-nak/-nek</i>	71,05	28,95	V	–	[V?]	–
<i>Athén</i>	<i>-ba/-be</i>	71,05	28,95	V	–	–	V
<i>athéni</i>	<i>-ak/-ek</i>	72,37	27,63	V	–	–	–
<i>argentín</i>	<i>-vál/-vé</i>	77,63	22,37	V/P!	V/P	–	V!/P
<i>dózsé</i>	<i>-nak/-nek</i>	79,45	20,55	V	V	–	V
<i>balett</i>	<i>-ozik/-ezik</i>	80,26	19,74	V/P	V!/P!	V!/P	V!/P!
<i>bohém</i>	<i>-tól/-től</i>	81,58	18,42	V!/P	P (V)	–	P
<i>Karinty</i>	<i>-ról/-ről</i>	85,53	14,47	V	–	–	V
<i>Sík</i>	<i>-nak/-nek</i>	90,67	9,33	P	[V?]	[V?]	[V?]
<i>klarinét</i>	<i>-ozik/-ezik</i>	94,78	5,26	V	V	–	V
<i>kabaré</i>	<i>-val/-vel</i>	98,68	1,32	V	V	–	V
<i>vegetatív</i>	<i>-nak/-nek</i>	100,00	–	V!/P	V	–	V
<i>pocsék</i>	<i>-ul/-ül</i>	100,00	–	V	V	–	V
<i>negatív</i>	<i>-abb/-ebb</i>	100,00	–	V (P)	V (P)	V (?)	V
<i>konkrét</i>	<i>-an/-en</i>	100,00	–	V!/P	V/P	V!/P	V
<i>karalábé</i>	<i>-nál/-nél</i>	100,00	–	V	V	–	V
<i>hamar</i>	<i>-abb/-ébb (!)</i>	100,00	–	V (P)	V (P)	V (P)	V

A kézikönyvek, szótárak véleményének szimbólumba sűrtítése nem mindig volt könnyű. A NymKk. és a NymKsz. esetében (ott, ahol lehetett) mind az összefoglaló magánhangzó-illeszkedési szócikket, mind az egyes szavak saját szócikkét figyelembe vettem. A RagSz. és az OH. esetében pedig az adott címszavak szócikkei, illetőleg a szójegyzékbe felvett formák voltak az irányadók. – Ellenőrzésül átnéztem a NymKsz. második, javított és bővített kiadását is (= NymKsz.²), a szempontomból azonban nem találtam különbséget az első kiadáshoz képest.

A teszteredmények értékelésekor természetesen beleütköztem az örök kérdésbe: vajon az adatközlők mesterséges, kísérleti helyzetben (amolyan „vizsgaszituációban”) produkált megoldásai

mennyire felelnek meg a spontán, mindennapi nyelvhasználatuknak? (Vö. még ehhez Horváth 1998.) Már akkor is jeleztem, hogy a hangrendi illeszkedésre nézve a „nyelvhasználatról igazán hiteles képet [...] véleményem szerint csak igen nagy terjedelmű, sokféle műfajt képviselő beszélt és írott nyelvi korpusz adhatja” (Horváth 1997b: 473). Előtte utaltam azonban az ezzel kapcsolatos nehézségekre is, a teszt módszer választását indokolva: „Érdemes [...] figyelembe venni Papp Ferenc adatát [1975: 185]: az ÉrtSz. alapján feldolgozott 35 ezres főnévkészletnek mindössze 0,5%-a ingadozott a hangrendi illeszkedésben. Ez arra mutat, hogy az ingadozó toldalékolású lexémák viselkedéséről csak igen nagy korpusz szolgálhatna elég információval, így inkább a kérdőíves felmérés útját választottam” (Horváth 1997b: 459). – Ezt a nehézséget látva egyre halogattam a korpuszvizsgálatot. Ugyanakkor azóta is úgy érzem, hogy szükség volna rá, és nem szűnt meg bennem a kíváncsiság. Ha sok év elteltével is, most vállalkoztam a feladatra.

**3. táblázat. A skála felső szakasza
(Horváth 1997b: 464 nyomán)**

Szó(alak)	Toldalék	%		NymKk.	RagSz.	NymKsz.	OH.
		veláris	palatális				
<i>barométer</i>	<i>-nak/-nek</i>	–	100,00	P	P	–	–
<i>bukfenc</i>	<i>-ra/-re</i>	–	100,00	P	P	–	P
<i>kosztüm</i>	<i>-os/-ös</i>	–	100,00	P	P	–	P
<i>október</i>	<i>-ban/-ben</i>	–	100,00	P (V)	P	–	P
<i>parlament</i>	<i>-ja/-je</i>	–	100,00	P	P	–	P
<i>parlamentar</i>	<i>-ra/-re</i>	–	100,00	P	P	–	–
<i>Turgenyev</i>	<i>-ról/-ről</i>	1,32	98,68	P	–	–	P
<i>Tamperé-</i>	<i>-ba/-be</i>	1,33	98,67	V!/P	–	–	P
<i>Heiné-</i>	<i>-ról/-ről</i>	2,63	97,37	P (V)	–	–	P
<i>mágnes</i>	<i>-hoz/-hez</i>	2,63	97,37	P	P	–	P
<i>hidrogén</i>	<i>-vát/-vé</i>	5,26	94,74	V!/P!	V/P	P (V)	P
<i>József</i>	<i>-ból/-ből</i>	5,41	94,59	P	–	–	P
<i>kráter</i>	<i>-hoz/-hez</i>	7,89	92,11	P (V)	P (V)	–	P
<i>Ábel</i>	<i>-tól/-től</i>	9,21	90,79	P (V)	–	–	P
<i>Mannheim</i>	<i>-on/-en</i>	9,21	90,79	V/P	–	–	–
<i>oxigén</i>	<i>-hoz/-hez</i>	9,21	90,79	P (V)	P (V)	P (V)	P
<i>Szaloniki</i>	<i>-ból/-ből</i>	10,53	89,47	V	–	–	P
<i>szuterén</i>	<i>-ban/-ben</i>	10,67	89,33	P (V)	P (V)	V/P	P
<i>viksz</i>	<i>-ol/-el (!)</i>	20,00	80,00	P (V)	P (V)	P (V)	P
<i>kolibri</i>	<i>-ja/-je</i>	21,05	78,95	V!/P	V/P	–	P
<i>hokedli</i>	<i>-val/-vel</i>	23,68	76,32	V/P	V/P	V/P	V/P
<i>farmer</i>	<i>-od/-ed</i>	38,16	61,84	P (V)	P (V)	V!/P	P
<i>férfi</i>	<i>-nak/-nek</i>	38,16	61,84	V!/P	V (P)	V!/P	V
<i>Noémi</i>	<i>-nál/-nél</i>	38,16	61,84	V!/P	–	–	P (V)
<i>Ábelé</i>	<i>-nál/-nél</i>	38,67	61,33	[P?]	–	–	–
<i>Ábelék</i>	<i>-on/-en</i>	40,00	60,00	P	–	–	–
<i>fofel</i>	<i>-od/-ed</i>	44,74	55,26	V/P	P (V)	V!/P	V/P!
<i>Ofofért</i>	<i>-val/-vel</i>	44,74	55,26	V/P	–	–	V/P!
<i>honvéd</i>	<i>-ot/-et</i>	48,68	51,32	P (V)	P	P (V)	P (V)

A történeti korpuszvizsgálattal az egyik célom az volt, hogy megfigyeljem az egyes tesztszavakkal kapcsolatos illeszkedés diakrón változását, és összevessem azt a teszteredménnyel, továbbá a kézikönyvek, szótárak ajánlásaival, illetőleg információival. A másik cél pedig annak a megállapítása

volt, megfigyelhető-e valamilyen általános változási tendencia a hangrendi illeszkedésben. A szakirodalom alapján (például: Deme 1954, 1961: 98; Szépe 1958: 110, 128; Papp 1975: 182; Horváth 1997b: 472) ez a tendencia a palatális toldalékolás térhódítása lehetne.

A vizsgált történeti korpusz egyik összetevője A magyar nyelv nagyszótárának (vö. Nszt.) a legfontosabb, elektronikus adatbázisa: a Magyar történeti szövegtár (= MTSz.); időbeli határai: 1772–2000. A másik pedig a Magyar Hírlap (= MH.) CD-jének az 1994 és 2000 közötti anyaga. A szövegtár elérhetőségét és a CD bibliográfiai adatait cikkem végén, a szakirodalom jegyzéke előtt adom meg. (Az ott szereplő további két forrást csak egy-egy szóval kapcsolatban használtam fel.)

A Nyelvtudományi Intézetben készülő Nagyszótár keresőprogramjának segítségével felkutatam a korpuszban a korábbi vizsgálatom (Horváth 1997b) 50 tesztszavának a hangrendi illeszkedés szempontjából értékelhető adatait. (Mindet, tehát nem csupán a tesztben vizsgált toldalékpárt képviselőket.) Törekedtem arra, hogy lehetőleg ne legyenek olyan releváns formák, amelyek pusztán írásmódjuk miatt kirekednek ebből a körből. – Kizártam viszont azokat a formákat, amelyek ugyan (kisebb-nagyobb fenntartásokkal) felfoghatók a tesztszó alakváltozatának, de magánhangzó-struktúrájuk biztosan és lényegesen eltér amazétól, és így toldalékolásuk is más feltételekkel és más módon alakul; például: *Athenae*, *hydrogenium*, *oxygenium*, *norvégus*, *fofőj*, *férfiú* stb.

Az MTSz. képviselte kort a diakrón különbségek, változások megállapításához szakaszokra bontottam. Az első szakasz a 18. század vége lett (1772–1800). Utána a 19. és a 20. századot négy-négy egyenlő részre, azaz negyedekre osztottam. Az egyes szakaszokon belül megszámláltam a tesztszavak veláris, illetőleg palatális toldalékolású adatait. Ugyanezt tettem az MH. anyagában.

3. A statisztika elkészültével a szavakat aszerint csoportosítottam, milyen a korpusz diakrón képe, és milyen a viszonya a teszteredményhez. Az arányokat tekintve erős ingadozásról a 40 és 60% közötti tartományban (vö. Horváth 1997b: 463) beszélünk; (egyszerű) többségről a 60 és 75% közötti részesedés esetén; nagy fölényről, nagy többségről pedig akkor, ha az egyik illeszkedési irány részesedése 75% feletti. Külön kiemelem az egyik vagy másik irány kizárólagos előfordulását.

Néhány különleges eset megemlézése után a **típusokat** a skála széleitől befelé lépegetve, azaz a kizárólagosságtól az erős ingadozás felé haladva tárgyalom. Helykímélés céljából a korpusz számadatainak diakrón sorát csak ott mutatom be, ahol ez a mondandóm követéséhez szükséges. Az egyes szakaszokon belül az összeadásjel előtt a veláris toldalékú, utána pedig a palatális toldalékú adatok száma áll. Ha a számadatokon kívül vagy helyettük egy-két példát is hozok, szövegtári forrásukra némi egyszerűsítéssel hivatkozom, a pontos leelőhelyet az MTSz. tartalmazza.

A típusok szemlélésében nem utalok folyton vissza az előző cikkemre, jóllehet az egyes tesztszavak eredményének értékelése (ahol lehet, mások teszteredményeinek említésével) és az összehasonlítás a három könyvvel (NymKk., RagSz., NymKsz.) természetesen már ott is megtalálható (Horváth 1997b: 465–8). Az is természetes, hogy a szemle követéséhez szükség van mostani cikkem 2. és 3. táblázatára.

3.1. Adathiány. – A tesztszavak közül kettőnek a korpuszban nincs az illeszkedés szempontjából értékelhető adata. Ez a *Kalmárné* asszonynev és a *Sík* családnév. Különösen az utóbbival kapcsolatban lett volna érdekes, sőt akár perdöntő a korpusz vallomása. A NymKk. szerint ugyanis ez a családnév a *sík* közzszóval ellentétben palatális toldalékolású (Elekfi 1985: 82), míg a teszteredmény a veláris toldalékolás hatalmas fölényével a közzszo mintájának a követése mellett tanúskodik. A másik három könyv nem foglal állást: hallgatásuk (közvetve) az utóbbi véleményt támogatja.

3.2. Két különleges eset. – A tesztben (más-más okból) „kakukktójásként” szerepelt a *hamar* és a *viksz*.

A *hamar* a középfoka miatt került a tesztbe. Ezzel kapcsolatban nem klasszikus illeszkedési ingadozásról van szó, hiszen azt az alapszó veláris hangrendje nem tenné lehetővé, hanem arról, hogy az alapfokú forma hangrendjéhez illő *hamarabb* ~ *hamarább* mellett a középfoknak *hamarébb* változata is van. – G. Varga Györgyi (szociológiai heterogén adatközlői csoportot vizsgálva) azt

tapasztalta, hogy szóbeli kikérdezéskor a válaszadók 77%-a választotta a *hamarabb*, 20%-uk a *hamarább*, 3%-uk pedig a *hamarébb* variánst; írásban pedig nyolcan a *hamarabb*, ketten a *hamarább* mellett döntöttek (G. Varga 1968: 52, 102, 228). Az én adatközlőim majdnem mindegyikének *hamarabb* szerepelt a tesztlapján, csak egy fiúnál találtam *hamarább* megoldást (ezért mertem a táblázatban ezt a kétféle formát összevonni). Mindezzel lényegében összhangban van az is, hogy a NymKk., a RagSz. és a NymKsz. a *hamarébb* alakot mellékvariánsként veszi fel, és az is, hogy az OH. csak a *hamarabb* ~ *hamarább* váltakozást tünteti fel.

A korpusz szakaszokra bontott adatsora látványos diakrón fordulatról tanúskodik (a törtvonal előtt a *hamarabb*, utána a *hamarább* adatszámja áll): 18.: 7/92 + 94 || 19/1.: 2/63 + 29 | 19/2.: 10/67 + 23 | 19/3.: 28/55 + 8 | 19/4.: 29/25 + 1 || 20/1.: 43/36 + 5 | 20/2.: 75/56 + 6 | 20/3.: 90/43 + 2 | 20/4.: 76/25 + 7 || MH.: 1262/39 + 2. – Érdekes megfigyelni, hogyan válik fokozatosan a *hamarabb* a 18. századi statisztából kétségtelen főszereplővé, és ennek következtében hogyan, mikor és mennyit veszít a súlyából a két másik változat. Nem hiszem, hogy eddig sokak számára lett volna ismert ez a folyamat. Végkifejlete szinte tökéletesen hitelesíti a vele kortárs teszteredményt.

A *viksz* esete azért különleges, mert a tesztben nem magát a főnevet, hanem a *vikszol/vikszel* kettősséget vizsgáltam. (Az EWUng. szerint az ige ugyanúgy jövevény az ausztriai németből, mint maga a főnév, bár részben talán magyar szóképzéssel is számolhatunk.) A teszteredmény alátámasztotta a könyvek véleményét, a *vikszol* igeforma mellékvariáns voltát. (Ezt az alakot az OH. fel sem veszi.) – A korpuszban nincs elegendő adat sem a diakrón, sem a szinkrón kép kialakításához. Az mégis meglepő, hogy a hírlapi CD anyagában a *vikszol* van többségben (4 + 2).

3.3. A tesztben is, a korpuszban is kizárólag veláris. – Ilyen a *karalábé*, a *pocsék* és a *vegetatív*. Közülük az utolsónak csupán egyetlen értékelhető adata van: *vegetatíván* (MH. 1997. máj. 22. 8).

3.4. A tesztben is, a korpuszban is kizárólag palatális. – Akárcsak az előző típus, ez sem okoz meglepetést. A következő szavak tartoznak ide: *kosztüm*, *barométer*, *bukfenc*, *parlament*, *parlamententer*.

3.5. A tesztben kizárólag veláris, a korpuszban (némi) diakrón változás. – A *negatív* és *konkrét* szavakat soroltam ide.

A *negatív* esetében a NymKk. és a RagSz. ritka mellékváltozatként jelzi a palatális toldalékolást, az OH. még úgy sem. A NymKsz. rovatában a zárójeles kérdőjel arra utal, hogy a szótárból csak a *negatív* főnév illeszkedését ismerjük meg, szemben a tesztbeli középfokú melléknévvel.

A 19. századi korpuszban a *negatív* 3 adatából 2 palatális toldalékú. A 20. század második negyedében némi ingadozás látható veláris többséggel. Utána a korpuszban (beleértve a sajtónyelvit is) mindig veláris a toldalékolás. – A 19. századi minimális adatszámra gondolva könnyen lehet, hogy itt valójában nem is zajlott le diakrón változás.

A *konkrét* toldalékolásában a RagSz. ingadozást állapít meg; a NymKk. és a NymKsz. ugyanígy, a veláris változat ajánlásával. Az OH. csak a veláris megoldást tünteti fel. A teszteredmény tehát az utóbbi állásfoglalásnak felel meg.

A korpuszbeli adatsor a következő: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: – | 19/3.: – | 19/4.: 0 + 3 || 20/1.: 2 + 4 | 20/2.: 23 + 19 | 20/3.: 109 + 19 | 20/4.: 120 + 7 || MH.: 1228 + 11. – A viszonylag korai adatok csekély száma miatt nehéz volna megmondani, hogy valódi fordulatot látunk-e, de a diakrón változás, a palatális toldalékolás háttérbe szorulása kétségtelen, noha a teszteredménybeli teljes eltűnés itt nem következik be.

3.6. A tesztben kizárólag palatális, a korpuszban is majdnem. – Az *október* csak abban különbözik a 3.4. pontban felsorolt társaitól, hogy a 19. század derekán felbukkan egy velárisan ragozott formája is, *octoberban* írásmóddal (1847: Peregriny Elek Természettörténetéből). Egyébként a NymKk. is jelzi a tájnyelvi színezetű illeszkedési mellékvariáns meglétét.

3.7. A tesztben nagy többséggel, a korpuszban pedig kizárólag veláris. – Ez a *Karinthy* családnév toldalékolására érvényes.

3.8. A tesztben nagy többséggel, a korpuszban pedig kizárólag palatális. – Ilyen a *József*, *Turgenyev* és *Tampere* (*Tamperé-*) tulajdonneveknek, valamint a *mágnes* és a *kráter* közneveknek a toldalékolása. Az azonos viselkedés persze nem jelenti azt, hogy ezeknek a szavaknak a reprezentáltsága is feltétlenül hasonló: például a szórványosan adatolt *Turgenyev* névvel szemben a *József* keresztnevet rengeteg példa képviseli.

3.9. A tesztben nagy veláris többség, ezt a korpusz lényegében alátámasztja. – Azért csupán „lényegében”, mert az ide sorolt *dózse* (*dózsé-*) és *argentín* kevés adattal rendelkezik. (Bár az utóbbira ez csak az MTSz.-t tekintve igaz.) Meggyőzőbb érv a besorolásuk mellett, hogy az előbbire palatális raggal csak két példa van, az *argentín* 99 veláris toldalékú adatával szemben pedig egyetlen palatális sem áll a hírlapi CD-n.

3.10. A tesztben nagy többséggel veláris, a korpuszban némi diakrón változás. – A *kabaré* és a *klarinét* toldalékolását soroltam ide, mindkettőét fenntartással.

A *kabaré* a 19. század harmadik negyedében jelentkezik először, három palatálisan toldalékolattal. A korpusz 20. századi részében viszont majdnem kizárólagos a veláris végződés használata. Ebben igazi diakrón fordulatot láthatnánk; csakhogy a 19. századi adatok *cabaret* vagy *cabaret* írásúak, és a 20. század eleji két palatális példa is *cabaretekben*, illetőleg *cabarettet* formájú. Valószínű, hogy ezeknek az ejtémódja gyakran, sőt talán akár mindig eltért a *kabaré* főváltozatétól, így a toldalékolás különbségét az *e* és az *é* szembenállása megmagyarázza.

A *klarinét* esetében csak annyiban beszélnek diakrón változásról, hogy a 19. században felbukkan egy palatálisan toldalékolt korpuszadat, a 20. századból viszont nincs ilyen. Ez persze könnyen lehet egyszerű véletlen is. Egyébként elgondolkoztató, hogy az említett adat *klarinetjeik* formájú (1844: Pákh Albert egyik humoros életképéből), így lehetséges, hogy *e*-s variáns toldalékolásával van dolgunk, mint a *cabaret(t)* esetében. – Más szempontból az is megérdemli a kiemelést, hogy az MH. anyagában 97 veláris toldalékú formával szemben egyetlen palatális sincsen.

3.11. A tesztben nagy veláris fölény, ennek a korpusz (részben) ellentmond. – Ezt tapasztalhatjuk a *bohém* és a *balett* esetében.

A tesztvizsgálatban az egyetemisták több mint 80%-a a *bohém* veláris toldalékolását választotta. Nincs kizárva, hogy az arányt a *-tól/-től* rag is befolyásolta, bár ezzel kapcsolatban vegyesek a tapasztalataim (vö.: Horváth 1997a: 152–3, 1998: 347). A kézikönyvekkel összehasonlítva mindenesetre meglepő az eredmény: a NymKk. ingadozást jelez (igaz, a mély toldalékolást ajánlva), a RagSz. ennél tovább menve a palatális toldalékolást rögzíti fővariánsként, az OH. pedig a velárisat meg sem említi.

Az MTSz. anyagában a *bohém* a 20. században jelentkezik, mindvégig a palatális toldalékok (nagy) fölényével. A hírlapi CD-n viszont az adatszám 19 + 19, azaz egyenlő. Mivel az egyetemisták teszteredményéhez az utóbbi áll közelebb, számolhatunk azzal, hogy a megoszlás műfaji természetű.

A *balett* toldalékolása a NymKk. szerint ingadozik. A veláris változatot ajánlva ugyanezt vallja a NymKsz. A RagSz. és az OH. is megállapítja az ingadozást, de a szó ragozását tekintve a palatális illeszkedést preferálják, a tesztbeli *-ozik/-ezik* képzős származékkal kapcsolatban viszont a velárisat.

Maga a teszteredmény igazolja az utóbbi véleményt. A korpusz szintén: a *balett* mindvégig inkább palatális toldalékokat kap, sőt az MH. anyagában elsöprő az ilyen formák fölénye: 18.: 1 + 1 || 19/1.: – | 19/2.: 0 + 1 | 19/3.: 1 + 2 | 19/4.: 0 + 4 || 20/1.: 0 + 3 | 20/2.: 2 + 9 | 20/3.: 3 + 11 | 20/4.: 3 + 11 || MH.: 39 + 273. A származékigében azonban a veláris változatnak van többsége: 18.: – || 19.: – || 20/1.: – | 20/2.: – | 20/3.: – | 20/4.: 1 + 0 || MH.: 12 + 2. Erre a szóra nézve tehát a toldalék fajtájának valóban van jelentősége az illeszkedésben.

3.12. A tesztben nagy palatális fölény, ezt a korpusz (lényegében) alátámasztja. – Az *oxigén*, *hidrogén*, *szuterén*, *Szaloniki* szavakat soroltam ide.

Az elsőt nem sok választja el a 3.8. típustól. Az MTSz. adatai a 20. század elejétől jelentkeznek, mindvégig csakis palatális toldalékkal. Az MH. anyagában 3 + 79 az *oxigén* adatszám.

A másodikkal kapcsolatban a kézikönyvek, szótárak véleményét a korábbi cikkemben így foglaltam össze: „A *hidrogén* végződéseinek problémája a NymKk. szerint meglehetősen bonyolult. Forrásunk – nyilván a magánhangzók sorrendjére tekintettel – a mély toldalékolást tartja helyesebbnek. Ugyanakkor megjegyzi: az *oxigén* hatására, továbbá azért, mert az önállóan is élő *gén* elem miatt a nyelvérzék a *hidrogén*-t akár összetett szónak is felfoghatja (így végződéseit az utótaghoz igazíthatja), igen gyakori a magas toldalékolás is. A RagSz. ingadozó illeszkedést mutat be, a NymKsz. pedig úgy ítéli meg, hogy a magas hangú változatok kezdik kiszorítani a mélyeket” (Horváth 1997b: 468). Az OH. még tovább is lép, mint a NymKsz., hiszen már csak a palatális változat jelenik meg benne. A teszteredmény a NymKsz. álláspontját erősíti meg.

Az MTSz. anyagában a toldalékolt formák a 20. század második negyedétől kezdve jelentkeznek. Az adat kevés; mindegyik palatális toldalékú. Az MH. anyagában 1 + 47 az adatszám; az egyetlen veláris alak: *hidrogénjainak* (MH. 1999. jún. 18. 13).

A *szuterén* teszteredménye egybecseng a NymKk. és a RagSz. véleményével. A NymKsz. erősebb ingadozást sejtet, az OH. viszont csak a palatális változatot szerepelteti. A szövegtárban a 20. század második és utolsó negyedében tűnik fel két-két adat, mindegyik palatális toldalékkal. A hírlapi CD adatszám: 8 + 16.

A *Szalóniki* a NymKk. szerint veláris toldalékolású. Az egyetemisták ezzel erősen ellentétben álló teszteredményt produkáltak. Az ő megoldásukat támasztja alá az OH. állásfoglalása is. A korpuszban a városnév a 19. században egyszer bukkan fel, veláris raggal, *Salonikiban* formában (1854: Fényes Elek történeti-földrajzi leírásában). Az MTSz. szintén szórványos 20. századi adatai palatális toldalékolásúak. Elsősorban nem is ezek erősítik meg a teszteredményt, hanem az MH.-beli arány (9 + 66).

3.13. A tesztben nagy palatális többség, ezt a korpusz alátámasztja, egy kis kitéréssel. – Itt az *Ábel* esetéről van szó. A teszteredmény tökéletesen megfelel annak, hogy a NymKk. csak mellékvariánsként jelzi a név veláris toldalékolását, az OH. pedig még úgy sem. A korpuszban is azt láthatjuk, hogy ez a nem sok adat képviselte név következetesen palatális toldalékolású a 18. századtól a 20.-nak a végéig, beleértve a hírlapi CD-t is. Érdekes kivétel a 20. század első negyede a maga 21 + 3 adatával, azaz nagy veláris többségével. Ennek a magyarázata azonban nem más, mint Gárdonyi egyéni nyelvhasználat: az ő „*Ábel és Eszter*” című írása (1907) okozza a látszólagos diakrón kanyart.

A tesztbe az *Ábelé* és *Ábelék* szóalakokat azért vettem fel, mert kíváncsi voltam arra, helytálló-e a NymKk. véleménye, amely szerint az *Ábelék* toldalékolása ugyanolyan, mint az alapszavé (Elekfi 1985: 82). Az egyetemisták megoldásai az illeszkedés irányát illetően nem cáfolták a NymKk. állítását, az *é* magánhangzós relatív fő azonban jóval nagyobb teret engedett a mély toldalékoknak, mint az utolsó szótagjában *e*-s abszolút fő. A korpusz sem megerősítésül, sem cáfolatul nem szolgálhat, ugyanis a birtokjeles formának csak egy illeszkedő alakja van benne (*Ábelével*, 1936: Herczeg Ferenctől), az *Ábelék* pedig hiányzik belőle.

3.14. A tesztben nagy palatális fölény, a korpuszban kevés adat, diakrón hullámzással. – Ehhez a típushoz a *hokedli* és a *kolibri* tartozik.

A *hokedli* esetében a négy kézikönyv egységes véleménnyel erősebb ingadozásra mutat, mint a teszteredmény. Az MTSz. vallomása az adatok csekély száma miatt nem perdöntő, a hírlapi CD-é viszont határozottan a teszteredmény mellett szól. Az adatsor: 18.: – || 19.: – || 20/1.: 1 + 0 | 20/2.: – | 20/3.: 2 + 5 | 20/4.: 2 + 2 || MH.: 3 + 17.

A *kolibri* a NymKk. és a RagSz. szerint ingadozó toldalékolású, az előbbi ennek a megállapításával együtt a veláris irányt javasolja. Az OH. viszont csakis palatális toldalékolást jelez. Ezekhez képest a teszteredmény középutas megoldás. Az MTSz. csekély adatszámú diakrón sora egyik vélemény alátámasztására sem alkalmas, a hírlapi arány pedig a teszteredményre hasonlít: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: – | 19/3.: 1 + 0 | 19/4.: – || 20/1.: 1 + 3 | 20/2.: 0 + 1 | 20/3.: 1 + 0 | 20/4.: – || MH.: 5 + 16. (Talán nem felesleges hozzátenni, hogy az adatok közé intézménynévi is bekerültek.)

3.15. A teszben nagy palatális többség, a korpuszban a kiejtés miatt diakrón változás palatális irányba. – A *Heine* (*Heiné-*), *Mannheim* nevek toldalékolását erősen befolyásolja az ejtés-mód: a [hajné-]-féle kiejtés nagyon kedvez a veláris toldalékolásnak, a [manhajm]-féle egyenesen azt írja elő, míg a [hejné-] egyértelműen palatális toldalékolással jár, a [manhejm] pedig megengedi az ingadozást. Mindezt lényegében a NymKk. is jelzi, a *Heiné-* esetében a veláris megoldást mellékvariánsként feltüntetve. Az OH. csak a személynév ügyében nyilvánít véleményt, [hejne] kiejtést és palatális toldalékot (*Heinével*) megadva. A teszben mindkét szó palatális toldalékolási többsége 90% feletti.

Minden bizonnyal a kiejtési szokás megváltozása okozza, hogy a *Heiné-* a korpuszban a 19. század második és harmadik negyedében még csak veláris toldalékkal bukkan fel, a század végére azonban az eredmény kiegyenlítődik, a 20. században pedig már majdnem mindig palatális a végződés: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: 2 + 0 | 19/3.: 4 + 0 | 19/4.: 2 + 2 || 20/1.: 0 + 3 | 20/2.: 2 + 20 | 20/3.: 0 + 14 | 20/4.: – || MH.: 0 + 9

A *Mannheim* viselkedése a lényegét tekintve nagyjából ugyanilyen: 18.: 7 + 0 || 19/1.: 3 + 0 | 19/2.: – | 19/3.: 2 + 0 | 19/4.: 1 + 0 || 20/1.: – | 20/2.: – | 20/3.: 0 + 1 | 20/4.: 1 + 1 || MH.: 2 + 42. A 18. és a 19. században még csak veláris végzésekkel tűnik fel. A 20. századra nézve az MTSz.-beli gyér adatszám természetesen nem lehet bizonyítéka a fordulatnak, az MH.-beli arány viszont már az. (Hozzáteszem, hogy az adatsor a városnéviekén kívül személynévi képviselőket is tartalmaz.)

3.16. A teszben veláris többség, a korpuszban diakrón változás. – Az *Athén* toldalékolása a NymKk. és az OH. szerint veláris. A teszteredmény arra mutat, hogy mellékváltozatként a palatális is megemlíthető lett volna.

A korpuszbeli adatsor a következő: 0 + 1 || 19/1.: 1 + 0 | 19/2.: 0 + 2 | 19/3.: 0 + 5 | 19/4.: 1 + 20 || 20/1.: 2 + 6 | 20/2.: 3 + 13 | 20/3.: 11 + 5 | 20/4.: 22 + 4 || MH.: 431 + 57. – A 20. század közepéig tehát (a 19. század első negyedének apró kivételét nem számítva) a palatális toldalékolás volt többségben, néha jelentősen. A 20. század második felében viszont a veláris lett a domináns irány. A század végén a korpuszbeli veláris többség mind az MTSz., mind a hírlapi CD anyagában túl is tesz a kortárs teszteredményen. Mindehhez tehát valódi diakrón változási folyamat vezetett.

A NymKk. szerint az illeszkedésben az *athéni* származék viselkedése azonos az alapszavéval (Elekfi 1985: 82). A teszteredmény fényesen igazolta ezt a megállapítást. A korpuszbeli adatsor nagyjából szintén megfelel a városnévnek, bár a 20. század utolsó negyede más képet mutat: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: 0 + 1 | 19/3.: – | 19/4.: 1 + 4 || 20/1.: – | 20/2.: 0 + 2 | 20/3.: – | 20/4.: 1 + 4 || MH.: 12 + 8.

3.17. A teszben veláris többség, a korpusz ellentmondása az MTSz. és az MH. között. – A *norvég* esetében a NymKsz. megállapítja a veláris toldalékok fölényét, a NymKk. kívánatosnak tartja azt, a RagSz. pedig a toldalék fajtájától teszi függővé (a teszbeli példában az *-ul* változatot előtérbe helyezve). Az OH. egyszerűen ingadozást jelez. Mindennek a teszteredmény nem mond ellent.

Ellentmondás van viszont a korpuszon belül. Az MTSz. anyagában a szó csak a 20. században és néhány adattal jelentkezik, a kétféle toldalékolás egyensúlyban van. Az MH.-ban viszont hatalmas a veláris többség: 324 + 8 az adatszám. Úgy tűnik, az utóbbi arány kialakulásában nagy szerep jutott a toldalékhasználatnak. Míg a hírlapi CD-n a teszben is érintett *norvégul* : *norvégül* pár tagjai 4 + 1 adattal vannak jelen, a *norvégok* : *norvégek* adatszáma 308 + 7.

3.18. A teszben palatális többség, ezt a korpusz részben igazolja. – A típus képviselői a *farmer* és a *Noémi*.

A *farmer* esetében a NymKsz. az ingadozás tényét megállapítva a veláris toldalékolást ajánlja, az OH. viszont csak a palatális tünteti fel. A teszteredménnyel itt a veláris toldalékolást mellékvariánsként szerepeltető NymKk. és RagSz. van összhangban.

Az MTSz. anyagából az illeszkedő formák a 19. század harmadik negyedétől mutathatók ki; kevés adattal és szinte mindig palatális többséggel. A 20. század végén érdekes ellentmondás tűnik elénk: az MTSz.-beli eredmény döntetlen (5 + 5), míg az MH.-beli, 80%-osnál nagyobb palatális dominancia (65 + 265) túltesz a teszteredményen.

A *Noémi* toldalékolását a NymKk. ingadozónak mondja, a veláris változatot tanácsolva. Az OH. viszont fővariánsként a palatális tünteti fel. A teszteredmény az utóbbival vág egybe. (Érdekes, hogy az egyetemista fiúk többsége viszont veláris ragot választott.)

A korpuszban nagyon kevés a példa: a 20. század második negyedétől jelentkeznek, és nagyjából egyensúlyban vannak.

Kíváncsi voltam, hogyan toldalékolta Jókai Mór ismert regényhősnőjének a nevét (1872: Az arany ember). Az író műveinek CD-jén (= Jókai, I. a forrásjegyzéket) 43 + 19 adatot találtam, tehát ő az esetek majdnem 70%-ában veláris végződést választott.

3.19. A tesztben palatális többség, ennek a korpusz ellentmond. – A *férfi* szó viselkedése a hangrendi illeszkedésben különleges; ezt az 1. táblázatban is igyekeztem érzékeltetni. Közismert, hogy összetétellel keletkezett a *férj* és a *fi(ú)* elemekből (I. pl. TESz., EWUng.), így toldalékainak illeszkedési irányát eredetileg a veláris utótag szabta meg. A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint ez a megoldás bizonyos toldalékfajták használatakor mindmáig kizárólagos maradt: *férfiak, férfiás, férfiatlan*. Az összetétel elhomályosulásával azonban a birtokos személyjeles és a határozóragos formákban napjainkban is meglévő ingadozás kezdődött. Az elhomályosulás egyik bizonyítékaként a TESz. éppen a palatális illeszkedés fokozatos térhódítását említi. Ezt a tendenciát a NymKk. és a NymKsz. sem hallgatja el, de mindkettő a hagyományos mély toldalékolást ajánlja. A RagSz. is csak mellékváltozatként közöl palatális végződést, az OH. (meglepetésemre) még úgy sem. A tesztvizsgálatokat tekintve azonban a kézikönyvek, szótárak véleményét csak Laczkó Máriaé (1991: 239) erősítette meg, G. Varga Györgyi (1968: 244) viszont ezzel ellentétes eredményre jutott, ugyanígy Kontra Miklós és szerzőtársai (Kontra–Ringen–Stemberger 1989: 133), jómagam szintén. Érdemes még hozzátenni, hogy mind Kontraék szerzőhármasa, mind Laczkó kiemelte a kontextus szerepét. Mindezt az előző cikkemben így summáztam: „a *férfi* hangrendi viselkedése erősen függ a kontextus jellegétől és a toldalék fajtájától, sőt talán szociolingvisztikai tényezőktől is. Amennyire a tarka képből megállapítható, a nyelvhasználat inkább ellenkezik a nyelvvelő kiadványok ajánlásával, mintsem követné azt” (Horváth 1997b: 467).

Mivel itt a toldalékfajtanak kiemelt figyelem jár, a 3. táblázaton kívül itt is megemlítem, hogy az egyetemisták tesztjében a *férfinak/férfinék* kettősséget vizsgálva találtam egyszerű, nem nagy palatális többséget.

Ha a korpuszban az összes adat bevonásával, azaz a *férfiak, férfiás, férfiatlan* formákat is beszámítva vizsgálódunk, akkor mindvégig óriási a veláris fölény. Ehhez képest persze csökkenve, de szinte végig nagy marad a veláris formák többsége akkor is, ha a statisztikát (a birtokos személyjeles alakoktól is eltekintve) a határozóragos alakokra szűkítjük. Úgy vélem, elegendő az utóbbi, „*férfiRAG*” jelzésű adatsort bemutatnom: 18.: 43 + 1 || 19/1.: 25 + 0 | 19/2.: 73 + 3 | 19/3.: 51 + 2 | 19/4.: 34 + 1 || 20/1.: 97 + 19 | 20/2.: 122 + 59 | 20/3.: 138 + 18 | 20/4.: 169 + 16 || MH.: 1120 + 91. Ez elárulja, hogy a palatális toldalékolás a 20. század második negyedében feltűnően megszaporodott, jóllehet 32,60%-os részesedésével ekkor is kisebbségben maradt. A ragpárok diakrón statisztikáját külön-külön is elkészítettem, és ez megmutatta, hogy az említett időszakban egyes palatális változatok a veláris párjuk fölé is kerekedtek, nevezetesen a *-ből, -ről, -nél, -től, -hez* ragos formák. A tesztben vizsgált ragpár palatális tagja is ekkor érte el a legjobb eredményt 18,84%-os részesedéssel, noha ezzel a *-nek* persze határozott kisebbségben maradt a *-nak* variánssal szemben.

Egyelőre nem tudom megmondani, mi lehetett az oka annak, hogy az említett periódusban a palatális formák használata viszonylag nagy teret nyert. Az viszont kétségtelen, hogy a korpusz képe mindenképpen erősen ellentmond a teszteredménynek. Lehetséges, hogy beszélt nyelvi szövegek vizsgálatával a tesztbelihez közelebbi eredményre jutnánk, de ez a feltevés természetesen ellenőrzésre vár. (Erre a gondolatra még cikkem végén visszatérek.)

3.20. A tesztben erős ingadozás, ezt voltaképpen a korpusz sem cáfolja. – Négy szó kapott helyet ebben a csoportban: *szamojéd, pantomim, fotel, Ofotért*.

A *szamojéd* toldalékolását a NymKk., a RagSz. és az OH. is ingadozóként tünteti fel. A NymKk. a veláris megoldást ajánlja, míg a RagSz. érdekessége, hogy a melléknévi végzések közül a mélyeket, a főnéviek közül pedig a magasakat említi első helyen; tesztben a szó főnévként szerepelt.

A korpuszban kevés az adat ahhoz, hogy segítségükkel a *szamojéd* ügyében hiteles véleményt lehessen formálni. Leginkább mégis azt lehet mondani róluk, hogy az ingadozó toldalékolás mellett tanúskodnak. Említésre méltó kivétel a 20. század második negyedének adatszám (10 + 0), de ez jó-részt egy szerző egy művének (1937: Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk) köszönhető.

A *antomim* a NymKk. és a RagSz. szerint veláris toldalékot kap, a NymKsz. mellékváltozatként a palatális végződést is megengedi. Másként foglal állást az OH.: ingadozást jelezve és részint a toldalékfajták szempontjából is különbséget téve inkább valamelyest a palatális illeszkedést preferálja.

Tesztvizsgálatomban ez olyan eset volt, amelyben lényeges eltérést találtam a nemek nyelvhasználatában. Az erős ingadozásról tanúskodó összeredményben a kisebbik csoport, a fiúké volt az, amely a mérleg nyelvét a veláris megoldás felé billentette, a palatális toldalékot ugyanis csak 25%-uk alkalmazta.

A korpuszbeli adatsor részben hasonlít a teszteredményre, részben ellentmond neki: 18.: – || 19.: – || 20/1.: 0 + 1 | 20/2.: 0 + 3 | 20/3.: 4 + 6 | 20/4.: 3 + 2 || MH.: 12 + 24. – Meglepő, hogy a szó fonológiai felépítése alapján szabályos veláris toldalékolás az MTSz. anyagában csak a 20. század végén kerül többségbe, míg az MH. a budapesti bölcsészlányok megoldására emlékeztetően egyenesen a palatális végződést részesíti előnyben.

A *fotel* toldalékolását a NymKk. ingadozóknak mondja. Ugyanezt teszi a veláris variáns ajánlásával a NymKsz., illetőleg a palatális változatot előtérbe helyezve az OH. A teszteredmény az utóbbi véleményt támogatja; az viszont, hogy a RagSz. szerint a veláris toldalékolás csak mellékváltozat, túlzásnak tűnik.

A korpusz két része ellentmondásban van egymással. Az MTSz. alapján diakrón fordulat tárul elénk a veláris toldalékolás irányába, az MH.-ban viszont a palatális végzések vannak többségben: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: – | 19/3.: 1 + 2 | 19/4.: – || 20/1.: 4 + 11 | 20/2.: 6 + 16 | 20/3.: 27 + 20 | 20/4.: 42 + 20 || MH.: 103 + 125.

Az *Ofotért* toldalékolása a NymKk. szerint ingadozik, nem is kívánja azt szabályozni. Az OH. szintén ingadozást jelez, az első helyre a palatális változatot téve. A teszteredmény összhangban van ezekkel a megoldásokkal, különösen az utóbbival.

Az MTSz. anyagában ennek a szónak nincs toldalékolt alakja. Az MH.-beli adatszám (2 + 5) nem idegen a teszteredménytől.

3.21. Illeszkedési hasadás, a korpuszban összességében erősebb a tesztbelinél. – Utolsó típusként a *honvéd* köznévi és a *Honvéd* egyesületnévi viszonyáról szövegek.

A *honvéd* toldalékolását a RagSz. csakis palatálisnak jelzi, a másik három könyv pedig palatális fő- és veláris mellékváriánszt tüntet fel. Ezzel szemben a *Honvéd* a NymKk. és az OH. szerint egyértelműen veláris toldalékolású, a NymKsz. palatális mellékváltozatot is szerepeltet. Ezek alapján a köznévi és a tulajdonnévi közötti illeszkedési hasadástól beszélhetünk. Erre a NymKk. és a NymKsz. találó magyarázatot ad: a tulajdonnévi összetett volta már elhomályosult, így egyszerűen magánhangzó-struktúrája alapján kapja a toldalékokat; a köznévi összetettsége még sokkal jobban érezhető, ezért természetes az utótag szerinti palatális illeszkedés. Ez a különbség a tesztmegoldásokban is szignifikánsan megmutatkozik, bár talán nem annyira élesen, mint azt feltételezhetnénk: a *honvéd* veláris toldalékolásának a gyakorisága majdnem eléri az 50%-ot (sőt az egyetemista lányok megoldásait tekintve valóban el is éri), a *Honvéd* esetében pedig a palatálisé meghaladja a 30%-ot. Lehetséges, hogy az adatközlők természetes nyelvhasználatában egészen ilyen: a tesztmegoldás mint mesterséges szituáció, valamint a két szó együttes szereplése talán kedvezett a mellékváriánsoknak.

A *honvéd* a korpuszban a 19. század második negyedétől kezdve jelentkezik, mindig nagy palatális fölényvel, nemegyszer kizárólag ilyen toldalékolással. Számadatainak sora: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: 0 + 16 | 19/3.: 0 + 33 | 19/4.: 1 + 105 || 20/1.: 0 + 21 | 20/2.: 3 + 98 | 20/3.: 1 + 44 | 20/4.:

1 + 83 || MH.: 7 + 3758. – A legrégebbi és egy új, sajtónyelvi példa a veláris toldalékolásra: „A legénység auguszt. 11-ére hivatván be a városunk és megyénk *honvédjai* a Veszprémben állomásozó 71 és 72-ik honvéd zászlóaljához hűségesen be is vonultak, ki gyalog, ki kocsin, ki meg vasuton – kitől hogyan telett!” (1886: Győri Közlöny); „9 óraker hagyományos megemlékezést tartanak az Új köztemetőben, a 48-as *honvédek* nyughelyénél, a 6-os parcellánál” (MH. 1995. márc. 14. 6).

A *Honvéd* MTSz.-beli egyetlen példájának palatális (!) a ragja: „múlt szombat délután én is izgatottan hallgattam a meccsközvetítést, és az önkívületi állapotba esett, fanatizált és fanatizáló Szepesitől felcsigázva már abban a hitben leledzettem, hogy a világ sorsát hosszú időre az dönti majd el, sikerül-e a *Honvédek* a győztes gölt berúgni a Partizán kapujába” (1961: Kellér Dezső konferanszából; szinte halljuk jellegzetes hangját!). Az MH. viszont az adatok veláris túlsúlyával (278 + 12) messze felülmúlja a teszteredményt. Egy a szórványos ellenpéldák közül: „A Grasshoppers 1984-ben, a BEK 1. fordulójában 3–1, 1–2 eredményt hozó mérkőzésekkel a Bp. *Honvédet* ütötte el a továbbjutástól” (MH. 1995. nov. 22. 28).

Összességében tehát a korpuszban a köznévf és az egyesületnévf között élesebb az illeszkedési hasadás, mint az egyetemisták tesztmegoldásaiban.

4. A típusok szemléjét összegezve megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakon belül a tesztszavakat általánosságban tekintve a korpuszban nincs látványos eltolódás a palatális irányba. Ilyenféle változás csak a *Heine* (*Heiné-*) és a *Mannheim* szavak viselkedésében történt a kiejtési szokás módosulásából adódóan. Néhány esetben pedig egyenesen a veláris irányba látható eltolódás: *konkrét*, *Athén*, részben ilyen a *folét* is.

A diakrón kép értékelésekor nem feledkezhetünk meg arról, hogy írott nyelvi korpuszról van szó. Könnyen lehet, hogy az új- és az újabb magyar kor (a periodizációhoz vö. Kiss 2003) beszélt nyelve ebből a szempontból az írottól nagyobb változáson ment át, például az *ë* visszaszorulásával összefüggésben (az *ë*-zés és a hangrendi illeszkedés kapcsolatához vö. pl.: Szabó 1912: 205–6, Szépe 1958: 110–1, Elekfi 1985: 80–2, Horváth 1997b: 472).

Természetesen az is lényeges, hogy a teszt és ezáltal a korpuszvizsgálat csak 50 szóra, szóalakra terjedt ki. A szakirodalomban felbukkanó példákat figyelembe véve 200-nál jóval több, a hangrendi illeszkedésben ingadozó elemmel bővíthetném a sort. (A tudtommal legterjedelmesebb, de szófajilag korlátozott lista lelőhelye: Papp 1975: 167.) Lehetséges, hogy a most mellőzött szavak között kisebb-nagyobb számban akadnának olyanok, amelyek vizsgálatával mégis fel lehetne fedezni valamilyen általánosabb változási tendenciát.

5. A tesztszavak korpuszbeli viselkedésének tanulmányozása után kiegészítésül megvizsgáltam még 8 más szót is: részint a szakirodalomban található állítások pontosságának ellenőrzésére, az ottani ellentmondások feloldására, részint pedig kíváncsiságból, érdekességképpen.

5.1. Nádasy Ádám és Siptár Péter fejezete (1994: 96–110) a *kordé* szót a veláris, a *kódex* lexémát pedig a palatális toldalékolás jellegzetes példjaként emlegeti. Abban biztos voltam, hogy tendenciaként ezek az állítások igazak, a kivételtelenségben azonban kételkedtem, különösen az utóbbi esetben. Kíváncsi lettem a vizsgálataimban többször idézett kézikönyvek, szótárak véleményére, a korpusz adataira pedig még inkább.

A *kordé* ügyében a kételyem nem nyert megerősítést. A RagSz. és az OH. egyértelműen jelzi a veláris toldalékolást, és közvetve ugyanez derül ki a NymKk. és a NymKsz. szócikkből is. A korpuszban a szó 1860-tól jelentkezik, végig kizárólag veláris toldalékokkal.

A *kódex* esetében viszont indokoltnak bizonyult a kételkedés. A RagSz. és az OH. csak palatális toldalékolást jelez, a NymKk. azonban a veláris mellékváriánst is feltünteti. A korpuszban a 19. század második negyedétől jelentkező adatok majdnem mind veláris toldalékúak. Egyetlen ellenpélda akad, de az a metanyelvisége és egy sajátos tévhit képviselése miatt különösen érdekes, ezért bővebb szöveggörnyezettel idézem: „Egyik legősibb sajtásága nyelvünknek a magánhangzó-illeszkedés.

Ez a szabályosság fejlesztette ki a kétalakú ragokat és képzőket is: -ban, -ben; -ság, -ség. Ragok és képzők esetében az illeszkedés mindig előreható volt: az alapszó magánhangzója, többtagú szavaknál az első magánhangzó, szabta meg a rag vagy képző magánhangzójának minőségét. Mintha ez a magánhangzóösszhang is felbomlóban volna. Olyan jövevényszavak esetében, amelyekben egynél több, nem-illeszkedett magánhangzó van, a bizonytalanná vált nyelvézék már tétovázik. Egyetemi hallgatóknál figyeltem meg, hogy váltogatva, hol azt mondják *kódexban*, hol pedig azt, hogy *kódexben* – és az utóbbi a gyakoribb” (1937: Bóka Lászlótól a Szép Szó folyóiratból).

5.2. A Nádasdy–Siptár szerzőpáros szerint (1994: 96–109) az első szótagban veláris magánhangzót, a másodikban pedig *e*-t tartalmazó szavaknak van egy olyan, kicsiny, zárt csoportja, amelynek a tagjai ingadozás nélkül veláris végződést kapnak. E csoport képviselőiként emlegetik a *haver* és a *maszek* szavakat. Ezt olvasva a veláris többségben nem is kételkedtem, az ingadozás hiányában azonban igen.

A *haver* viselkedését illetően a szerzőpáros véleményével csak az OH. megoldása vág egybe. A NymKk. palatális mellékváltozatot is feltüntet, a NymKsz. és a RagSz. pedig ingadozást jelez (ígaz, az utóbbi a veláris megoldást preferálva).

A korpuszban a szó a 20. század második negyedétől adatolható. Egy ideig csak veláris toldalékokkal találkozhatunk, a század végén azonban mind az MTSz., mind az MH. anyagában vannak szórványos ellenpéldák. Egyet-egyét idézek közülük: „Vajon minek érezte-képzelte magát ez a furcsa nevű trieszti, keresztjeve szerint olasz – Ettore –, vezetékneve szerint bajor (?) – Schmitz –, akit szerencsésen azért ut el a kocsi (1928-ban), miután (*haver*), Joyce nyomatékos segítségével, közbenjárásával) már elindult a világhírnév útján?!” (1980: Bodor Páltól); „A formaruhás izompacsiirta persze lehetett áruhás barom, szabadidejében bankrabló, mondjuk az a rendész, aki *haverjével* megpróbálta most kirabolni a piliscsabai kasszát, de egy-két bátor hölgy kést rántott, sikoltott, s ettől mindketten hanyatt-homlok elmenekültek” (MH. 1996. szept. 24. 7).

A *maszek* az OH. szerint veláris toldalékolású. A NymKk. ebben a szócikkben egyenrangú ingadozást jelez, a magánhangzó-illeszkedési szócikkben viszont kiemeli a veláris változat fölényét (Elekfi 1985: 82). Számomra meglepő, hogy a RagSz. az ingadozást a palatális változatot előrehelyezve jelzi; az viszont természetes, hogy a *maszekol* származék képzője veláris magánhangzójú.

A korpuszban a *maszek* a 20. század harmadik negyedétől van jelen, szinte mindig veláris toldalékkal. Az egyetlen kivétel: „Szeretem, amikor *maszekben* bejárnak ide” (1963: Fehér Klárától).

5.3. A *honvéd* : *Honvéd* párral kapcsolatban szó esett már az összetétel elhomályosulásának és az illeszkedésnek az összefüggéséről. Úgy gondoltam, a *húsvét* és a *holmi* is megérdemli a korpuszvizsgálatot.

A *húsvét* a RagSz., a NymKsz. és az OH. szerint csakis veláris toldalékolású, a NymKk. is csupán mellékváltozatként közli a palatális végződést. Ez az összetétel elhomályosulására vall.

A korpusz pedig megmutatja, hogy ez nem a közelmúlt fejleménye. A 18. századtól kezdve mindvégig szinte mindig veláris toldalékok bukkannak elénk. Az egyetlen ellenpélda a 19. század elejéről való: „*Husvétben*, mint praeceptor Debreczenben maradtam és innepre ki nem mentem” (1812 e.: Keresztesi József közéleti krónikájából).

A *holmi* toldalékolása a NymKk., a RagSz. és az OH. szerint is mindig veláris. Úgy vélem, az átlagos anyanyelvi beszélő kevésbé látja meg benne az etimológiája szerint összetett szót (*hol* + *mi*²; l. pl. TESz., EWUng.), mint a *honvéd* vagy a *húsvét* esetében, vagyis az elhomályosulás teljesebb, mint am azokban.

A diakrón kép viszont itt fordulatról tanúskodik: 18.: 1 + 13 || 19/1.: 3 + 10 | 19/2.: 7 + 12 | 19/3.: 20 + 6 | 19/4.: 23 + 1 || 20/1.: 79 + 0 | 20/2.: 138 + 0 | 20/3.: 121 + 0 | 20/4.: 79 + 0 || MH.: 285 + 0. – A 19. század derekáiig (ha egyre csökkenő mértékben is) még az utótaghoz igazodó palatális toldalékolás a domináns, tehát a szó összetett volta még eleven volt a beszélők tudatában, bár az elhomályosulási folyamat már megkezdődött. A század második felében még mindig találunk palatális toldalékokkal, de már kisebbségben vannak, a 20. századra pedig eltűnnek. – Egy-

egy példa a 18. századból, a 19. század második negyedéből és a végéről: „A’ Düsseldorfiaknál senki sem félt jobban az ellenségnek által jöveteléftl, úgyhogy mind a’ kórmányfzék, mint a’ Választó Fejedelem kalfzlzája és bútorjai, mind az ott lévő gárnizonnak *holmije* bellyebb vitetett” (1795: a Magyar Kurírból); „A’ director *holminket* darabonként kirakatá ’s irnokával feljegyzeté” (1838: Gegő Elek moldvai útleírásából); „Az utasok mindenike *holmiei* után lát, le- és fölszalad, búcsuzik az ismerősöktől” (1881: Madarász József emlékirataiból). (Megjegyzem itt még azt, hogy az adatok között folyóiratnéviek is szerepelnek.)

5.4. Végül következzen két szépirodalmi csemege.

Csokonai Vitéz Mihály jól ismert versében így szólítja meg a tájat: „Zordon erdők, durva bérczek, *szirtok!* Harsogjátok jajjaim!” (1802: A tihanyi ekhóhoz). Amikor kisgyerekként először hallottam a költeményt, a kiemelt szóalakot a magam számára népetimológiával *szirtfokra* módosítottam. Egyszerűen el sem tudtam képzelni, hogy a *szirt* veláris toldalékolású lehet. Pedig eredetileg az 1. táblázatban antiharmonikusnak nevezett típushoz tartozott (l. pl. TESz.). (Az antiharmonikus típusal és a magyarbeli *ç* hanggal kapcsolatban most csupán – állásfoglalás nélkül – utalni szeretnék Kis Tamás 2005-ben megjelent tanulmányára, valamint vele összefüggésben Siptár Péter 2008-as, publikálatlan előadására.)

Mind a RagSz., mind az OH. palatális toldalékolást jelez, persze az ezredfordulóra nézve. A korpuszbéli diakrón kép azonban más: 18.: 9 + 6 || 19/1.: 11 + 47 | 19/2.: 6 + 50 | 19/3.: 0 + 37 | 19/4.: 0 + 14 || 20/1.: 2 + 35 | 20/2.: 0 + 39 | 20/3.: 0 + 32 | 20/4.: 0 + 23 || MH.: 0 + 11. (Az adatsor nem tartalmazza a *Szirtes* tulajdonneveket, hiszen azok az alapszónak nem engednek szabad, változtatható toldalékolást.) – A 18. században még veláris a többség, az antiharmonikuság azonban már akkor sem érvényesül tisztán. A 19. században fordulat következik be a palatális toldalékok javára. A század közepétől a veláris alakok eltűnnek. A 20. század elején már voltaképpen csak látszólagosan, idézetekben bukkannak fel.

G. B. Shaw Mészöly Dezső fordította drámájában Pickering ezredes azzal vívta ki Higgins professzor tiszteletét, hogy megírta a „Tanuljunk könnyen, gyorsan *szanszkritül*” című könyvet (Shaw/Mészöly 17). A drámafordítás nyomán ez a szóalak vált híressé. De vajon milyen a *szanszkrit* toldalékolása a kézikönyvekben és a korpuszban?

A NymKk. és a RagSz. szerint veláris, sőt a NymKk. a szó magánhangzó-struktúrájára és nem összetett voltára tekintettel ki is emeli a *szanszkritül* forma szabálytalanságát (Elekfi 1985: 79). A NymKsz. mellékváltozatként megengedi a palatális toldalék használatát, az OH. pedig ingadozást jelez.

A korpuszban kevés az adat: 18.: – || 19/1.: – | 19/2.: 1 + 0 | 19/3.: 1 + 0 | 19/4.: 2 + 0 || 20/1.: 1 + 0 | 20/2.: 3 + 1 | 20/3.: 2 + 0 | 20/4.: – || MH.: 4 + 3. – A toldalék láthatólag inkább veláris, de mind az MTSz., mind az MH. anyagából idézhetek példát az ellenkezőjére: „A nyelvtudomány kapujában eddig egy öreg anyóka gubbasztott besüppedt szájjal és előreugró fogazattal, ükanyja az indogermán nyelveknek, aki a Vedák nyelvét motyogta, a *szanszkritet*, melynek korát a tudomány körülbelül ötezer évre tette, mint a biblia az ember és a világ korát” (1933: Kosztolányi Dezsőnek „A tíz legszebb szó” című írásából); „Cambridge-ben *szanszkritül* is tanultam, de azt nem beszélem” (MH. 1995. dec. 16. 12).

6. Tesztvizsgálat vagy korpuszvizsgálat? Elemzésemmel erre a kérdésre is kerestem a feleletet. Szívem szerint az utóbbira voksolnék, de az, hogy a korpuszban nemegyszer csekély az adatszám, nyilvánvalóvá teszi a tesztvizsgálat előnyeit is. – Itt szeretném megjegyezni, hogy kéziratom leadása után kísérletet tettem arra, hogy a hangrendi illeszkedés kutatásába a BEA spontánbeszéd-adatbázis (vö. Gósy 2008) segítségével a **beszélt nyelvet** is bevonjam. A próbafelmérés azonban arról győzött meg, hogy ezen a téren a célzott tesztvizsgálat minden bizonnyal eredményesebb lehetne a korpuszvizsgálatnál, ugyanis tíz adatközlő (és a felvételeket készítő) mintegy 350 percnyi hanganyagában mindössze 18 olyan adatot találtam, amely a történeti vizsgálatomhoz hasonlóan értékelhető

lett volna. (Itt szeretném megköszönni Gósy Máriának és Gyarmathy Dorottyának az adatbázis használatának engedélyezését, illetőleg a felvételek kiválasztásával nyújtott segítséget.)

Mostani történeti korpuszvizsgálatomat kísérletnek szántam. Természetesen szükség volna arra, hogy sokkal több szóra terjedjen ki. A Magyar nemzeti szövegtár (<http://corpus.nyud.hu/mnsz/>) áttekintése szintén haszonnal járhatna.

KORPUSZ, FORRÁSOK

- Jókai = Jókai Mór: *Összes művei. CD*. Unikornis Kiadó–Arcanum Abatbázis Kft., Budapest, 2001.
 MH. = *Magyar Hírlap* [1994–2000]. *CD*. Magyar Hírlap Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest, 2002.
 MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*. <http://www.nyud.hu/hhc>
 Shaw/Mészöly = G. Bernard Shaw: Pygmalion. Ford.: Mészöly Dezső. In: G. Bernard Shaw: *Három színdarab*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971, 5–126.

SZAKIRODALOM

- Deme László 1954. Az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő Csoportjának levelesládájából. *Magyar Nyelvőr* 78: 449.
 Deme László 1961. Magánhangzóink egymásra hatása. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 94–8.
 Elekfi László 1985. Magánhangzó-illeszkedés. In: *NymKk. II.*, 77–83.
 EWUng. = Benkő, Loránd (Hg.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Gósy Mária 1992. Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 116: 424–36.
 Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 2008. Sokszínű beszéd tudomány*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest, 194–207.
 Horváth László 1997a. Vegyes hangrendű keresztnévek toldalékolásának vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 121: 139–57.
 Horváth László 1997b. Hangrendi illeszkedés: nyelvművelés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelv* 93: 457–73.
 Horváth László 1998. Illeszkedési vizsgálat szembesítéssel. *Magyar Nyelv* 94: 343–51.
 Kis Tamás 2005. A veláris *ʒ* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
 Kiss Jenő 2003. A magyar nyelvtörténet korszakai. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 16–8.
 Kontra, Miklós–Ringen, Catherine O. 1986. Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *Ural-Altaische Jahrbücher* 58: 1–14.
 Kontra Miklós–Ringen, Catherine O.–Stemberger, Joseph P. 1989. Kontextushatás a magyar magánhangzó-harmóniában. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 128–42.
 Laczkó Mária 1991. Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében. *Magyar Nyelvőr* 115: 237–41.
 Nádasy Ádám–Siptár Péter 1994. A magánhangzó-harmónia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 94–152.
 Nszt. = Itzés Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára I–II*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
 NymKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. L. Elekfi 1985., ill. passim.
 NymKsz. = Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézikönyv*. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 358–9 és passim.
 NymKsz.² = Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő kézikönyv*. Második, javított és bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 349–50 és passim.
 OH. = Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
 Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere. (Leírás és automatikus szintézis)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 RagSz. = Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Siptár Péter 2008. *Híd*-típusú meglepetések. Előadás. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2008. szeptember 9.
- Szabó Sándor 1912. A vegyeshangúság. *Magyar Nyelvőr* 41: 201–8.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény.* = *Nyelvtudományi Értekezések 17. sz.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–29.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben* = *Nyelvészeti Tanulmányok 10.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth László
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

A historical corpus study of Hungarian vowel harmony

This paper offers a counter-proof and complementation of Horváth (1997). In that paper, the author conducted a questionnaire study on variation in palatal vs. velar harmony on a 50-word sample, with the participation of university students as subjects. This time, he studies the behaviour of the same 50 words in a corpus of texts written between 1772 and 2000. He compares the corpus results with the former test results, as well as with claims made in a few handbooks and dictionaries. Obviously, he was especially interested in whether a diachronic change can be observed in the harmonic suffixation of certain words or with respect to the whole of the word material studied. He extended the scope of his historical corpus study to the validation of claims made in the relevant literature and the resolution of certain inconsistencies found there, as well as to some additional words that had not figured in his earlier study but whose behaviour might be of interest. In further research, he plans to involve a corpus of spontaneous speech, too.

Keywords: historical corpus, vowel harmony, neutral vowels, variable suffixation, diachronic change

Az *ami x-et* illeti szerkezetek tulajdonságairól

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban az *ami x-et* illeti szerkezeteket tartalmazó mondatokat elemzem elsősorban információszerkezeti szempontból, generatív nyelvészeti keretben. A generatív nyelvészet terminológiáját használom, ahol a topik egységes fogalom; mindig a mondattopikot értem rajta. A példákat a Magyar nemzeti szövegtárból veszem: ötvennyolc véletlenszerűen kiválasztott mondatot vizsgállok, szükség esetén bizonyos módosításokat hajtok végre rajtuk. A minták közül kizártam az *ami azt* illeti idiómákat, mivel ezek nagyjából a *valójában* mondathatározóval egyenértékű mellékmondatok, amelyek nem tartoznak a vizsgálatom tárgyába.

Az elemzés során elsőként azt állítom, hogy az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mondatokban *x* a beszélő és a hallgató által is ismertnek feltételezett logikai alanyként, azaz topikként viselkedik, amelyről a főmondat predikátum része állítást tesz. Ennek bizonyítására de Vries (2009) elméletét alkalmazom.

Második állításom az, hogy az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mondatoknak két típusa különíthető el. A fő különbség az, hogy az egyik esetben a főmondatban egy névmás áll, amely koreferens az *ami*-vel bevezetett mellékmondat NP-jével, a másik típusban viszont a főmondatban nincs az NP-nek megfelelő szabad vagy névmással kötött argumentumhely. Az eltérés megragadásához szintaktikai és információszerkezeti elemzésnek vetem alá a példákat, felhasználva Kenesei (1992), Hu és Pan (2008), Hu és Pan (2009) tanulmányait.

2. Az *X* mint topik

2.1. A topikalizációs szerkezetek információszerkezeti tulajdonságai

A balra kihelyezett kifejezések szintaktikai és információszerkezeti tulajdonságai már Cinque (1977) óta foglalkoztatják a generatív nyelvészeket. Az alábbiakban de Vries (2009) elméletét alkalmazom, aki a következő négy információszerkezeti tulajdonságot javasolta a holland balra és jobbra kihelyezett mondatösszetevők (topikjellegű szerkezetek) jellemzésére.

- (i) [róla szól a mondat]

Ez a tulajdonság tulajdonképpen a mondattopik definíciós jegye. Minden esemény többféleképpen leírható attól függően, hogy melyik összetevőjére vonatkozik a [róla szól a mondat] tulajdonság. A diskurzus során a hallgató és a beszélő felépítenek egy kontextust, amely a következő belső szerkezéssel rendelkezik: a továbbiakban minden kijelentés preszuppozícióként társul ahhoz az összetevőhöz, amelyikről szól, vagyis amelyik rendelkezik a [róla szól] tulajdonsággal. Ennek az összetevőnek mindenképpen egzisztenciálisan előfeltételezettnek kell lennie, tehát nem specifikus határozatlan kifejezések nem hordozhatják ezt a tulajdonságot. Alapesetben csak névszói kifejezésekről tehetnek állítást a kijelentések. Prepozíciós kifejezések, határozószók vagy egyéb összetevők a háteret alkothatják, de a mondat nem róluk szól.

- (ii) [új]

Az ezt a tulajdonságot hordozó elem új információt tartalmaz, vagyis korábban vagy nem volt bevezetve a diskurzusba, vagy éppen nem aktív, és így a beszélő azt feltételezi róla, hogy az ezt tartalmazó kijelentés újdonság lesz a hallgató számára. Egy komplex összetevő új és adott részeket is tartalmazhat egyszerre. Az alábbi mondatról viszont elképzelhetetlen, hogy előzmény nélküli legyen, vagyis nem lehet egy társalgás kezdőmondata, azaz [új].

- (1) *Ami a történeyeket illeti, azok az első világháború idejéből származhattak.*

- (iii) [hozzáadó]

Ez a tulajdonság azt jelzi, hogy egy összetevő szolgált-e olyan kiegészítő információt, amely nem befolyásolja a főmondat igazságértékét. Általában a közbevetések tartalmaznak ilyen másodlagos kijelentéseket. Elvileg mindkét propozíció lehet igaz vagy hamis egymástól függetlenül is, de az elsődleges üzenet nyilvánvalóan elsőbbséget élvez, a hallgató válasza ezt kommentálja. A másodlagos propozíció csak preszuppozíciós háttérként funkcionál. Az *ami x-et illeti*-t tartalmazó mellékmondatok nem tartalmaznak másodlagos kijelentéseket, ezért nem hordozhatják a [hozzáadó] tulajdonságot.

(iv) [kontrasztív]

Ez a tulajdonság a különböző alternatívák aktív preszuppozícióit jelzi. A kontraszt jellemzője a sajátos hanglegjtés. Fontos megjegyezni, hogy az [új] tulajdonság egyidejű megléte sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele a [kontrasztív] tulajdonság meglétének. A megelőző kontextusban jelenlévő alternatívák eredményezhetnek egy olyan kontextust, amelyben az adott információ kapja a [kontrasztív] tulajdonságot, ezt hívják kontrasztív topiknak.

A fent tárgyalt tulajdonságok természetesen kombinálódhatnak egymással.

2.2. Az *ami x-et illeti* szerkezetre alkalmazható tulajdonságok

Az alábbiakban azt mutatom be példákkal segítségével, hogy az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mondatok mely fenti tulajdonságok, illetve azok mely kombinációinak a hordozására képesek.

[rőla szól a mondat]

A [rőla szól a mondat] tulajdonság az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó kifejezéseket szükségszerűen jellemzi. Az alábbi mondatokban az *ami x-et illeti*-t tartalmazó mellékmondat csupán arra szolgál, hogy megnevezze azt az összetevőt, amelyről a főmondat állítást tesz. A tulajdonság mindkét mondatípusban jellemzi az *ami x-et illeti* kifejezést, tehát abban is, amelyikben a főmondatban található olyan névmás, amellyel a mellékmondat tárgyi NP-je koreferens, és abban is, amelyik mondatban nincs ilyen névmás. Ezt bizonyítják az alábbi példák:

- (2) *Ami engem illet, a régi filmjeimet nem szoktam megnézni.*
- (3) *Ami az autópálya-program közvetlen finanszírozását illeti, az MFB elnök-vezérigazgatója tavaly lapunknak a következőképpen fogalmazott.*
- (4) *Ami a fejlődő országokat illeti, az 1997-ben kezdődött válságok után most erős növekedést mutatnak.*
- (5) *Ami Magyarországot illeti, mi 2002-re készen leszünk a csatlakozásra.*
- (6) *Ami Helmut Kohl és a CDU botrányát illeti, most nincs új fejlemény.*

[rőla szól a mondat, kontrasztív]

A kontrasztív tulajdonság jele a *pedig* vagy a *viszont* szavak jelenléte a mellékmondatban, amennyiben azok a főmondatból balra állnak. A kontrasztív tulajdonság az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat NP-jét szembe állítja más, meg nem nevezett alternatívákkal.

- (7a) *Ami viszont a sajtószabadság követelését és a cenzúra eltörlését illeti, azokról most is csak ugyanazokat mondhatom.*
- (8a) *Ami pedig az érdekvédelmet illeti, a mi kiindulópontunk a következő.*
- (9a) *Ami viszont a horvát–magyar kapcsolatokat illeti, a stratégiai partnerség nem kerülhet le a napirendről.*

A kontrasztivitás a főmondat előtt és után álló *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mellékmondatban is megjelenhet, de a kontrasztot másképp jelöljük benne, attól függően, hogy a főmondat előtt vagy után áll.

- (7b) **Most is csak ugyanazokat mondhatom, ami viszont a sajtószabadság követelését és a cenzúra eltörlését illeti.*
- (8b) **A mi kiindulópontunk a következő, ami pedig az érdekvédelmet illeti.*
- (9b) **A stratégiai partnerség nem kerülhet le a napirendről, ami viszont a horvát–magyar kapcsolatokat illeti.*

Ha a mellékmondat a főmondattól jobbra található, a kontrasztív tulajdonság jele a *már* szó betoldása.

- (10a) *Kommunikációs hibát követtünk el, már ami a metróét illeti.*
- (11a) *Többek szerint Medgyessy keze erősen meg lesz kötve, már ami az esetleges kormányalakítást illeti.*

A főmondat bal oldalán *már*-t tartalmazó mellékmondat nem állhat.

- (10b) **Már ami a metróét illeti, kommunikációs hibát követtünk el.*
- (11b) **Már ami az esetleges kormányalakítást illeti, többek szeit Medgyessy keze erősen meg lesz kötve.*

3. A szerkezet két típusa

3.1. A mellékmondati argumentumot kifejtő típus

Az ötvennyolc vizsgált mondat közül huszonhatban egy névmás áll a főmondatban (mindig topikpozícióban), amely koreferens az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat tárgyi NP-jével. A főmondatbeli névmás lehet rejtett névmás, azaz *pro is*. Az *ami*-vel bevezetett mellékmondat a huszonhat mondat mindegyikében megelőzi a főmondatot.

- (12a) *Ami a börtönkosztot illeti, arról a következőket mondhatom.*

Ha a névmást tartalmazó főmondat előzné meg a mellékmondatot, az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondatban álló lexikális NP nem lehetne koreferens a főmondat topikjában álló névmással, és az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó tagmondat nem volna értelmezhető.

- (12b) **Arról a következőket mondhatom, ami a börtönkosztot illeti.*

Egyik mondatban sincs a főmondati névmás fókuszban, és nem áll az ige után sem. Ha ilyen mondatokat hozunk létre, azok inkább marginálisnak mondhatók.

- (12c) **Ami a börtönkosztot illeti, 'arról mondhatom el a legkevesebb jót.*
- (12d) ??*Ami a börtönkosztot illeti, a következőket mondhatom róla.*

Az ilyen típusú mondatok, amelyekben tehát a főmondatbeli névmás és a mellékmondat tárgyi NP-je koreferens, átalakíthatók úgy, hogy az alárendelt mondat NP-je a főmondatban a névmás helyére kerül.

- (12e) *A börtönkosztról a következőket mondhatom.*

3.2. A főmondatról független típus

Az ötvennyolc vizsgált mondat közül harminckettőben a főmondatban nincs az NP-nek megfelelő szabad vagy névmással kötött argumentumhely.

- (13a) *Ami a csatlakozás konkrét kérdéseit illeti, Verheugen túlzónak nevezte a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmeket.*

A harminckét mondat közül ötben az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat a főmondatról jobbra található.

- (14a) *Nincs jogunk beavatkozni a kuvaiti belügyekbe, már ami az olajárakat illeti.*

Fontos leszögezni, hogy ezek a mellékmondatok az *illetően* vagy a *kapcsolatban* határozó nélkül nem illeszthetők be a főmondatba.

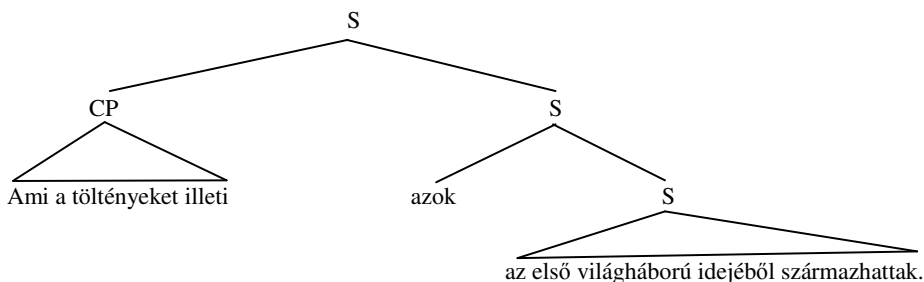
- (13b) *A csatlakozás konkrét kérdéseit illetően Verheugen túlzónak nevezte a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmeket.*
 (13c) **A csatlakozás konkrét kérdéseit Verheugen túlzónak nevezte a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmeket.*
 (14b) *Az olajárakat illetően nincs jogunk beavatkozni a kuvaiti belügyekbe.*
 (14c) **Az olajárak/olajárakról nincs jogunk beavatkozni a kuvaiti belügyekbe.*

4. Mellékmondati argumentumot kifejtő típus: szintaktikai elemzés

Ehhez a mondatfűpushoz olyan szerkezetet kell rendelnünk, amelyből levezethető, hogy a névmással koreferens *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat csak a főmondat előtt állhat.

- (15a) *Ami a történeket, illeti, azok; az első világháború idejéből származhattak.*
 (15b) **Azok; az első világháború idejéből származhattak, ami a történeket, illeti.*

Az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mellékmondat a főmondatához csatolt adjunktum, azaz úgynevezett független alárendelés (lásd Kenesei 1992: 546). Tételezzük fel, hogy az adjunkció helye a TopP projekció:

A névmások viselkedése független alárendelés esetén a mellérendelt tagmondatokban található névmásokéhoz hasonlít (lásd Kenesei 1992: 546). Független alárendelés esetén egy névmás akkor

koindexálható egy vele azonos számú és személyű lexikális NP-vel, ha követi az NP-t. Ezt láthatjuk az alábbi példán.

- (16a) *Bár sokat ígértek az ékszerért_i, az_i nem értékes.*
 (16b) **Az_i nem értékes, bár sokat ígértek az ékszerért_i.*

A hátravetett mellékmondatban található *ami x-et illeti* kifejezés lexikális NP-je követné a vele koindexált névmást – ezért nem állhat ilyen esetben névmás a főmondatban.

5. Főmondatot kifejtő típus: információszerkezeti elemzés

A következőben igyekszem megadni az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mondatok azon típusának jólformáltsági kritériumait, amelyekben a főmondatban nincsen a szerkezet NP-je számára üres argumentumhely. Ehhez Hu és Pan (2008, 2009) elméletét használom. Már megfogalmaztam azt a feltételezést, amely szerint az *ami x-et illeti*-t tartalmazó mondat a topikokéihoz hasonló pragmatikai tulajdonságokkal rendelkezik. Hu és Pan megállapítják, hogy a topik csak akkor integrálható a mondat komment részébe, amennyiben egy üres argumentumhely vagy egy névmás feleltethető meg neki. A kínaiában és más ázsiai nyelvekben az is gyakori azonban, hogy a topik nem integrálható szintaktikailag a kommentbe, ilyenkor nem feleltethető meg neki névmás vagy üres argumentumhely.

- (16) *Shuiguo, wo xihuan pingguo.*
 gyümölcs én szeretem almák
 'Ami a gyümölcsöket illeti, az almát szeretem.'

A fenti kínai példatípus jólformáltsági feltételeit nem lehet megadni pusztán szintaktikai eszközökkel.

5.1. Hu és Pan topikengedélyezési feltétele

Egy topik akkor és csak akkor engedélyezett,

- (i) ha a komment egy y változója egy Z halmazt indukál, és
 (ii) az így generált Z halmaz és a topik által jelölt T halmaz metszete nem üres halmaz.

A mellékmondat által jelölt halmaznak részhalmaza a főmondatban lévő változó által generált halmaz (ahogy a fenti példában az almák halmaza részhalmaza a gyümölcsök halmazának). Ilyen viszony áll fenn a főmondatban névmást nem kötő *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat és a főmondat egy változója között, vagyis az *ami x-et illeti*-t tartalmazó mellékmondat akkor és csak akkor engedélyezett,

- (i) ha a főmondat egy y változója egy Z halmazt indukál, és
 (ii) az így generált Z halmaz és az *ami x-et illeti*-t tartalmazó mellékmondat által jelölt T halmaz metszete nem üres halmaz.

Hu és Pan szerint a szintaktikailag integrálható topikot tartalmazó mondat identifikációs állítást fejez ki, a szintaktikailag nem integrálható topikot tartalmazó mondat pedig tulajdonságjelölőt. Jelen dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a feltétel működését mind a harminckét mondaton bemutassam, ezért itt csak öt mondat elemzésére szorítkozom.

- (18) *Ami a csatlakozás konkrét kérdéseit illeti, Verheugen túlzónak nevezte a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmeket.*

Nézzük meg, hogyan alkalmazható ez a feltétel a fenti példára. A főmondat egy *y* változója, ebben az esetben *a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmek*, egy halmazt indukál. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mellékmondatban *x*, vagyis *a csatlakozás konkrét kérdései* egy *T* halmazt jelöl. A mondat információszerkezetileg jól formált, ha a két halmaz metszete nem üres halmaz. Azt is beláthatjuk, hogy az *ami x-et* illeti szerkezetet tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak a főmondatban lévő változó által generált halmaz a részhalmaza, azaz *a csatlakozás konkrét kérdéseinek részhalmaza a keletről érkezettek szabad munkavállalásával kapcsolatos félelmek* halmaza.

- (19) *Ami a horvát–magyar kapcsolatokat illeti, a stratégiai partnerség nem kerülhet le a napirendről.*

Vizsgáljuk meg, hogy alkalmazható ez a feltétel erre példára. A főmondat egy *y* változója, ebben az esetben *a stratégiai partnerség*, egy halmazt indukál. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mellékmondatban *x*, vagyis *a horvát–magyar kapcsolatok* egy *T* halmazt jelöl. A mondat információszerkezetileg jól formált, ha a két halmaz metszete nem üres halmaz. Azt is beláthatjuk, hogy az *ami x-et* illeti szerkezetet tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak és a főmondatban lévő változó által generált halmaznak, azaz *a horvát–magyar kapcsolatok* halmazának és *a stratégiai partnerség* által jelölt halmaznak a metszete nem üres halmaz.

- (20) *Ami az olajárakat illeti, nincs jogunk beavatkozni a kuvaiti belügyekbe.*

A főmondat egy *y* változója, ebben az esetben *a kuvaiti belügyek*, egy halmazt indukál. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mellékmondatban *x*, vagyis *az olajárak*, egy *T* halmazt jelöl. A mondat információszerkezetileg jól formált, ha a két halmaz metszete nem üres halmaz. Azt is beláthatjuk, hogy az *ami x-et* illeti szerkezetet tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak és a főmondatban lévő változó által generált halmaznak, azaz *az olajárak* halmazának és *a kuvaiti belügyek* által jelölt halmaznak a metszete nem üres halmaz.

- (21) *Többek szerint Medgyessy keze erősen meg lesz kötve, ami az esetleges kormányalakítást illeti.*

A főmondat egy *y* változója, ebben az esetben *Medgyessy kezének a megkötése*, egy halmazt indukál. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mellékmondatban *x*, vagyis *az esetleges kormányalakítás*, egy *T* halmazt jelöl. A mondat információszerkezetileg jól formált, ha a két halmaz metszete nem üres halmaz. Azt is beláthatjuk, hogy az *ami x-et* illeti szerkezetet tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak és a főmondatban lévő változó által generált halmaznak, azaz *az esetleges kormányalakítás* halmazának és *a Medgyessy kezének megkötése* által jelölt halmaznak a metszete nem üres halmaz.

- (22) *Jobb helyzetben vannak a Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Karának a hallgatói, már ami a kollégiumba jutási esélyeket illeti.*

Végül azt figyeljük meg, hogy alkalmazható a topikengedélyezési feltétel a fenti példára. A főmondat egy *y* változója, ebben az esetben *Semmelweis Egyetem hallgatóinak helyzete* egy halmazt indukál. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mellékmondatban *x*, vagyis *a kollégiumba jutási*

esélyek, egy *T* halmazt jelöl. A mondat információszerkezetileg jól formált, ha a két halmaz metszete nem üres halmaz. Azt is beláthatjuk, hogy az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak és a főmondatban lévő változó által generált halmaznak, azaz a *kolleghiumba jutási esélyek* halmazának és a *Semmelweis Egyetem hallgatóinak helyzete* által jelölt halmaznak a metszete nem üres halmaz.

Hu és Pan szerint ez a feltétel a szintaktikailag integrálható topikokat is tudja kezelni. Eszerint a főmondatban lévő változó által generált halmaznak részhalmaza a mellékmondat által jelölt halmaz. Nézzünk erre is egy példát.

(23) *Ami a történeket, illeti, azok_i az első világháború idejéből származhattak.*

Ehhez egyrészt be kell látnunk, hogy a főmondat által indukált „az első világháború idejéből származó *y*-ok halmaza” és a *történeket* által jelölt halmaz metszete nem üres halmaz, ráadásul az *első világháború idejéből származó dolgok* halmazának (azon dolgoknak halmazának, amelyek a fejünkben valahogy összefüggésbe hozhatók az első világháború idejével) a *történeket* által jelölt halmaz a részhalmaza.

6. Hasonlóságok és különbségek topikalizációs szerkezetek között

Mint Cinque (1977), de Vries (2009) és a magyarral kapcsolatban Lipták Anikó (megjelenés előtt) műveiből tudjuk, a topik-komment viszony többféle szerkezetben is megvalósulhat, és a különféle topikfajták pragmatikailag nem teljesen egyenértékűek. Lipták kétféle topikot különböztet meg, a hagyományos topikot és a balra kihelyezett topikot. Ez utóbbi legfontosabb tulajdonsága, hogy kontrasztot implikál.

6.1. A hagyományos topik a mondat logikai alanya, ezért szükségszerűen referenciális kifejezés. Egy mondatban több hagyományos topik is előfordulhat, valamint helyre és időre utaló, illetve mondathatározók is vegyülhetnek közéjük. Mozgatással kerülnek a mondat elejére. A (24)-es mondat Lipták Anikó példája.

(24) *A mai vizsgára még Szilvia is minden könyvet kétszer olvasott el.*

A legfontosabb különbség a hagyományos topik és az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mondatok között az, hogy az előbbi közvetíthet [új] információt, az utóbbi viszont nem. Ez azt jelenti, hogy egy társalgás- vagy szövegkezdő mondat tartalmazhat hagyományos topikot, ha az – bár éppen nem aktív, de – a hallgatók vagy olvasók világában ismert dologra utal. Az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mondat viszont nem lehet társalgás- vagy szövegkezdő. Társalgás- vagy szövegkezdő mondatnak azokat nevezem, amelyek nem utalnak vissza a korábbi diskurzusra, vagyis nem kívánnak előzményt.

(25a) *Orbán Viktor Kínába látogatott.*

(25b) *Ami Orbán Vikort illeti, ő Kínába látogatott.*

6.2. A balra kihelyezett topik legfontosabb tulajdonsága, hogy kontrasztot implikál egy már bevezetett vagy később bevezetendő diskurzusreferenssel szemben, és egy rezumptív névmás követi, amely egyeztetve van vele. A kontraszt által nyújtott információs többlet abban nyilvánul meg, hogy a topikösszetevőnek vannak olyan alternatívái az adott kontextusban, amelyekre az adott predikátum nem érvényes. A balra kihelyezett topik emelkedő intonációjú, és a hagyományos topikokkal ellentétben nem kell referenciálisnak lennie. Egyrészt abban hasonlít az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mondatokra, hogy ez sem mozgatással kerül a főmondat elé, hanem ez is ott

generálódik. A különbség az, hogy a balra kihelyezett összetevőnek megfelelő argumentumhely mindig – hangzó vagy rejtett – névmással van kitöltve, viszont az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mondatok esetében – mint már láttuk – nincs mindig a főmondatban az *x*-nek megfelelő argumentumhely. A másik hasonlóság a balra kihelyezett topik és az *ami x-et* illeti szerkezetet tartalmazó mondatok között az, hogy az utóbbi is kontrasztot implikál.

A balra kihelyezett topik mellett a magyar nyelvben van egy másik lehetőség is, amellyel kifejezhető a topikösszetevő kontrasztivitása. Ebben az esetben a kontrasztív jelentést lexikális elemek fejezik ki, amelyeket Lipták (megjelenés előtti) tanulmányában kontrasztív partikuláknak nevez. A kontrasztív partikulák által kifejezett kontrasztivitás mindig explicit, valamint a kontrasztív partikulák a hagyományos topikot tartalmazó mondatokban is megjelenhetnek.

(26) *Anna novellát viszont nem olvas.*

(27) *Anna novellát azt nem olvas.*

A (27)-es csak azt implikálja, hogy létezhetnek a novellákon kívül egyéb dolgok is, amelyekre az „Anna nem olvassa őket” kijelentés nem igaz. A (28)-as számú példa viszont explicit módon állítja, hogy léteznek olyan dolgok, amelyekre ez kifejezés nem igaz. A kontrasztív partikulák az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mondatokban is megjelenhetnek.

(28) *Ami viszont a sajtószabadság követelését és a cenzúra eltörlését illeti, azokról most is csak ugyanazokat mondhatom.*

(29) *Ami a sajtószabadság követelését és a cenzúra eltörlését illeti, azokról most is csak ugyanazokat mondhatom.*

A (29)-es példa csak azt implikálja, hogy létezhetnek a sajtószabadság követelésén és a cenzúra eltörlésén kívül egyéb dolgok is, amelyekre a *most is csak ugyanazokat mondhatom róluk* kijelentés nem igaz. A (28) alatti mondat viszont explicit módon állítja, hogy léteznek olyan dolgok, amelyekre ez kifejezés nem igaz.

6.3. Az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mondatok a más nyelvekből ismert balra kihelyezett függeléktopikra annyiban hasonlítanak, hogy mindkettőnek invariáns az esete. Az *ami x-et* illeti főnévi csoportja mindig az *illet* ige tárgyaként jelenik meg, függetlenül attól, hogy a vele koreferens névmásnak mi a mondatrészi szerepe.

(30) *Ami a magyar miniszterelnök fogadtatását illeti, királyi rangnak megfelelő volt.*

(31) *Ami a két nyelv elemeinek keverését illeti, tartozom egy beismerő vallomással.*

A balra kihelyezett függelék mindig alanyesetű, még akkor is, ha a kommentben található névmás nem az. Ezt mutatja a következő holland példa.

(32) *Die jongen, ik ken 'm niet.*

Az a fiú, én ismerem őt nem

7. Összefoglalás

A cikkben az *ami x-et* illeti kifejezést tartalmazó mondatok elemzésével foglalkoztam. A jelenség bemutatása során először megkülönböztettem két alaptípust. A mellékmondati argumentumot kifejtő típusban a főmondatbeli névmás és a mellékmondat tárgyi NP-je összeindexelhetők; a főmondattól független típusban azonban nincs a mellékmondat tárgyi NP-jének megfelelő szabad vagy névmással kötött argumentumhely a főmondatban.

Ezt követően az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mondatok információszerkezeti tulajdonságait vizsgáltam meg, ehhez felhasználtam de Vries elméletét. Megállapítottam, hogy az általa leírt négy információszerkezeti tulajdonság közül kettővel jellemezhetők az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mondatok: vagy csak a [rőla szól] tulajdonsággal, vagy pedig a [rőla szól] és a [kontraszt] tulajdonságok kombinációjával. A mellékmondati argumentumot kifejtő típus szintaktikai elemzése során megfigyeltem, hogy az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mellékmondat a főmondathoz csatolt adjunktum, azaz úgynevezett független alárendelés.

A főmondattól független típus elemzésére a Hu és Pan által megfogalmazott topikengedélyezési és topikinterpretációs feltételeket használtam. Ezek szerint egyrészt az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mellékmondat által jelölt halmaznak egy főmondatbeli változó által generált halmaz a részhalmaza, másrészt létrehozható egy alany-predikátum viszony, amelyben a főmondat egy *y* változója az alany, az *ami x-et illeti* szerkezetet tartalmazó mellékmondat NP-je pedig a predikátum. Nem csak az ázsiai nyelvekben lehetséges tehát, hogy a topik nem integrálható szintaktikailag a kommentbe, vagyis hogy nem feleltethető meg neki névmás vagy üres argumentumhely.

Végül azt vizsgáltam, milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az *ami x-et illeti* kifejezést tartalmazó mondatok és más topicalizációs szerkezetek között. Megállapítottam, hogy a balra kihelyezett topikhoz hasonlóan kontrasztot implikálhatnak, vagy a kontrasztív partikulák segítségével explicit kontrasztivitást fejezhetnek ki. Új elemet viszont nem vezethetnek be, tehát nem alkalmazzák szövegkezdő mondatnak.

SZAKIRODALOM

- Cinque, Guglielmo 1977. The movement nature of left dislocation. *Linguistics Inquiry* 8: 397–412.
 De Vries, Mark 2009. The left and right periphery in Dutch. *The Linguistic Review* 26: 291–327.
 Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–713.
 Lipták, Anikó (megjelenés előtt). The structure of the topic field in Hungarian. In: P. Beninca – N. Munaro (eds.): *Mapping the left periphery*. University Press, Oxford.
 Pan, Haihua–Jianhua Hu 2008. A semantic-pragmatic interface account of (dangling) topics in Mandarin Chinese. *Journal of Pragmatics* 40: 1966–81.

A cikk a Magyar nemzeti szövegtár példáinak felhasználásával készült.

Bodányi Ákos
 doktorandusz
 PTE BTK

SUMMARY

Bodányi, Ákos

On the properties of the Hungarian construction *ami az x-et illeti* ‘with respect to x’

The paper analyses sentences involving the construction *ami x-et illeti* ‘with respect to x’, primarily in an information structural perspective, in a generative linguistics framework. One result of the analysis is the claim that in such sentences, *x* behaves as a topic, that is, as a logical subject assumed to be known both for speaker and listener about which the predicate of the main clause makes a proposition. Another important observation is that there are two major types of sentences involving *ami x-et illeti*. The main difference between the two types is that, in one of them, the main clause includes a pronoun that is coreferent with the NP of the *ami*-clause, whereas in the other type, there is no argument slot corresponding to that NP, either free or bound by a pronoun.

Keywords: topic, information structure, generative syntax, complex sentence

„Én ilyen luzofónius magyar beszélek” – A magyarországi portugál ajkú diaszpóra nyelvhasználatáról

1. Bevezetés

Dolgozatomban a Magyarországon élő portugál ajkúakkal mint nyelvi kisebbséggel kívánok foglalkozni. Ez a csoport igen kis létszámú, de a vizsgálatát mégis indokolja néhány különleges nyelvhasználati jelenség. Bartha Csilla hívta fel a figyelmet arra, hogy az utóbbi évtizedek társadalmi változásai „Magyarországon is különösen fontosá teszi[k]” az emigráns kétnyelvűség, e „lassan már tipikusnak nevezhető helyzet” elemzését (1995: 32).

A következőkben leírom a portugál nyelvű bevándorlók bilingvis nyelvhasználatának jellemzőit, a kódváltást meghatározó tényezőket és a nyelvi attitűdöket. Vizsgálom a gyűjtött korpuszban található interferenciajelenségeket (különös tekintettel a szókölcsonzásra), és kitérek a kódváltási stratégiákra is.

Adatközlőim kiválasztásakor Magyarországon élő luzofónnak a portugált L1-ként¹ használó, valamely portugál nyelvű országban² született, jelenleg huzamosabb ideje hazánkban élő (vagy nemrég, de huzamosabb időre érkezett) személyeket tekintettem. Kutatásomba egyelőre nem vontam be a második generációs luzofónokat/portugál–magyar kétnyelvűeket.

A gyűjtést kérdőívvel végeztem, az adatközlőket személyesen vagy elektronikus úton kerestem meg 2010–2011 telén. Eddig 30 személy válaszolt a kérdésekre.³ Az adatközlők mintegy felével rövidebb-hosszabb interjúkat is készítettem. A kérdőívet portugáliai portugálul, brazíliai portugálul és magyarul is rendelkezésre bocsátottam (három válaszolt magyarul). A legfőbb szociolingvisztikai változókra vonatkozó kérdések után néhány általános információt kértem (mikor érkezett ide, és milyen céllal stb), majd a magyar nyelvvel, elsajátításával kapcsolatos attitűdöket kellett leírni. (Milyennek találja a magyar nyelvet, el akarja-e sajátítani, szeretné-e fejleszteni a nyelvismeretét, mik a céljai a magyarral, gyermekeit milyen nyelv[ek]en kívánja szocializálni stb.) Az utolsó részben arra kérdeztem rá, milyen nyelvhasználati szintéren mely idiómát alkalmazza a válaszadó.

Országunkban néhány száz fős portugál ajkú kisebbség él. Többségük brazil, de portugál, angolai és mozambiki személyek is telepedtek már le hazánkban. E kutatás célja (azon túl, hogy a hazai bevándorlókról és főként a diaszpóráról alkotott ismeretekhez járuljon hozzá) a luzofón migráns vagy migráns háterű gyermekek iskolai integrációjának a segítése.

¹ L1-nek nevezem a személy elsőként elsajátított/domináns nyelvét (ez jelen vizsgálatban általában a portugál), L2-nek pedig a később megtanult nyelvet (azaz itt a magyart).

² Úgynevezett CPLP csoport (*Comunidade dos Países de Língua Portuguesa*): Portugália, Brazília, Angola, Mozambik, Bissau-Guinea, São Tomé és Príncipe, Zöld-foki Köztársaság, Kelet-Timor.

³ Az informánsok 60%-a férfi, 40%-a nő. Átlagéletkoruk 31 év, a legfiatalabb válaszadó 14, a legidősebb 54 éves volt a vizsgálat idején. 17 fő brazil, 11 portugál és 2 angolai. 23-an budapestiek, 3 személy nem jelölte meg a lakóhelyét; három nagyvárosokban, egy brazil férfi pedig egy Budapesthez közeli kisvárosban él. Leginkább felsőfokú végzettségűek töltötték ki a kérdőívet, de a brazilok közül többen megválaszolatlanul hagyták ezt a kérdést.

2. A luzofónia és a diaszpóra fogalma

2.1. A luzofónia

Azokat a személyeket, akik portugál (anya)nyelvűek, származzanak a portugál nyelvű országok bármelyikéből, luzofónoknak szokás nevezni (vö. frankofón).⁴ Ez a csoport természetesen igen heterogén az eltérő kultúra, gazdasági, földrajzi helyzet, esetleg etnikum, stb. okán. A portugál nyelvpolitika és a CPLP szervezet mégis a nyelvi-kulturális-gazdasági egység fenntartására törekszik.⁵ A portugál ajkú migránsok ezért általában magas presztízsűnek tartják nyelvüket, még kisebbségi helyzetben is (ezt felmérésem is igazolta). A portugál ajkú államoktól távol is ható nyelvpolitika pedig ösztönzi a nyelvmegtartást.

Kutatásom kezdetén az volt a munkahipotézisem, hogy a portugálok, brazilok stb. migráns helyzetben kihasználják a közös nyelvből és a kulturális kapcsolatokból eredő kötelékeket a hatékonyabb nyelvmegtartáshoz. Azt vártam, hogy kisebbségi szituációban a luzofónia mint kategória erősen meghatározza az identitásukat. A vizsgálatból kiderült, hogy ez csak részben van így. Természetesen a közös nyelv miatt jogos a luzofónia fogalmának alkalmazása, de a portugál közösség és a többi csoport (brazilok, angolaiak stb.) sok területen elkülönül egymástól. Az egyik migránsközösség tagjai ritkán lépnek kapcsolatba a másik féltékéről származó bevándorlókcal, kulturális életüket is nagyrészt külön szervezik. Úgy tűnik, ennek az elkülönülésnek nyelvi alapjai is vannak. Az európai és a braziliai portugál (utóbbihoz sokban hasonlítanak az afrikai változatok is) eltérései szülhetnek kisebb ellentéteket vagy szeparálódást. A másik ok a migránsok nyelvi attitűdjeivel függ össze. A portugálok jobban integrálódnak a magyar társadalomba, motiváltabbak az államnyelv elsajátítására. A kutatásban részt vevő brazilokban kisebb a késztetés erre. A *luzofón* kifejezést ezért csak 'portugál ajkú személy' jelentésben, összefoglalóan használom.

2.2. A diaszpóra mint kategória érvényessége

A portugál ajkúak hazánkban egy néhány száz fős nyelvi kisebbséget alkotnak. Felmerül a kérdés, vajon jogos-e ezt a közösséget diaszpórának nevezni, miért nem elég a *kisebbség*, *bevándorlócsoport* fogalmát használni jelen kutatásban. Ahogyan Fejős Zoltán kifejti, a magyarországi diskurzust a *diaszpóra* terminus reflektálatlan használata jellemzi (2005: 11).⁶ Khachig Tölölyan, a *Diaspora* című, 1991-ben indult folyóirat alapító szerkesztője felhívja a figyelmet, hogy a terminus ma már „egy nagyobb szemantikai tartomány jelentésével bír” (uo.). Így már beletartoznak a migránsok és vendégmunkások közösségei is. Az újabb felfogások szerint tehát „a modern diaszpórák olyan migráns eredetű etnikai kisebbségi csoportok, amelyek befogadó országokban tartózkodnak és tevékenykednek, de erős érzelmi és fizikai kapcsolatokat tartanak fenn származási országaikkal – azaz a hazájukkal” (Scheffer 1986: 3).⁷ Természetesen nem minden kisebbségi csoport diaszpóra. A legfontosabb kritériumok a migrációs eredet, a tudatos kapcsolat az anyaországgal és az identitás megőrzésének

a szándéka. A luzofón közösségre ez teljes mértékben jellemző. Tagjai rendszeres kapcsolatban áll-

⁴ A szó előtagja a mai Portugália területével részben megegyező Lusitania provinciára utal (vö. Teyssier 1982: 4), utótagja a görög *φωνή* 'hang' szóra vezethető vissza.

⁵ Ezt számos konferencia is bizonyítja. Például 2009-ben tartották a II. nemzetközi portugál nyelvtudományi szimpóziumot, amelynek megnyitóján Maria Helena Mira Mateus nyelvész a portugál világméretű terjesztéséről⁵ beszélt (Mateus 2009).

⁶ A kifejezést „egykor a szétszóródó zsidó, görög és örmény közösségekre” (Tölölyan 1991: 4–5, idézi Clifford 2001: 155–6), illetve „hagyományosan leginkább népességszórványok megnevezésére” (Fejős 2005: 11) használják.

⁷ Fejős (2005: 13) fordítását néhány helyen pontosítottam az eredeti szöveg alapján.

nak eredeti államukkal, és őrzik identitásukat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy fontos számukra a portugál nyelv megtartása, továbbörökítése.

3. A migráció nyelvi következményei a portugál ajkú bevándorlóknál

„A nemzetközi migrációnak ma nincs egységes, átfogó elmélete” (Massey et al. 2001: 9). A folyamatnak számos vetülete van, a téma irodalma főként hely, idő, motiváció és szociokulturális faktorok alapján (vö. Kerswill 2006: 2273) vizsgálja. Sok következménye lehet annak a ténynek, hogy a befogadó ország milyen (földrajzi és kulturális) távolságban van a személy eredeti államától; a személy örökre telepedik le, vagy időlegesen él valahol. Fontos faktor még a motiváció is, hiszen a migráció többé vagy kevésbé önkéntes; ezen kívül sok szociokulturális tényező is szerepet játszik a bevándorlók döntéseiben. Ezek a nyelvhasználatra (főként a nyelvmegtartásra) is hatással vannak.

A közgazdaságtan a munkaerő-piaci változásokban látja a vándorlás fő okát (vö. Massey et al. 2001: 10). Árnyaltabban: „a potenciális migránsok becsléseket végeznek arra vonatkozóan, hogy az alternatív nemzetközi helyszínre költözkedésükkel mekkora nyereségre tehetnek szert, illetve mekkora költségeik lehetnek” (i. m. 12). Ám a migrációs döntésben bizonyára szerepet játszanak egyéb tényezők is. Erre hívja fel a figyelmet a kumulált okság elmélete (vö. i. m. 28), amelyben már kulturális, pszichikai tényezők is szerepet kapnak.

A magyarországi luzofónok körében végzett felmérés is megmutatja, hogy az egyén (főként a 21. század globalizált világában) nem csak jobb karrierlehetőségeket keresve hagyja el szülőhazáját. A döntések hátterében sokkal több tényező állhat, és számos egyéni motívummal is számolni kell. Úgy tűnik (legalábbis a megkérdezettek válaszai ezt tükrözik), hogy a hazánkban élő portugál ajkúak közül inkább a brazilok és az afrikaiak azok, akik a kedvezőbb életkörülmények, magasabb várható jövedelem miatt érkeztek hazánkba. A portugálokra jellemzőbb, hogy bevándorlásuk hátterében a mobilitásra való törekvés, a kihívások keresése, az érdeklődés áll. Sokan pedig olyan okból érkeztek, amelyet a migráció elméletei nem tárgyalnak: magánéletükben történt változások vezették őket (11-ből 5 portugál válaszadó portugálul többé-kevésbé beszélő magyarral kötötte össze az életét).

Ezek szerint törvényszerű volna, hogy a gazdasági okból bevándoroltak sajátítsák el jobban a magyar nyelvet. Azoknál pedig, akik párjukkal, házastársukkal portugálul vagy angolul is tudnak beszélni, és munkájukhoz is elegendő e nyelvek használata, kevésbé várnánk a magyar elsajátítását. Érdekes módon ez, ahogyan később kiderül, nem feltétlenül van így a hazai luzofónoknál. Ez részben ellentmond Jaspaert és Kroon (1991: 78, idézi Bartha 1995: 39) megállapításának, miszerint az interetnikus nyelvcsere „társadalmi motivációja a migráció tényén nyugszik és nem az etnikai csoport tagjainak egyéni szociális vonásain”.

A legtöbb luzofón bevándorló tartja a kapcsolatot az eredeti országával. Van, aki csak a családjával-barátaival, de a legtöbbjük rendszeresen követi a portugál, brazil stb. politika, kultúra eseményeit. Ez hozzájárul a nyelvmegtartáshoz. Paul Kerswill kiemeli, hogy „a heti rendszerességű személyes kapcsolatok jobban hozzájárulnak a nyelvmegtartáshoz, mint az évenkénti hazalátogatás” (2006: 2273).

Az emigráns kétnyelvűség Bartha Csilla meghatározása szerint „egy migrációval kisebbségi helyzetbe került etnikai közösség nyelvhasználati szokásaiban végbemenő olyan változás, ahol az eredetileg egynyelvű (L1 anyanyelvű) beszélők a kétnyelvűség átmeneti fázisa után néhány nemezedék alatt újra egynyelvűekké válnak oly módon, hogy L2 használata a kisebbségi csoporton belüli társadalmi-nyelvi érintkezés kizárólagos normájává válik” (Bartha 1995: 41). Bartha Csilla (1995: 39) kiemeli, hogy a külső nyelvi piacon (azaz ott, ahol a migráns és a többségi csoport kommunikációja zajlik) feltétlenül végbemegy a váltás, mert a befogadó ország polgáraival elkerülhetetlen az érintkezés. Ezt külső vagy interetnikus nyelvcsere névezzük. A belső nyelvi piacon (azaz a kisebbségi csoporton belül) nem szükségszerű a kódok újraelosztása. „Ha a belső kommunikációs normák

érintetlenek maradnak, akkor a közösség nyelvi helyzetére a stabil kétnyelvűség (diglossia) jellemző” (i. m. 40). Az emigráns nyelvek egyénenként és nemzedékek szerinti változását a Gonzo–Saltarelli-modell mutatja be (i. m. 41–6). Mivel kutatásom csak az első generációs luzofónokra terjed ki, a modellből csak a rájuk vonatkozó részt ismertetem. Eszerint a bevándorló L1 nyelvismerete, elhagyva L1 környezetet, az L2 hatására lassanként a fakulás (*fading*) fázisába lép. Ez funkcionális és strukturális nyelvvesztéssel is jár. A funkcionális nyelvvesztés mennyiségi változást jelent, vagyis L1 használatának köre szűkül, és gyakorisága csökken, jellemzően informális helyzetekre szorul vissza. A strukturális nyelvvesztés fogalma a nyelvi rendszert érintő minőségi változásokat jelöli (i. m. 44–5).

Úgy tűnik azonban, a luzofónok esetében ez lassú folyamat. A magyarországi első generációsok körében alig figyelhető meg a portugál használatának visszaszorulása, még a több évtizede itt élőknél sem. Ennek több oka lehet. Az adatközlők nagy része a munkája során (sőt a családi interakciókban is) továbbra is használja L1-et. A háttérben a portugál nyelv magyarnál nagyobb nemzetközi presztízse is állhat: „a nyelvek tényleges értéke szimbolikus társadalmi értéküktől függ” (Bartha 1995: 39).

4. A Magyarországon élő luzofónok nyelvi attitűdjei és nyelvhasználata

Az első kérdésre (*Tartja a kapcsolatot az eredeti országával? Ha igen, hogyan?*) minden válaszadó igennel felelt. A kapcsolattartás módja főként a telefon és az internet. A modern technika (főként az internet) segíti a nyelvmegtartást, hiszen a beszélő rendszeres kapcsolatban marad L1-gyel. James Clifford *Diaszpórák* című tanulmánya idéz egy mexikói közösségről szóló kutatást, amelyet 1991-ben végeztek. Már ebben is szerepel az a megállapítás, hogy „ezeket a [távoli] kapcsolatokat gyakran ugyanazzal az aktivitással és hatékonysággal képesek ápolni, mint azokat, amelyek a szomszédaikhoz fűzik őket” (Rouse 1991: 13, idézi Clifford 2001: 156). Természetesen a bevándorlók nem izolálódnak L2 hatásától: döntenüik kell, hogyan lépnek kapcsolatba L2 nyelv beszélőközösségével. Fase, Jaspaert és Kroon négyféle interetnikus kommunikációs stratégiát különít el.

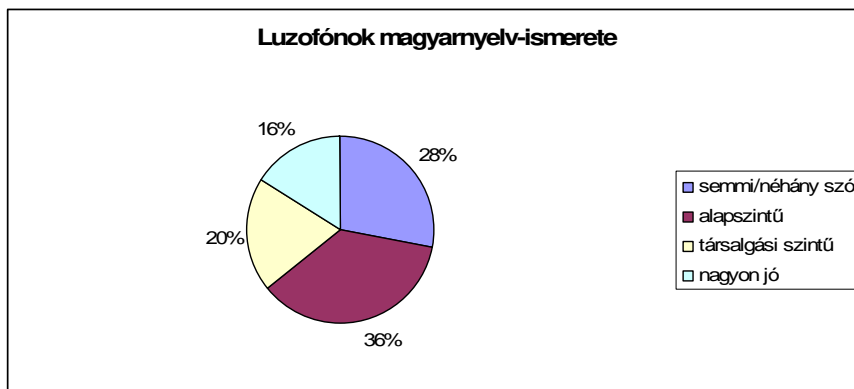
a) „A ... csoport választhatja azt, hogy nem lép kapcsolatba azokkal az emberekkel, akik nem beszélik a nyelvét, így elkerülve a kommunikációs problémák felmerülését” (Fase et al. 1992: 4). Ez nem jellemző a luzofón bevándorlókra, legfeljebb a korai szakaszban.

b) „A ... csoport megpróbálhatja kiépíteni a kommunikációt a saját nyelvén” (i. m. 5). Ez részben jellemző azokra, akiknek a munkája a portugál nyelvvel kapcsolatban.

c) „A két csoport tagjai választhatnak egy harmadik nyelvet” (i. m. 5). A szerzők ezt kivételes megoldásnak tartják, de 1992 óta, az angol nyelv terjedése miatt biztosan gyakoribbá vált. A portugál ajkúak nagy része az angolt használja informális színtereken.

d) A leggyakrabban pedig a domináns nyelven folyik a beszélgetés, főként formális helyzetekben (i. m. 5). Portugál adatközlőim nagy része erre próbál törekedni.

Nehéz megjósolni, vajon az itt letelepedő luzofónok első nyelve mennyire fog visszaszorulni az évek, évtizedek során. A legtöbb vizsgált személy 2–5 éve él itt, ezért még nem lehet tudni, esetükben milyen ütemben és formában érvényesül majd az általános tendencia: „a migrációs folyamatok elkerülhetetlenül az ereidit L1 közösséggel való szakításhoz és a domináns L2 közösséggel való kontaktusokhoz vezetnek. A csökkent L1 input miatt L1 erodálódik, ez például a stilisztikai variabilitás csökkenését vagy a [z L2-re jellemző] morfoszintaktikai szabályok túlterjeszkedését eredményezi” (Extra–Yágmur 2006: 135). A magyarországi luzofónok legtöbbször a munkájához is használja a portugált, fontos számukra a nyelvmegtartás, a balansz kétnyelvűség kialakítása (esetleg az L1 dominanciájának megőrzése). Ettől függetlenül a magyart is el kívánják sajátítani, bár ez lassú folyamat. (Lásd 1. ábra.)

1. ábra. A megkérdezettek magyarnyelv-ismerete

Ami a magyar nyelvvel kapcsolatos attitűdöket illeti, idiómánk nehéz voltát a válaszadók 84%-a említette. Emellett a következőket írták (az eredeti magyar szövegeket félkövérrel szedtem, a többi esetben fordítások olvashatók):

„Aranyos nyelv. Túl bonyolult, van benne sok olyan hang, amit jó hallgatni, mert nincs közük a szlávhoz vagy a latinhoz [sic!], ezért kevésbé intuitív a megértése, mint más nyelveké.” (27 éves portugál nő)

„Lassú artikuláció, könnyű kiejthetőség jellemzi, számomra ismerősek ezek a hangok.” (37 éves brazil férfi)

„Nagyon nagyon nehéz megtanulni, de rendkívül gazdag. Néha könnyebb kifejezni magamat magyarul-n.” (32 éves brazil nő, írásban)

A luzofónok 76%-a szeretné fejleszteni magyartudását, csak néhányan tartják ezt feleslegesnek. Kiemelendő Clara Riso, az ELTE BTK Portugál Tanszékének lektora, aki, bár biztosan haza fog térni, kihívásnak és feladatának tartotta, hogy elsajátítsa a magyar nyelvet. 6 évet töltött eddig hazánkban, középfokú nyelvvizsgával rendelkezik, és elvont témákról is gazdag szókinccsel beszél. Önmagát sokszor javítja, motivált a fejlődésre. Érdekes idézni a szavait:

„De nekem furcsa lenne, ha csak angolul tudnám beszélni az emberekkel. [...] Hogy mindenki mondta, hogy hát nagyon nehéz, igen, teljesen igaz, hát nagyon nehéz. Talán nem annyira érdemes tanulni, de nekem nagyon fontos volt. Ide jöttem dolgozni, mert akartam. Mert az volt a döntésem. [...] Nem mindig egy távolság van én és a többiek között. És az is, mert itt dolgozom a Portugál Tanszéken, és tudok, hogy a kollégáim a portugál nyelvre vagy nyelvnek dolgoznak. Ez az őik élete vagy te <a te életednek is>, is egy része, persze. És az nagyon comovente [‘megható’]. [...] Ha valaki egy csoport ember, aki portugál kultúrára, nyelvre dolgoznak, és én azt érzem, hogy eu também devo isso aos meus colegas. [‘Én is tartozom ezzel a kollégáimnak’].”

Érdekes megvizsgálni a portugál, a magyar és az angol viszonyát a luzofónok két- vagy többnyelvű nyelvhasználatában. Adatközlőim formális színtereken főként az angolt, munkájukban az angolt és a portugált használják. Informális helyzetekben magyarul és/vagy angolul kommunikálnak. Vagyis funkcionális elkülönülés van a három nyelv között. Ferguson értelemben ezt a jelenséget diglossziának nevezzük: „két nyelvváltozat⁸ egymás mellett él egy közösségben, és mindkettőnek meghatározott szerepe van” (Ferguson 1959: 325). A két nyelv közül az egyik általában fölérendelt (*High*), a másik kevesebb presztízzsel rendelkezik (*Low*) (i. m. 326–7). A luzofón közösségben a magyar mint hazánk hivatalos nyelve természetesen *High* kódznak számít. Ám a portugál hiába a ki-

⁸ Kiterjesztett értelemben két önálló nyelv viszonyában is beszélhetünk diglossziáról (pl. Fishman 1967).

sebbségi csoport által használt nyelv, nem minden kritérium mentén lehet Low-nak tartani. (Az angolt pedig, kontaktusnyelv mivolta miatt, nem érdemes a dichotómiában szemlélni.) Ez rámutat arra, hogy a diglosszia a gyakorlatban változatos képet mutat, és néha a High-Low nem egymást kizáró fogalmak. Az alábbi táblázat megmutatja, hogy a luzofónok mely szintereken mely kódokat használják.

1. táblázat. Az adatközlők nyelvválasztása a nyelvhasználati szintér alapján

	Magyar	Angol	Portugál	Magyar–angol	Portugál–angol	Egyéb kevert elrendezés
Szüleivel			100%			
Házastársával/párjával (ha van)	05%		035%	20%	10%	30%
Gyermekeivel (ha van/nak)			063%		37%	
Barátaival (Magyarországon)	21%	17%	012%	08%	42%	
Szomszédjaival	92%	08%				
Bevásárláskor	54%	13%		33%		
Hivatalos levelet írva			084%	08%	08%	
Újságot olvasva (kedvtelésből)			100%			
Imádkozva			100%			
Ha fejben számol			100%			
Ha nagyon mérges			100%			
Ha káromkodik			100%			
Ha álmodik			100%			

5. „Én ilyen luzofónius magyar beszélek”.

Portugál ajkúakra jellemző nyelvi interferenciák és más nyelvi jelenségek

A portugál és a magyar nyelv hangtani és grammatikai (nyelvtipológiai) eltéréseiből sok interferencia adódik, főként az erősen portugáldomináns beszélőknél. Az interferencia fogalmát először Uriel Weinreich használta 1953-as, *Languages in Contact: Findings and Problems* című munkájában: „kétnyelvűek nyelvhasználatában előforduló, valamely nyelv normáitól való eltérés” (1953: 1). Suzanne Romaine értelmezésében „a terminus gyűjtőfogalma lehet mindazon nyelvi jelenségeknek, amelyek abból adódnak, hogy a kétnyelvű beszélő mindennapi interakcióiban egynél több nyelvet használ” (Romaine 1995: idézi Bartha 1999: 118). Megjegyzendő, hogy az adatközlők tudták: az adatgyűjtő egy része (főként a lexikai kölcsönzések) abból adódott, hogy az adatközlők tudták: az adatgyűjtő maga is beszéli mindkét idiómát (így bátrabban keverték a két kódot). Ám ez természetes, mert a kódváltás „akkor jön létre igazán, ha a kétnyelvű partnere is kétnyelvű” (Borbély 2001: 187).

A következőkben adatközlőim megnyilatkozásait elemzem a portugál és a magyar nyelv egymásra hatása, azaz az interferencia szempontjából. Néhány portugál bázisnyelvű adatot is bevontam a vizsgálatba, mert a csak L1-en beszélő személyek is alkalmaztak magyar elemeket. Főként

akkor, ha reáliákat neveztek meg, például: *Gosto muito do somlói galuska*. 'Nagyon szeretem a somlói galuskát'. Hasonló eset, ha a beszélő (kissé játékosan) utal a hétköznapi, gyakori tárgyakra, amelyek nevét még akkor is érdemes tudnia magyarul, ha nem kívánja elsajátítani ezt az idiómát, például: *viajei no villamos* 'a villamoson utaztam'.

5.1. Hangtani interferenciák

Sok luzofónnak okoz nehézséget néhány magyar beszédhang elsajátítása: természetesen azok, amelyek a portugálban nem szerepelnek. Ezeket általában közeli artikulációjú hangokkal helyettesítik, de néha nem következetesen. Ami a portugál **vokálisokat** illeti, három paraméterrel jellemezhetők (Cunha–Cintra 2003: 18–32):

- **a nyelv vízszintes mozgása szerint:** palatálisok (elől képzettek), centrálisok, velárisok (hátral képzettek);
- **nyíltsági fok, azaz a nyelv függőleges állása szerint:** nyílt, félig nyílt, félig zárt, zárt;
- **az orrüreg részvétele alapján:** orális, nazális.⁹

2. táblázat. Az orális portugál magánhangzók

	Palatális	Centrális	Veláris
Zárt	[i]		[u]
Félig zárt	[e]	[ɔ]	[o]
Félig nyílt	[ɛ]		[j]
Nyílt		[a]	

Ahogy látható, a portugálban nincs meg a magyar [y], [y:], [ø], [ø:] hang. A hiányzó négy fonémát inkább más, könnyebben ejthető, a portugálban is meglévő hangokkal helyettesítik. Egyik adatközlőm rövid [ø]-je legtöbbször valóban [ø], például *jöttünk*. Az [y]-t sokszor inkább [u]-nak ejtik, például *beszéltünk, megyünk, szüleivel, végül*. A magyar labiális *a* hangot néha képzik, de gyakrabban ejtenek illabiális rövid [a]-t, például: *voltak, akik, az, nagyon*. Néha hosszú [a:] helyett is rövidet ejtenek, így elmosódhat a különbség a labiális *a* és a hosszú illabiális *a* között: *tanárként* [tanarkent], *választani* [valastani], *lazább* [lazab].

Gondot okozhat még, hogy a portugál nyílt *o* [j] hosszan ejtett formában egyenlő a magyar *a* betűvel jelölt fonémával: labiális, alsó nyelvállású veláris magánhangzó (vö. Cunha–Cintra 2003: 36 és Gósy 2004: 67). Ez esetleg a helyesírásban okozhat gondot, hiszen a portugál *o*-ként, a magyar *a*-ként jelöli.

A portugálban a magánhangzók nyelvi időtartama mint paraméter hiányzik, vagyis nem okoz fonológiai oppozíciót. Ezért a luzofónok számára nehézséget jelenthet a magyar hosszú magánhangzók ejtése (és főleg a rövid-hosszú vokálisok elkülönítése). Portugál interjúalanyaim gyakran a hosszú [ø:] helyett rövid, az [o]-hoz közelítő hangot ejtenek, például a *nyelvről, ezelőtt* szavakban.

Ami a **konzonánsokat** illeti, a két nyelvben azonos jegyek határozzák meg ezeket (képzési mód, hely, zöngéesség), egy kivétellel: a portugálban nem jellemzőek a hosszú mássalhangzók (legfeljebb az *r* lehet ilyen). Ezért a luzofónok gyakran a magyar szavakban is röviden ejtik ezeket: *lazább* [b], *hullám* [l], *nevetünk* [t], *kell* [l], *kellott* [l] [t], *kettő* [t], *diákokkal* [k], *évvel* [v], *ezelőtt* [t].

⁹ Nazális párja az *i*, *e*, *o*, *a*, *u* hangnak van a portugálban.

Az affrikáták terén a portugál és a brazil között különbség van. Míg a brazilban van [t] (legáltalbbis allofónként), a standard portugálban nincs (Cunha–Cintra 2003: 31). Így talán a brazilok könnyebben ejtik a magyar *cs*-vel írt fonémát. Az affrikátákat és a portugálból hiányzó explozívákat réshangpárjukkal helyettesítik, így például a *nagyon*, *mondjuk* [j]-vel hallható.

A legfeltűnőbb interferencia az, hogy mivel a portugál szótagvégi *l* veláris lesz (illetve a brazilban vokalizálódik), ezt a szabályt magyar szavakban is alkalmazzák: *első*, *kell*, *hol* [L].

5.2. Kölcsönszók, átadó nyelvi kifejezések a luzofónok magyar nyelvi produktumaiban

Bartha Csilla kiemeli, hogy a kölcsönhatások bármely nyelvi szinten megjelenhetnek, de „a kölcsönzés és kódváltás meghatározása szempontjából valójában a lexikon játssza a döntő szerepet” (Bartha 1999: 119). Jelen munkában a szókölcönzést mint az egyén nyelvhasználatában jelentkező jelenséget tárgyalom. (Így a *kölcsönszó* terminusnak nincs köze a *jövevényszó*, *idegen szó* kifejezésekhez, hanem a nyelvi kontaktusok körébe tartozik, és azt a jelenséget jelöli, hogy egy bizonyos nyelven folyó diskurzusban megjelenhetnek más nyelvből származó elemek.) Lanstyák István *A kölcsönszavak rendszerezéséről* című munkájában kiemeli, hogy a szóképzlet, mivel lazán strukturált, könnyen fogad be új elemeket (2006: 15). Így van ez a kétnyelvű megnyilatkozásokban is: a beszélő nem ismeri az adott szót a bázisnyelven (amely ekkor számára az L2), vagy tudja, de a vendégelemhez hamarabb hozzáfér a mentális lexikonában. Esetleg stilisztikai többletet is hordozhat az eltérő nyelvből származó szó alkalmazása.

A téma irodalma régóta foglalkozik azzal, hogy az alkalmi szókölcönzés és az egyszavas kódváltás nehezen különíthető el egymástól (vö. Bartha 1999: 121). Mindkét esetben egy idegen lexéma ékelődik be a bázisnyelvi megnyilatkozásba. A vendégelem beépülhet bázis- és vendégeyelvi toldalékkal, illetve a morféma hiányozhat is róla (zéró vagy valódi hiány). Lanstyák István már az átvevő nyelvbe testetlen eszközökkel beépülő alkalmi kölcsönszót is kódváltásnak tartja (Lanstyák 2006: 114–6). Szabó T. Annamária szerint „alkalmi szókölcönzésnek nevezhető egyetlen, Lx nyelvből való toldalékolatlan szó használata Ly nyelven; de az Ly szabályai szerint toldalékolt formában ugyanazt az Lx szót Ly mondatba helyezve már kódváltásról kell beszélnünk” (2009: 7). Véleményem szerint ez nem megfelelő kritérium, hiszen a kétnyelvű beszélők nem feltétlenül alkalmazzák a magyar toldalékokat, főként ott, ahol eredeti nyelvükben nincs ezekre szükség (pl. az újlatin nyelvek ragok helyett jellemzően prepozíciókat használnak a szó mondatbeli pozíciójának jelölésére). Ezen kívül éppen az Ly nyelvi mondatba Ly morfémaival bekerülő Lx szó az, amely szervesebben részét képezi Ly mondatnak (morfológiai-szintaktikai értelemben). Ellenben egy toldalékolatlan Lx szó jelöltebb. Ezért logikusabb, hogy ezt tekintsük kódváltásnak.

Bartha Csilla írja le, hogy „a kutatók egy része [...] az integráltság fokának mérésében látja” a megoldást (120). Azaz azt kell eldönteni, hogy az elemet a beszélő alkalmilag használja, vagy az része a közösség nyelvi rendszerének (i. h.). Ezt különösen kevés adatközlő esetén nehéz eldönteni. Vizsgálatomban ezt a kritériumot az alábbi módon alkalmazom. Poplack (1980/2000: 209) nyomán először azt vizsgálom meg, hogy az adatközlő szervesen építi-e be az átadó nyelvi elemet az átvevő nyelvi diskurzusba, vagyis a vendégelem fonológiai, morfológiai, szintaktikai szempontból integrálódik-e. Ha ez így van, az adott elemet kölcsönszónak tekintem. Az elemzést azzal egészítem ki, hogy vizsgálom a reflektáltságot is. Ha a nem lép fel az elem környékén hezitáció vagy más megakadás, nem hangzik el metanyelvi funkciójú közlés, akkor az adatot kölcsönszónak tekintem. Egyéb, jelölt és/vagy reflektált esetben kódváltásról van szó.

Az alábbiakban adatközlőim nyelvi produktumait sorolom típusokba, részben Lanstyák István rendszerét követve (vö. Lanstyák 2006: 31), részben vitázva azzal. Lanstyák megkülönbözteti a közvetlen, a közvetett és a hibrid kölcsönzést.

A) Közvetlen kölcsönzések az átvevő nyelvbe¹⁰ olyan elemek kerülnek be, amelyek az átadó nyelvi¹¹ hangalakot követik.

a) Hangalakkölcsönzéssel alaki kölcsönzők jönnek létre, ekkor „az átadó nyelvi modell hatására megváltozik a korábban is meglévő átvevő nyelvi lexéma hangalakja” (Lanstyák 2006: 20). Erre csak egy, tökéletlen példa van a korpuszban. A portugálok az *Erasmus* nevet [erallmu]-ként ejtik ki, a portugál hangtan szabályai szerint. Adatközlőm a magyar diskurzusban sem a magyaros [erazmus] formát alkalmazta.

b) A közvetlen kölcsönzés gyakoribb módja a **kölcsönzők** alkalmazása.

Példák direkt kölcsönzőkre:

És ez volt mint egy desafio 'kihívás'

és nagyon ralhou vele 'veszekedett'

mindenki olhou, és akkor nagyon furcsa volt 'nézett'

Nem akarom sofrer 'szervenadni'

A magyarok sokkal responsáveis 'felelősségteljesek'

nem szeretnék mint egy alien itt élni, tudod 'idegen' (ang.)

A példák megmutatják, hogy a beszélő a portugál mellett néha az angol elemeket is segítségül hívja. Az *alien* szó használatát stilisztikai többlettartalma is indokolhatja. Más esetekben akkor alkalmaz kölcsönelemeket, amikor magyarul nem tudja kifejezni magát. Természetesen több adatra volna szükség, hogy pontosabban eldöntsük, ezek az elemek mennyire tekinthetők kölcsönzőnek, mennyire épültek be az adatközlő nyelvi rendszerébe. Jelen korpuszban úgy tűnik, ezeket reflektálatlanul, természetes módon használják.

B) Közvetett kölcsönzések nem kerül be idegen morféma az átvevő nyelvbe, nincs tényleges kódváltás, csak „a gondolatmenet szintjén” (Szabó 2009: 8). A leggyakoribb indirekt kölcsönzési típus a tükörfordítás. Ebben az esetben az elem az átadó nyelv az átadó nyelvi szerkezet mintájára épül fel, de hangalakja átvevő nyelvi (Lanstyák 2006: 22). Adataim csoportosításakor szintaktikai-szemantikai szempontokat is használok. Ennek az az oka, hogy komparatív szempontból vizsgálom a jelenségeket, azokra a pontokra térve ki, ahol egy portugál nyelvű személy nehézségbe ütközhet a magyartanulás során.

a) Tükörszerkezetek

A vizsgált korpuszban kevés adat van erre a típusra. Például: *kulturális kapcsolásról is* [beszéltünk]. E kifejezés portugál megfelelője a *ligação cultural*. A *ligação* jelentése nemcsak 'kapcsolat', hanem 'kapcsolás' is. Ez állhat a jelenség hátterében.

Az adatközlők gyakran magyar összetett szavakban használnak tükörszókat, a portugál szintagmák mintáját követve. Például: *Mert Lisszabonban dolgoztam egy kutatásközpontban*. Az adat az átadó nyelvi mintát követi: *centro de investigação*. A birtokszó (*investigação*) egy elvont főnév, jelentése 'kutatás'. Az adatközlő ezért a magyar nyelvi produkcióban is elvont főnevet használ: a -*ção* képző megfelelőjét, azaz az -*ás* deverbális nomenképzőt tartalmazó *kutatás* szót. Ide tartozhat még a *preparációkurzus* adat is, amely a *curso de preparação* 'előkészítő tanfolyam' kifejezés mintáját követi. Mivel a *preparáció* 'előkészítés' értelemben nem feltétlenül tekinthető idegen szónak a magyarban, inkább egy portugál lexéma latinósított változata, ez akár hibrid kölcsönzőnek is tekinthető (l. lejjebb).

b) Határozói bővítmények

Az igék bővítményi sruktúrájának eltéréseiből számos interferencia adódik. Ezt erősíti nyelvünk agglutináló volta, a toldalékok gazdag rendszere is. Adataim egy része nem nyelvspecifikus

¹⁰ Az a nyelv, amelyben egy másik nyelv hatására változások következnek be (Lanstyák 2006, 15).

¹¹ Az a nyelv, amely kontaktushelyzetben hatást gyakorol egy másik nyelvre, változásokat idéz elő abban (Lanstyák 2006: 15).

abban az értelemben, hogy nem kifejezetten a portugál struktúrájából adódik a „tévesztés” (pl. *Magyarországban, ott voltam a busójárásnál, Brazíliára*). Az alábbi esetben viszont a határozói szerepű szó alakját a portugál befolyásolhatta: *itt jöttem (vim aqui, a legtipikusabb példa, az aqui 'itt' és 'ide' jelentésben is használatos)*.

Érdekes adatot szolgáltatott (írásban) egy brazil személy: *magyarül-n beszélek*. A hangrendi illeszkedés tévesztése mellett a két határozórag használata érdekes. Lehet, hogy a beszélő a *magyarul/magyarül* formát tekinti alapesetnek.

Néha pedig elmarad a rag: *ilyen luzofónius magyar beszélek*. Ez a szerkezet a portugál mintát követi: *falo húngaro 'beszélek magyarul, tkp. beszélek magyart', ahol az ige mellett tárgy áll, természetesen toldalékmorféma nélkül*. A *luzofónius* szóra a hibrid kölcsönzéseknel térek ki.

Gyakori még, hogy az időhatározói szerepű elemek nem kapnak ragot, mert a portugálban sem kapnak prepozíciót ezek a szavak:

minden hét találkozunk (encontramo-nos todas as semanas)

Beszélnék minden óra, minden nap (Falam toda a hora, todos os dias)

Minden hónap volt egy vita a bérlet miatt (Todos os meses houve uma discussão por causa do passe)

c) Szórendi kérdések

A portugál az ige módosító, módhatározói szerepű adverbiumokat jellemzően az ige mögé helyezi (vö. Cunha–Cintra 2003: 369). Ez magyarázza az alábbi példákat is: *Beszélek rendszeren [magyarul]* (Falo normalmente); *Tudom, hogy megyünk lassan* (Sei que andamos devagar).

A portugálban a dátumokban a nap, hónap, év sorrend használatos, ezt az adatközlőim a magyar diskurzusban is követik: *Az volt szeptember 2004-ben, Valószínűleg augusztus 2012-ig*.

Egyszerű szórendcserére példa még: *három óra és fél utazás* (três horas e meia de viagem, tkp. 'három óra és fél az utazásból').

d) Egyeztetés

A magyarban a nyelvtani egyeztetésnek igen bonyolult szabályi vannak. Ezért adatközlőim sokszor a „luzofónius” sémát követik, főként az alany és az állítmány szám- és személybeli egyeztetésénél: *Ti profiak vannak*. A portugál nem használja a személyes névmások és az igék T/2-es alakját, helyette a T/3-as formát alkalmazza: *vocês são profissionais*.

A portugál (és néhány más újlatin nyelv) sajátossága az általános létige¹² használata. Ezt a magyarra is igyekeznek alkalmazni: *van emberek, akik*. Itt nem egyszerű egyeztetési tévedésről van szó, hanem a portugál hatásáról: ebben a nyelvben az ilyenkor használatos létige egyes számú alakban áll.

A számbeli-személybeli egyeztetés „tévesztései” gyakran a vonatkozó névmás mellett tűnnek fel, mert a portugál nem mindig teszi ezeket többes számba: *ha [...] vagyok emberekkel, akivel angolul [beszélek]* (se estou com pessoas com **quem** falo em inglês). Másutt már többes számban szerepel a névmás, csak a toldalék marad el róla: *brazil lányok, akik magyar férjük van* (meninas brasileiras **que** têm maridos húngaros). A többes számban álló névmás használata adódhat abból is, hogy a beszélő nem alkalmaz egy, egyébként „nem logikus” nyelvtani szabályt. A magyarban a T/3. személyű birtokosra az egyes számú formával utalunk (*ő*), és a birtokszót látjuk el többes számú birtokosra utaló birtokos személyjellel (pl. *házuk*). Ehelyett a portugál mintát követi, és a névmást teszi többes számba, a birtokszóra pedig egyes számú birtokosa utaló toldalékot tesz: *ez nem az ők országa* (este não é o país **deles**); *ez az ők élete* (esta é a vida **deles**).

e) A létige használata névszói állítmányban

Az indoeurópai nyelvek a legtöbbször névszói állítmányban is használnak létigét, ez okozza az alábbi interferenciákat, tulajdonképpen hiperkorrekt alakokat: *ön nagyon rossz anyja van* (você

¹² Ez az ige az *haver*. Csak E/3 személyben használatos. Jelentését érdemes egy példával megvilágítani: *Ao fim da rua há um café 'Az utca végén vagy egy kávézó'.*

é uma mãe péssima), *talán a németek ilyen vannak* (talvez os alemães sejam assim). Utóbbi példában érdekes még a számbeli egyeztetés hiánya. Ezt az indokolja, hogy az 'így, ilyen' jelentésű adverbiumnak természetesen nincs többes száma a portugálban.

f) Egyéb interferenciák

A kötömódi funkciójú felszólító mód használatának hiánya: *és akkor döntöttem, hogy a vizsgát fogok csinálni a hogy van <=legyen> egy igazi szükség tanulni* (e então decidi fazer um exame para que tivesse uma necessidade verdadeira para estudar). A névutó kétszeri alkalmazásának elmaradása, vagys a portugál norma alkalmazása mutató névmás mellett: *ez a kurzus után* (depois deste curso).

C) Hibrid kölcsönszóra kevés példa van, azaz adatközlőim ritkán keverik egy lexémán belül az átadó és az átvevő nyelvi morféákat vagy hangalakokat (vö. Lanstyák 2006: 26–8). Poplack (1980/2000) szerint kódváltás¹³ nem is jöhet létre szótő és toldalék között. Ha ez így volna, nem lenne példa hibrid kölcsönzésre. Pedig ha a beszélőnél fellépő nyelvi lapszus vagy hiány csak egy szóra korlátozódik, akkor a bázisnyelvi toldalékot (főként ha az inflexiós morféma), könnyen hozzáillesztheti egy vendégnyelvi elemhez. (Főként agglutináló bázisnyelv esetén.) Például: *Az volt az első kontakom a magyar nyelvvel; Most vagyunk a second aroundban* (a példa jelentése nem világos). Ide sorolható a *luzofónius* kifejezés is, amelyet valószínűleg adatközlőm alkotott. A *luzofón* portugál megfelelője *lusófono*. A latin nyelvben vannak *-(i)us* végződésű melléknevek, ezek némelyike a magyarban, jövevény-szóként is megtalálható. Talán ennek analógiájára keletkezhetett ez a latinizáló forma.

5.3. Kódváltási stratégiák luzofónok magyar nyelvű produktumaiban

A kódváltásnak sok meghatározása létezik. A legáltalánosabb szerint „két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Grosjean 1982, 145, idézi Bartha 1999: 119). Ez eredhet nyelvi lapszusból (a beszélőnek nem jut eszébe egy kifejezés, pedig ismeri) vagy nyelvi hiányból (nem is ismeri az adott eleme[ke]t, vö. Lanstyák 2006: 118). „A kódváltás mondatok között és mondaton belül egyaránt jelentkezhet” (Kiss 1995: 210). Ha egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet érint, bázisstartó kódváltásról beszélünk, ha nagyobb, bázisváltásról vagy bázisváltogatásról (Lanstyák 2006: 108). Az alábbiakban Lanstyák (2006: 113) modellje alapján elemezzem az adatközlőimnél felbukkanó kódváltások típusait.

a) Bázisstartó kódváltás

Ide szó, szintagma, egyszerű mondat vagy tagmondat szintjén létrejövő kódváltások tartoznak. A szókölcönzésnél már jeleztem, hogy szószintű kódváltásnak a megnyilatkozásba szervesen be nem épülő alkalmi interferenciákat tartom. A két kategória elhatárolásánál azt figyeltem tehát, hogy a beszélő reflektál-e valamilyen módon a szótalálási nehézségére: jelzi-e azt szünettel, hezitációval, tölteléksszóval vagy metanyelvi funkciójú kifejezéssel,¹⁴ esetleg több nyelven is elhangzik-e az adott kifejezés.

A **Z típusú** kódváltásnál vendégnyelvi betétek testetlen eszközökkel, azaz zéró morféával épülnek be a bázisnyelvi megnyilatkozásba (Lanstyák 2006: 113). Példák:

nem sokat tanultam a magyar nyelvről antes de vir. Hogy van?

De és az interneten is kerestem például some(..) ne (..) néha szó szavak néha szót sokat nevezünk [kérdően néz] ramos muito 'sokat neveltünk'

¹³ A kódváltás itt nem szűkebb értelemben, hanem egyszerűen 'másik kód (elemének) alkalmazása' értelemben szerepel.

¹⁴ A szupraszegmentumokat Lanstyák (2006: 114) alapján jelölöm. A ( ) a szüneteket jelzi, annak hosszát a zárójelben levő pontok száma. Szögletes zárójelben vannak a paranyelvi jelenségek, a ° pedig arra utal, ha az adatközlő erős hangsúlyal ejtette az adott elemet.

az nagyon °comovente 'megható'

most tudom vagy hallom oiço 'hallom'

Ez mint egy nekem az egy tisztelet respeito, hogy az embereknek (...) 'tisztelet'

az úgy mais frequente, gyakoribb? [kérdően néz]

az utcán kicsit idegesek le(.) le (.) ficaram voltak vagy lettek

A **B típusú** kódváltásnál a vendégnyelvi betétek bázisnyelvi morfémákkal épülnek be a megnyilatkozásba: *Egy fiatalcsoport, akik jöttek, nem tudom, az USA-ból vagy Londonból, és itt voltak egy °intercâmbio-val. Hogy mondják? 'cserediák-öztöndj'.*

Ennek párja a **V típusú** kódváltás, itt a toldalékok is vendégnyelvi eredetűek:

Ahogy jó neked, nem tudom, mi a legjobb a (...) para o teu trabalho. 'a dolgozatodhoz'

Tudod, mindig jön az utó(...) no último(.) lugar na lista. A listám végén.

Nem szabad, hogy ilyen jelenet cena vagy hogy így viselkedni egy szavaz (...) numa mesa de voto. 'egy szavazóhelyiségben'

Van példám arra az esetre is, amikor a portugál a bázisnyelv, és egy magyar elem jelenik meg portugál prepozícióval: *viajei no villamos 'utaztam a villamoson'*.

Az indoeurópai nyelvek gyakran okoznak **H típusú** kódváltást, ekkor a vendégnyelvi betétekről hiányzik valamilyen toldalékmorféma, noha ezt a bázisnyelv struktúrája megkívánná. Itt még a bázisnyelvi elemre sem kerül tárgyrag, ellentétben az alábbi témával: *Ha nem akarunk egy nagyon nagy kulturális shock vagy konfliktust csinálni.*

Az angolos írásmóddal azt érzékeltetem, hogy ez az elem a beszélő nyelvi struktúrájában idegennek számít: „angolosan” ejtette ki. Vitatható, hogy ez az adat nem kölcsönszó-e. Azért tekintem szószintű kódváltásnak, mert hiányzik róla a tárgyrag, pedig a következő szón szerepel. Emellett az adatközlő ezt a lexémát nonverbális eszközökkel is hangsúlyozta (felnezzet, gesztikulált).

b) Bázisváltás

Egyik adatközlőm, akivel több mint egyórás interjút készítettem, lelkiismeretesen tartotta magát a magyar nyelv használatához. Csak akkor fordult portugál elemekhez, ha nyelvi hiány vagy lapszus lépett fel. Hosszabb portugál megnyilatkozása körülbelül 30 percig nem is volt. Összetettebb, mélyebb témákról is próbált magyarul beszélni, de természetesen néha kénytelen volt portugál megnyilatkozásokat tenni, különösen akkor, amikor rákérdezett egy szó magyar jelentésére. Példák:

Már mentünk szerintem minden UNESCO-örökség helyekre. Így mondjuk, Evelin? Todos os sítios classificados como património da UNESCO 'minden olyan helyre, amely az UNESCO-világörökség része'

És a második episódio, amikor mentem (.) como é que dizemos as eleições autárquicas? 'hogyan mondjuk az önkormányzati választásokat?'

A kódváltásnak számos funkciója lehet (vö. Borbély 2001). Portugál ajkú adatközlőim megnyilatkozásaiban legfőképpen akkor jelenik meg, ha a beszélő nem tud valamit a bázisnyelven kifejezni. Emellett néha portugálra váltva pontosítják, minősítik az üzenetet, esetleg bizalmas közlésüket valósítják meg L1-en.

6. Összegzés

Az elemzett interferenciák és kódváltások is megmutatják, hogy a luzofón bevándorlók erősen őrzik a portugál nyelvet, és balansz bilingvizmusra törekednek. Kutatásom célja elsősorban az, hogy a nyelvhasználati jelenségek, attitűdökre és nyelvszajátításra vonatkozó információk feltárásával a luzofón migránsok integrációját segítse. Jelen dolgozat eredményei főként a portugál ajkú diákok oktatásának hatékonyabbá tételében lehetnek hasznosak. Korábban elemeztem már portugál ajkú (angolai) diákok iskolai integrációját. A vizsgált tanulóknál a nyelvi nehézségek komoly tanulási problémákat is okoznak, tanáraik pedig nem rendelkeznek kellő mennyiségű információval a portugál és a magyar kódhasználatából adódó interferenciákról. E dolgozattal ezt a hiányt is pótolni kívántam.

SZAKIRODALOM

- Bartha Csilla 1995. Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai, Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest, 32–47.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2001.
- Clifford, James 2001. Diaszpórák. In: Sik Endre (szerk.) *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 155–71.
- Cunha, Celso–Cintra, Luís Filipe Lindley 2003 *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Sá da Costa, Lisboa.
- Fase, Willem–Jaspaert, Koen–Kroon, Sjaak 1992. Maintenance and Loss of Minority Languages. Introductory Remarks. In: Fase et al. 1992. *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 3–13.
- Fejős, Zoltán 2005. Diaszpóra és az „amerikai magyarok”. Háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Kovács, Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat, MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 9–24.
- Ferguson, Charles A. 1959. Diglossia. *Word* 15: 325–40.
- Fishman, Joshua A. 1967 Bilingualism with or without diglossia; diglossia with or without bilingualism. *Journal of Social Issues* 2: 29–38.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris, Budapest.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Jaspaert, Koen–Kroon, Sjaak 1991. Social determinants of language shifts by Italian in the Netherlands and Flanders. *International Journal of the Sociology of Language* 90: 77–96.
- Kerswill, Peter 2006. Migration and Language. In: Ammon, U.–Dittmar N.–Mattheier K. J.–Trudgill P. (orgs.): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Walter de Gruyter, Berlin, 2271–85.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Romaine, Suzanne 1995. *Bilingualism*. Blackwell, Oxford.
- Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzsról, kódváltásról és fordításról*. Kalligram, Pozsony.
- Massey, Douglas S. et al. 2001. A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 9–41.
- Mateus, Maria Helena Mira 2009. *Difusão da Língua Portuguesa no Mundo*. II. Simpósio Mundial de Estudos de Língua Portuguesa (2009. október 6.). Évora, Portugália.
- Poplack, Shana 1980. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y *termina en español*: toward a typology of code-switching. In: Wei, Li (ed.): 2000. *The Bilingualism Reader*. Routledge, London–New York.
- Rouse, Roger 1991. Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism. *Diaspora* 1 (1): 8–23.
- Scheffer, Gabriel 1986. *A new field of study: Modern diasporas in international politics*. In: Scheffer (ed.): *Modern diasporas in international politics*. Croom Helm, London–Sydney, 1–16.
- Szabó T., Annamária 2009. *Lexikai interferenciák és kódváltási stratégiák második generációs magyar–francia kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában*. 5. Félúton Konferencia, Budapest. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk09/K%F3dv%E1lt%E1si%20strat%E9gi%E1k%20francia-magyar_SZAB%D3%20ANIK%D3.pdf
- Teysier, Paul 1982. *História da Língua Portuguesa*. Sá da Costa, Lisboa.
- Töölöyan, Khachig 1991. The Nation-State and its Others: In Lieu of a Preface. *Diaspora* 1 (1): 3–7.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. Linguistic Circle, New York.

SUMMARY

*Hargitai, Evelin***On the language use of the Portuguese-speaking diaspora in Hungary**

This paper discusses the language use of Portuguese-speaking immigrants living in Hungary. The lusophone community of this country has a few hundred members coming from Brazil, Portugal, Angola, or Mozambique. The paper discusses issues of bi- and multilingualism in these groups, the factors determining their code selection, issues of learning Hungarian as a foreign language, and linguistic attitudes. It covers interference phenomena occurring in Portuguese–Hungarian bilingual language use, as well as code switching strategies that these speakers exhibit in their discourse in Hungarian. An attempt is made at the delimitation of occasional borrowings and cases of single-word code switching from one another. The source of linguistic examples is a corpus compiled by means of interviews and questionnaires.

Keywords: bilingualism, immigrant, lusophone, interference, code switching

Gyümölcsneveinkhez I.

A növények termésének, ehető gyümölcsének, mérgező bogyóinak, magvainak neveit történeti-etimológiai szempontból vizsgáló munkám során olyan elnevezésekre akadtam, amelyeket részben már szótároztak, a világhálón, a kereskedelemben rohamosan terjednek, elemző dolgozatokban azonban eddig nem szerepeltek. Igen sok – Magyarországon kívül honos – növény és gyümölcs elnevezését dolgozta föl értékes PhD-értekezésében Vörös Éva (*Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 1996), és ezzel nyelvünk szókészletének egy jelentős rétegének elemeit írja le. Néhány trópusi természetű gyümölcs neve, etimológiája kimaradt (ezek egy része azóta keletkezett). Számos egzotikus gyümölcsnek, noha kapható hazánkban, máig sincs magyar neve. Ugyanakkor igen sok déligyümölcs kapott – ha nem is mindig kifogástalan – magyar elnevezést. Ezek közé tartoznak az alábbi elnevezések.

A 14. századtól bukkannak fel a magyar írásbeliségben déligyümölcsök nevei. Egzotikus fajok leírása magyar szerzőtől pedig már a 16. századból ismert. Az erdélyi szász családban, 1490 körül született Maximilianus Transylvanus könyve 1523-ban jelent meg Kölnben, 1524-ben pedig Rómában *De Moluccis Insulis* címmel. Főleg hátsó-indiai (Maluccu-szigeti) növényeket nevez meg, köztük a szerezsendió termését, az édes és keserű narancsot, a citromot, a gránátalmát, a szágópalmát és a bételdiót. Az elsősorban indiai, de az ekkor fölfedezett amerikai egzotikus növények neveinek egy része már igen korán – Lencsés György (1570 k.) és Melius (1578) munkáiban – bekerültek a magyar orvosbotanika szaknyelvébe.

vízialma J. *Syzygium aqueum* (P. 516). Örökzöld, legfeljebb 20 m magas, elágazó koronájú fa. Fényes, piros, igen lédús a gyümölcse.

Összetett nevének *alma* utótagja a gyümölcs ízére, színére, alakjára utal. Az előtag pedig – akárcsak a latin szaknyelvi *aqueum* faji név – a különösen lédús termésre. A *vízialma* szó szerinti megfelelője a ném. *Wasserapfel* (EL.) ang. *water apple*, sp. *manzana de agua* 'ua.' (T.), cs. *vodní jablko*, ro. *măr de apă*, blg. *вода ябълка*, tör. *elma suyu*, ol. *pomo d'acqua*, fi. *vesiomena*, or. *водяное яблоко*, dán *vandæble*, sv. *vattenäpple* (KL.) terminus. Hasonló név még a ném. *Wasser-Wachsapfel* (uo.), tehát 'vízi viaszalma', ang. *water cherry* (W.), vagyis 'vízi cseresznye', le. *czapetka wodnista* 'vízi könnyező', ang. *watery roseapple* (EL.), azaz 'vízi rózsalma'.

Társneve a *vizes jambóza* (P. 516), szó szerinti megfelelője a növény ném. *Wasserjambuse*, fr. *jambosier d'eau*, *jambolanier d'eau*, port. *jambo d'água* (KL.) és mal. *jambu air* (EL.) neve. A *jambóza* terminus már 1787-től adatolható a magyarban, Mátyus István Ó és Új Diatetica című művében bukkann fel először, a *Syzygium jambos* (343) nevéként. Nemzetközi szó; vö. fr. *jambosier*, or. *яболоан*, *бжамболан*, ném. *Jambusenbaum* (VörösEgz. 99), ind., mal. *jambu*, port. *jambo*, *jambreiro* 'ua.' (EL.).

Társneve még a *jávai alma* (KL.), az ang. *Java apple*, ném. *Javaapfel* 'ua.' átvétele, az ugyan-csak a Jáva szigeti származásra utaló sp. *manzana de Java*, dán *javaæble*, norv. *javaeple*, sv. *javaäpple*, fi. *jaavanomena*, észt *jaava õunad*, or. *яванское яблоко*, *Ява яблоко*, lett *javas salas āboli*, le. *jabtko jawajskie*, szlk. *jávské jablko*, port. *maçã de Java*, gör. *μηλο της Ιάβας* (uo.) nevek megfelelője.

A *Syzygium* nemzetségnév szemléleti háttere a növény sok összenőtt koronalevele; az 'összenőtt, összekötött' jelentésű gör. *syzygosz* szóra vezethető vissza. Más gyümölcsök nevével alkották a sp. *perita de aqua*, azaz 'vízi perita', és a port. *ameixa de Java*, vagyis 'jávai szilva' (uo.) elnevezését. A litv. *surinaminis gvazdikmedis*, *australinis gvazdikmedis*, *gvazdikmedžio vaisius* (uo.) neve 'szurinami szegfűszeg fa, ausztráliai szegfűszegfa', illetve 'szegfűszeg gyümölcs' jelentésű. A vízialma további idegen neve a holl. *djamboe semarang*, *djamboe ajer*, fr. *jamalac*, *framboisier* (uo.), sp. *tambis* (EL.).

kormányzószilva *J. Flacourtia indica* (P. 377). Termése gömbölyű bogyó. A nagyon bő levű, üveges terméshús cseresznye zamatú, íze a savanyútól az édesig változhat.

A latin szaknyelvi *Flacourtia* nemzetségnév Madagaszkár francia kormányzója, E. de Flacourt (1607–1660) nevét őrzi. Rá utal a *kormányzószilva* elnevezés is, szó szerinti megfelelője az ang. *governor's plum*, sp. *ciruela gobernadora* (EL.), *ciruela del gobernador* (ENL.), port. *ameixa do governador* 'ua.' (KL.). Hasonneve a sp. *cerezo del gobernador* (uo.), azaz 'kormányzócsesznye'. Kifejezetten az ő nevével alkották a növény norv. *flacourtiabær*, litv. *indinė flakurtija*, or. *флакуртия индийская* (uo.), ang. *flacourtia indica*, *flacourtia ramontchi* és német. *echte Flacourtie* (W.) elnevezését. A lat. *indica* fajnév a növény honosságára utal.

Társneve a *batokószilva* (P. 43), az ang. *batoko plum* (W.), német. *Batokopflume* (ENL.), dán *batakoblomme* (KL.) részfordítása, továbbá a *maronszilva* (P. 174), valamint a *ramoncsi* (uo. 212), amely az ang. *ramontchi* (W.), német. *Ramontchi* 'ua.' (KL.) átvétele. Megvan más nyelvekben is; vö. holl., ol., norv. *ramontchi*, or. *флакуртия рамонтиа* (uo.).

Számos idegen nyelvi nevét a *Madagaszkár földrajzi névvel* alkották; vö. fr. *prunier de Madagascar*, ang. *Madagascar plum*, *batoko Madagascar plum* (W.), port. *ameixa de Madagascar*, német. *Madagaskarpflume* (ENL.), sp. *ciruela de Madagascar* (EL.), fr. *prune malgache*, holl. *madagascarprium* (KL.), azaz 'Madagaszkár-szilva'. További neve az ang. *indian plum*, hindi *bilangra*, *kañcu*, tamil *malukkarai*, *sottaikala*, viet. *muôn quàn*, *ân do* (uo.), mal. *kerkup kechil*, thai *ta-khop-pa*, tag. *bitongol*, *bolong*, *palutan*, fr. *grosse prune de café* (W.). Afrika egyes részein *kokowi*, Sri Lankán *uguressa*, Burmában *na-yu-wai* (uo.).

bengálíbirs *J. Aegle marmelos* (P. 292). Az Indiai szubkontinensen és ettől keletre több országban termesztett fa. Lédús termése narancssárga, erősen aromás illatú.

A fajt a gyümölcséről és honosságáról nevezték el, a *bengálíbirs* név az ang. *Bengal quince* 'ua.' (KL.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a fr. *cognassier du Bengale*, or. *бенгальская айва* és az ol. *cotogno del Bengala* 'ua.' (uo.). Az ol. *cotogno d'India* 'indiai birs', a gör. *βεγγάλης φρούτων* (uo.) 'bengáli gyümölcs' jelentésű. Más idegen nyelvekben nem a birshez, hanem más gyümölcsökhöz hasonlítják. Ilyen az ang. *wood apple* [faalma], *stone apple* [kőalma], fr. *orange du Malabar* [malabári narancs] (W.), holl. *slijm appelboom* [nyálkás almafa] (EL.).

Latin fajneve a növény port. *marmelos*, *marmelada* (T.) (vö. ang. *marmalade* 'birslekvár'), port. *marmelos de Bengala*, *marmeleira da Índia* (KL.) neve alapján keletkezett. A szaknyelvi nemi terminus pedig a lat. *Aegle*, amely a görög *Aigle* névből származik, a mitológiában a Heszperidák egyike, aki nyárfává változott.

Azonos etimológiai csoportba tartozik önállóan, illetve összetételekben előtagként a bengálíbirs az *bael fruit*, sp. *bael*, német. *Baelfrucht*, tag. *bael* (ENL.), fr. *bael*, or. *बायल*, dán, norv. *bael-frugt*, sv. *baelfrukt*, fi. *baelhedelmä*, észt *bael puuvili*, cs. *bael ovocný*, szlk. *bael ovocie*, ro. *fructe bael*, blg. *бауль плодове*, tör. *bael meyve* (KL.), ang. *bael* (W.) neve. A végső forrás minden bizonnyal a bengálíbirs szingaléz *beli* (uo.) elnevezése.

Az Indiában használatos szanszkrit *bilva*, *bilwa*, tamil *vilva* (*maram*, *pazham*) (uo.) névből való a sp. *milva*, lett, cs., szlk., le. *bilva* 'ua.' (KL.). További idegen nyelvi neve a holl. *slijmappel*, azaz 'nyálkaalma', a szanszkrit *shreephal*, litv. *saldžiųjų belu* (uo.), malajalam *koovalam*, telugu *maredu*,

óhindi *sir phal*, konkáni *gorakamli*, mal. *pokok maja batu*, kannada *belada hannu*, thai *matum* (W.), ar., perzsa *shul*, le. *kleiszcze smakowite*, viet. *cây bao nao* (EL.).

bársonyalma J. *Diospyros discolor* (blancoi) (P. 360). Az Ebenaceae (ébenfafélék) család tagja. Akár 30 m magas, örökzöld, édes gyümölcsű fa.

Nálunk 1807-ben jelenik meg először a *Diospyros* nemzetség leírása a botanikai irodalomban, Diószegi és Fazekas fűvészkönyvében a *Diospyros* neve *kőbogyófa*: „Bogyója nagy a’ tsé-szébenn ül, 8 kőmag benne” (MFűvK. 252).

A *bársonyalma* elnevezés a gyümölcs angol *velvet apple* (W.) nevének tükörfordítása. A névadás szemléleti háttere egyrészt az, hogy a növény bogyótermése tömött, finom szörzetű, másrészt pedig az, hogy mérsékeltén lédús gyümölcs húsa almához hasonló ízű. Megvan az oroszban is: *вельвет яблоко* ’ua.’ (KL.). Hasonneve az ang. *velvet persimmon* (W.), azaz ’bársony datolyaszilva’. A litvánban pedig *filipinini persimonas* (KL.), vagyis ’Fülöp-szigeteki datolyaszilva’.

A *Diospyros discolor* társneve a *mabolo* (T.), ez a ném. *Mabolo* vagy az ang. *mabolo* (EL.), bossing sa *mabolo* ’ua.’ (W.) átvétele. Nemzetközi szó; vö. port. *mabolo* (uo.), fr., sp., ol., holl., dán, norv., sv., fi., észt, lett, le., cs., szlk., ro., blg., tör. *mabolo* ’ua.’ (KL.). A végső forrás a fil. *mabolo* (uo.; R. 1886: JH. 85; 1920: MT. 373) név, jelentése ’hajas’, a gyümölcs szőrös külsejére utal. A filippínó gyümölcsnév a botanika szaknyelvébe is bekerült, a növény binominális terminusában a latin faji név lett: *Diospyros mabolo* (JH. 85). Míg a Fülöp-szigeteken őshonos növénynek a bennszülöttek *mabolo* nevével inkább a gyümölcsét jelölik, az egész fa neve a *kamagong* (W.), *camagón*, *camagúan*, *camagúan* (Elmer 1903: 45) általában. További neve a fil. *amagá* (uo. 15), *malatálang*, *malatápay* (uo. 82), *tagoísmón* (uo. 107), *amago* és a *talang* (JH. 85).

Igen híres a fája, mert rendkívül sűrű és kemény. Mint több más, nagyon kemény, szinte törhetetlen fát, ezt is hívják ang. *ironwood* (W.), azaz ’vasfa’ néven. A németben *schwarzes Manila-Ebenholz* ’*Diospyros Mabolo*’ (JH. 85) a neve, ennek az évkönyvnek a *Zusammenstellung der in den europäischen Handel gelandenen Ebenholzer* (Az európai kereskedelembe kerülő ébenfák összeállítása) című fejezetében említik. Mivel a gyümölcs aromája hasonló a krémsajhoz, az illata kellemetlen, a rothadt sajtra vagy macska ürülékre emlékeztet, a franciában *caca de chat* (W.), azaz ’macskaürülék’ elnevezést kapott a Reunion szigeteken. Az indonéz szigetvilágban *bisbul* (EL.) a neve. A binominális latin névben a *discolor* faji terminus ’színes’ jelentésű. A nemzetség latin szaknyelvi neve ókori eredetű, már Theophrasztnál (*Historia plantarum*) olvasható a *diospyrosz*, *diospyron* gyümölcsnév, amely a *diosz* ’istení’ és a ’mag, szem’ jelentésű *pyrosz* görög szavak összetétele.

szalámifa J. *Kigelia africana* (P. 232). Nyugat-afrikai növényt jelöl. Értékes, 5–7 kg-os, különleges termése miatt elterjedt a trópusokon.

A *szalámifa* társneve a *kolbászfa* (MNöv. 106). Korábbi növényszótárakban (Csapó, MFűvK., Wagner, Graumann, Cserey) nem említik egyiket sem, népnyelvi neve sem alakult ki. A magyarban a két terminus a növény ném. *Leberwurstbaum*, ang. *sausage tree* (EL.) nevének mintájára keletkezett az újabb botanikai szaknyelvben; vö. még fr. *arbre à saucisses*, or. *колбасное дерево* (uo.), afr. *worsboom* (W.). Alakleíró elnevezés. A névadás szemléleti alapja a növény májas harkához vagy vaskos szalámihoz hasonló hatalmas, kemény héjú termése. A szvahili nyelvben *mbungati*, *mwegea*, *mnyegea*, *mvongonya* (uo.) a neve.

A binominális tudományos névben a latin *Kigelia* nemzetségnév forrása a szalámifa hazájában, Mozambik partjain beszélt makua nyelvi ősi növénynév, amely először 1852-ben bukkan fel tudományos műben: *kigeli-keia* (Georg Christian Wittstein: *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*. Ansbach). Wittstein szótárában egyébként a növénynevek eredeti értelmének magyarázatai között ugyan számos – részben ókori szerzők naiv szófejtését kritikátlanul átvevő, megismétlő – téves etimológiát, ám a szótörténetre hasznos adatokat is találunk. A szaknyelvi latin genusnévből való a szalámifa litv. *kigeliija* (EL.) neve. A latin faji név pedig arra utal, hogy a növény hol őshonos:

africanus 'afrikai'. A régebbi latin *Kigelia pinnata* elnevezésben a faji név a 'szárnyalt, szárnyasan összetett' jelentésű lat. *pinnatus* szóból való, és a lomblevelekre utal.

emeletfa, nagylevelű J. *Terminalia catappa* (P. 79). Jellegtelen fürtös virágát követik nagy, erősen lapított, bordópiros, mandulaszerű termései. Ennek magját nyersen vagy pörkölve fogyasztják.

Az *emeletfa* elnevezés a szabályos szinteken elágazó tengelyszerű ágakra utal, terebélyes ágrendszere markáns, vízszintes emeletekre tagolódik. Ezek végén nőnek a csoportokban fejlődő nagy levelek, ezen alapul a *Terminalia* nemzetségnév (< lat. *terminalis* 'határ-, vég-', illetve *terminus* '[á]gcsúcs, vég, hegy').

A nagylevelű emeletfa magyar társneve a származási helyre, valamint a gyümölcsre utaló *indiaimandula* (uo.), a ném. *indische Mandel* (ENL.) vagy az ang. *indian almond* 'ua.' (KL.) átvétele. Nemzetközi név; vö. fr. *amandier des Indes*, sp. *almondro de la India*, port. *amendoeira da India*, or. *индийский миндаль*, dán, norv. *indisk mandel*, sv. *indian mandel*, fi. *indian manteli*, észt *India mandel*, blg. *индийски бадем*, lett *indian mandele*, litv. *indijos migdolų*, szlk. *indický mandľovník*, ro. *migdale indian*, tör. *hint badem* 'ua.' (uo.).

Hasonlóan a növény élőhelyére utal, 'trópusimandula' jelentésű fr. *amandier des tropiques*, or. *тропический миндаль*, dán, norv. *tropisk mandel*, holl. *tropische amandel*, sv. *tropisk mandel*, fi. *trooppinen manteli*, észt *tropical mandel*, lett *tropiska mandele*, litv. *atogrąžu migdolų*, cs. *tropický mandľovník*, ro. *tropicale migdale*, blg. *тропическу бадем*, tör. *tropik badem*, gör. *τροπικών αμύγδαλα* (uo.) elnevezése, a lengyelben *katepangu tropicala* (uo.), azaz 'trópusi katappa'. Ugyanígy holl. *Singapore-amandel* (uo.), ném. *Singapurmandel* (ENL.), illetve *Strandmandel* (M.), port. *amendoeira da praia* (W.), cs. *mořský mandľovník*, le. *migdolowca morskiego* (KL.), azaz 'strandmandula, tengerimandula'. Egyszerűen mandulának is hívják mandulaszerű termései miatt: fr. *badamier*, *amandier*, sp. *almendra*, ol. *albero del mandorlo*, holl. *amandel* (uo.).

Egyéb társneve a *katappa* (P. 138), a binominális tudományos névben lévő lat. *catappa* fajnév átvétele. A növénynek az indonéz szigetvilágban használatos *catapang*, *kétapang* (Madura, Ampong szigetek) és *kétapang* (Szumátra, Jáva) (G. 134) nevéből származik. A magyar terminus a ném. *Katappen(baum)* 'ua.' (uo.) átvétele lehet; vö. még mal. *ketapang* (EL.), or. *kamanna* (KL.). További neve a port. *castanhola*, *chapéu de sol* (uo.), azaz 'kasztanyetta', illetve 'nap kalap'.

A fekete emeletfa '*Terminalia chebua*' (P. 79) társneve a *mirobalán* (uo.), a szlovénben ugyancsak *mirobalanovec* (EL.) a faj neve. További idegen nyelvi elnevezése a tag. *talisy*, viet. *bàng*, ang. *false kamani*, *tropical almond* (uo.), *Singapore almond*, fr. *amande des tropiques*, sp. *almondro de India* (ENL.), ang. *bengal almond*, *ebelebo*, *malabar almond*, *sea almond*, *beach almond*, *talisy tree*, *umbrella tree*, port. *abrofo nkatie* (akan), kreol *zanmande* (W.).

cseresznyeszilva J. *Prunus cerasifera* (P. 66). Nyugat-Ázsiában, a Kaukázus környékén őshonos gyümölcsfa. A vadonban is él, az ottani kiránduló gyermekek kedvenc gyümölcse.

Tükörszó, a ném. *Kirschpflaume* 'ua.' (Boerner 371) vagy az ang. *cherry plum* 'ua.' (EL.) szó szerinti fordítása. Vö. még holl. *kerspruim*, fr. *prunier-cerise*, hv. *crvenolisna šljiva*, le. *šliwa wiśniowa*, sv. *körbärsplotmon*, szerb *црвенолисна шљива*, tör. *kiraz eriği* (W.), fr. *prunier cérasifere*, ol. *ceresa brugna* (T.), *ciliegio susino*, dán *kirsebærblomme*, norv. *kirsebærplomme*, fi. *kirsikkaluomun*, lett *ķiršveida plūme*, cs. *slivoň třešňová*, szlk. *slivka čerešňoplodá*, blg. *црвенолистна джанка*, gör. *κεράσι δαμάσκηνο* 'ua.' (KL.). A latin szaknyelvi *cerasifera* fajnév 'cseresznyehordozó' jelentésű.

Társneve a *paradicsomszilva* (P. 66). Ugyancsak a szilva gyümölcsnévvel alkotott neve a sp. *ciruela chabacana* (T.), azaz 'cifra szilva', *ciruelo rojo* (KL.), vagyis 'vörös szilva', *ciruelo de jardín* (W.), port. *ameixeira de jardim*, azaz 'kerti szilva', ném. *Zierpflaume* 'díszszilva', észt *haraline ploomipuu* 'villás szilva', litv. *kaukazinė slyva* 'kaukázusi szilva', dán *blodblomme* 'vérszilva', ro. *corcodușul* (KL.).

Egyéb társneve a *mirabolán*, *mirobolán* (uo.); első felbukkanása 1570 k. Lencsés Györgynél: sárga *mirobalanum* (ArsMed.). Hasonló hangzású a *mirabella* 'Prunus domestica subspecies syriaca' elnevezés, de etimológiailag nem tartozik össze vele a *mirobolán* 'Prunus cerasifera varietas myrobalana'. Lippay Posoni kertjében 1667-ben már olvasható: „vaygon néhútt egy idegen szilvaszabású, a kit *Mirabolánának* nevezek”. A cseresznyeszilva korábbi tudományos neve is *Prunus myrobalana*, a latin fajnév megfelelője megvan más nyelvekben is; vö. fr. (*prunier*) *myrobolan*, ang. *myrobalan*, *myrobolan* (*plum*), ném. *Myrobalane*, sp. (*ciruela*) *mirobólana*, *mirobolán*, port. (*ab-runheiro*-)*mirobolano*, *mirabolano* (T.), dán *mirabel*, cs., szlk. *myrobolán*, tör. *myrobolan* (KL.), ol. *mirobalano*, kat. *mirabolà*, or. *μυροβαλιανα*, sp. (*ciruelo*) *mirobalan* 'ua.' (EL.). Azonos etimológiai csoportba tartozik a gyümölcs le. (*sliwa*) *alycza* (KL.), tör. *alyç* (uo.), abház *აჰაца*, az. *alça*, or. *алыча*, ukr. *алыча* (W.) elnevezése. További idegen nyelvi neve a gör. *κορομηλιά*, ol. *amolo* (uo.) és a sp. *guindo* (EL.).

araukária J. Araucaria (P. 34). A 19 ma is élő araukária faj legtöbbje a Csendes-óceán délnyugati térségéből származik, kettő Dél-Amerika déli részén honos.

A nemzetség és egy faj latin szaknyelvi neve Chile *Arauco* tartományára és az Andokban élő *arauco* (araukán) indiánokra utal, akik betakarították és ették az araukíamagvakat. A növény sp. *araucana*, *pino araucana* (EL.) neve terjedt el. Nemzetközi szó; vö. ném. *Araukarie*, fr., sp. *araucaria*, észt *araukaaria*, lett *araukārija*, litv. *araukarija*, le., fi. *araukaria*, szlk. *araukária*, or., blg. *araykarija*, tör. *arokaryasi*, gör. *αραουκάρια* 'ua.' (KL.).

A *chilei* (vagy *andoki*) *araukária* 'Araucaria araucana' mai elnevezései jelzős szerkezetek, az araukária megfelelőihez a származásra utaló fajnevet kapcsolták; vö. fr. *araucaria du Chili*, ném. *chilenische Araukarie*, le. *araukaria chilijiska*, ukr. *araykarija чилийська*, litv. *čilinė araukarija*, szlk. *araukária andská* (uo.). Szintén származására utal az ang. *chile nuts*, *chilean pine*, sp. *pino chileno*, cs. *blahočet chilský* (uo.) elnevezés. Más néven *pikkelyesfenyő*, *chileifenyő* (P. 303), *dél-fenyő*, *pehuén* (T.) (< sp., port. *pehuén* [EL.]). Nagy-Britanniában 1850 előtt *Joseph Bank pine* vagy *Chile pine* (W.); vö. ang. *chilean pine*, ro. *pin chilian*, port. *pinheiro do Chile* (KL.), azaz 'chilei fenyő', sp. *piñonero* (EL.). Az angolban *monkey puzzle tree* (uo.), a franciában *désespoir des singes* (W.), azaz a „majmok kétségbeesése” volt a faj neve. További idegen nyelvi neve a dán *abetra*, holl. *slangenden*, kecsua *piwin*, sv. *brödgran* (EL.).

A *brazíliai araukária* 'Araucaria angustifolia' (P. 303), a *parana fenyő* (a tupi indiánok paraná 'tenger' szavából, amely Pará város fekvésére utal), *keskenylevelű fenyő* (uo. 34), *brazilifenyő* (uo. 55). Az *ausztráliai araukária* 'Araucaria bidwillii' a bunyabunyafenyő (l. ott).

hólyagcseresznye J. Physalis (P. 90). Nemzetségnév, a földcseresznye (P. 454) társneve.

Már 1807-ben fölbukkan a *hólyag-tseresznye* (MFüvK.), 1911-ben *hólyagcseresznye fű* 'ua.' (Nsz.). A ném. *Blasenkirische* 'ua.' (PbF. 351), ang. *bladder cherry* 'Physalis alkekengi' (W.) tükörszava. A latin szaknyelvi *Physalis* nemzetségnév a növény felfúvódott termésére utal, ebben a hólyagszerű képződményben fejlődnek a cseresznyeszerű gyümölcsök. A *Physalist* Linné alkotta a görög *physza* 'hólyag' szóból; metaforikus terminus. Ennek mintájára keletkeztek a földcseresznye megfelelő társnevei.

elefántfülfá J. Enterolobium cyclocarpa (P. 79). Ez a trópusi aljnövény tetszetős szobanövény is. Piros, kukoricacsőszerű termései igen mutatósak.

A növény gyümölcse kerek, a fa *elefántfűl* szaknyelvi nevének ez a szemléleti háttere. A gyümölcs alakjára utal ugyanis a latin szaknyelvi fajnév is, a *cyclocarpa* (< lat. *cyclus* < gör. *kýklosz* 'kör' és *karpósz* 'gyümölcs'). A magyarba a növény ang. *elephant ear tree* (W.) neve kerülhetett. Társneve a szintén alakfestő *díszhüvelyfa* és *koronghüvelyfa* (P. 79). Az *Enterolobium* nemzetségnévet a 'bél, belsőség' jelentésű gör. *éteron*, *éntera* és a *lóbion* 'kis hüvely' szavakból alkották, mivel

a hüvely, a burok kívül borszerű. Idegen nyelvi neve az ang. *guanacaste*, *caro caro*, *devil's ear*, sp. *parota*, *orejón*, *conacaste*, nahuatl *huanacaxtle* (W.), ang. *monkey soap*, *earpod tree*, fr., ném. *Guanacaste* (EL.).

kannibálparadicsom J. *Solanum uporo* (P. 136). A Fidzsi-szigetéről származik, piros, paradicsomszerű gyümölcsseit nyersen vagy feldolgozva fogyasztják.

A név az ang. *cannibal's tomato* (T.) vagy a ném. *Kannibalentomate* 'ua.' (W.) elnevezés tükröfordítása. A németben az összetétel *Kannibal* előtagjának német megfelelőjével is alkottak nevet; vö. *Menschenfressertomate* 'ua.' (uo.), azaz 'emberevő paradicsom'. A szokatlan nevet azért kapta a növény, mert a Fidzsi-szigeten élő egykori kannibál törzsek arra használták gyümölcsét, hogy az emberhúst könnyebben emészthetővé tegyék, ezzel fűszereztek, illetve a gyümölcsökből készített szósszal ették a pecsenyét. A ném. *Menschenfressertomate* nevet Berthold Seemann adta, az összetételben a faji jelző jól tükrözi a szintén általa adott tudományos *Solanum anthropophagorum* Seem. (Bonplandia 9: 258, 1861; 10: 274, 1862) nevet, a latin *anthropophagorum* fajnév is hasonló jelentésű.

A *kannibálparadicsom* terminus szó szerinti megfelelője elterjedt szinte minden európai nyelven; vö. fr. *tomate de cannibale*, sp. *tomate del canibal*, port. *tomate del canibal*, ol. *cannibale del pomodoro*, or. *помидор каннибала*, holl. *kannibaal de tomaat*, dán *kannibals tomat*, norv. *kannibals tomat*, sv. *kannibal's tomat*, fi. *kannibaali n tomaatti*, észt *inimsööja's tomati*, lett, litv. *Kanibāla's tomāts*, le. *pomidor kanibala*, cs. *lidojed to rajče*, szlk. *lidojed to paradajka*, ro. *canibalic de roşii*, blg. *домата на човекоядец*, tör. *yamyam's domates*, gör. *ανθρωποφάγος της τομάτας* 'ua.' (KL.).

Társneve a *zöld ebszőlő*, megfelelőit hasonlóan a *zöld* faji jelzővel alkották; vö. ang. *green nightshade*, ném. *Grüner Nachtschatten*, dán, norv. *grøn natskygge*, fr. *solanacée verte*, sp. *dulcamara verde*, port. *erva-moura verde*, or. *зеленый паслен*, lett *zaļa naktene*, litv. *žalia koralina*, le. *zielona psianka*, szlk. *zelená baklažán*, ro. *verde nopții*, blg. *зелен паслен* (uo.); a törökben *yeşil itüzümü* azaz 'fekete nadragulya', gör. *πράσινο σπύρχνος* (uo.), vagyis 'zöld nadragulya'.

ausztrál gardéniafa J. *Atractocarpus fitzalanii* (EL.). Ausztrália trópusi Queensland tartományában honos fa, illatos gyümölcsseit bőségesen hozza. Kerek vagy ovális alakú termését frissen fogyasztják.

Priszter még nem szótárázta (MNöv., P.). A növény nevét élőhelyéről, illetve onnan kapta, hogy fényes, sötétzöld, ovális leveleivel és kellemes illatával a csodaszép virágra, a gardéniaira hasonlít. Az angolban *brown gardenia* (W.), azaz 'barna gardénia' a neve (a *gardénia* nemzetségnév a 17. és a 18. században élt angol orvos és természetkutató, Alexander Garden nevét őrzi.)

Az ausztrál gardéniafa társneve a *sárga mangosztán* (T.), amely az ang. *yellow mangosteen* 'ua.' (W.) tükröfordítása. A névadási szemlélet háttere a gyümölcs sárga héja és mangosztánhoz hasonló íze. A növénynek 1999-ben Christopher Puttock és Christopher Quinn adta a régi *Randia fitzalanii* terminus helyett a ma érvényes binominális latin szaknyelvi nevet az új rendszertani besorolásával. A nemzetség egykori elnevezése az angol botanikus, Isaac Rand nevét őrzi. A lat. *fitzalanii* fajnevet eredetileg a német természettudós, Ferdinand von Mueller adta Eugene Fitzalan tiszteletére, aki először gyűjtötte a növényt. Az *Atractocarpus* nemzetségnév pedig a gyümölcs alakjára utal, a gör. *atraktosz* 'orsó' és a *-carpus* 'gyümölcsös' szavak összetétele. Puttock 1999-ben írta le a *Randia fitzalanii tenuipes* alfajt. Az alfaj elnevezését a lat. *tenuis* 'karcsú' és a *pes* 'láb' szóból alkották.

lampionnövény J. *Physalis alkekengi* (P. 157). A nemzetségnek Magyarországon is előforduló fagyűrű faja. Ősszel beérett különös terméséért nevelik a kertekben.

A botanika régebbi magyar szaknyelvében (pl. Nsz.) használták a *fizálistz* (P. 89) terminust a *Physalis alkekengi* neveként. Ennek mai szaknyelvi elnevezése a *lampionnövény* (R. 1911: Nsz.). Német eredetű, a ném. *Lampionspflanze* 'ua.' (Boerner 156) tükröfordítása. Megvan a hollandban is a *lampionplant* 'ua.' (EL.). A csészelevél a termés érésekor interkaláris növekedéssel nagy, fel-

fűjt alakot vesz fel, körülöleli a termést. A növényt ezért a 3–4 cm-esre felfúvódó csészeképződményéért nevezik *lampionnövénynek*. Olyan, mintha apró színes lampion függne a levél hónaljából. Hasonneve a németben *Lampionblume* (uo.), a magyarban *lám pácska* (Nsz.). A *japán* (vagy *kínai*) *lampionnövény* (W.) elnevezés megfelelője a fr. *lanterne japonaise*, ol. *lanterne cinesi*, ang. *chinese lantern*, jap. *lantern* (T.). Az angolban *bladder cherry*, *winter cherry* (W.) társneve is használatos, azaz 'hólyagcserecsznye', illetve 'téli cserecsznye' a *Physalis alkekengi*, Japánban pedig *hōzuki* (uo.) az elnevezése.

korallberkenye J. *Photinia* (P. 147). Kis almatermésű, örökzöld dísznövény, fényes, vörös a gyümölcse. Hazánkban is egyre népszerűbb a kertbarátok körében.

Összetett nevében a *korall* előtag arra utal, hogy az újonnan fejlődő hajtások csúcsain a levelek tűzpiros színűek. A név utótagja pedig a korallberkenye rendszertani besorolása alapján keletkezett. Társneve a *mirtuszgalagonya* (uo.), két más növénynév összetétele. Az utóbbi név a virágok illatára utal, amelyeknek enyhe, a galagonyára emlékeztető illata van. A latin szaknyelvi *Photinia* nemzetségnevet a 'fénylik' jelentésű gör. *photeinosz* szóból alkották, a növény német neve is *Glanzmispel* (PbF. 349), azaz 'fényes naspolya'. A növény fénylő levele volt a névadás szemléleti háttere. További idegen nyelvi neve a cs. *blýskalka*, le. *glógownik* (EL.).

Számos faja közül az angol nevén *taiwanese photinia* (uo.), nálunk *bőrlevelű korallberkenye* 'Photinia serratifolia' (P. 147) latin szaknyelvi *serratifolia* fajneve 'fűrészkes levelű' jelentésű, a növény szálkásan fogazott széllü leveleire utal. A *bőrlevelű* faji jelzót a magyarban azért kapta, mert fő díszértékét fényes, bőrnemű levelei adják egész évben. Nálunk talán a legfontosabb a *hibrid korallberkenye* 'Photinia fraseri' (uo.), ang. *red Robin* (Mimi.hu), *Fraser's photinia*, *red tip photinia* (EL.), a díszfaiskolák, kertészeti áruházak kínálatában, a kerti termékek katalógusaiban *vörös* vagy *piros korallberkenye* a neve. Az angolban *oriental photinia* (uo.) nevű *Photinia villosa* a botanika magyar szaknyelvében a *japán korallberkenye* (P. 147) nevet kapta.

ülőpálma, nyeles J. *Salacca wallichiana* (P. 488). Az *Arecaceae* (pálmafélék) családba tartoztik, Thaiföldön gyakran, Burmában és a Maláj-félszigeten elszórta természetes.

A nemzetség neve magyarul *ülőpálma*. A *nyeles ülőpálmáról* Genaust nem ír, sőt szerinte (G. 551) az egyetlen faj a *Salacca zalacca*. Ez az *ehető ülőpálma* (P. 263), társneve a *szalacka*, *szalakkapálma* (uo.); R. 1787: *Zalacca* (Mátyus: Ó és Új Dietetica, 343) szerepel Vörös Évánál (153), aki szerint a latin szaknyelvi név átvétele a *szalacka*. Az angolban is *salak* (W.), *salac palm* (EL.), *thai salak* (KL.) a *Salacca zalacca* és a *Salacca edulis* neve.

Ugyan a *nyeles ülőpálma* '*Salacca wallichiana*' (szinonim nevek: *Salacca beccarii* Hook. *Salacca macrostachya* Griff., *Calamus zalacca* Roxb.) a szalakkapálmához nagyon hasonló faj, ám ettől a narancs-barna, viszonylag vékony héjú termésében különbözik, amelyet kézzel könnyű feltörni. A dán származású brit botanikusról, Nathaniel Wallichról, az 1830 és 1832 között megjelent háromkötetes *Plantae Asiaticae rariores* szerzőjéről elnevezett faj a *Salacca wallichiana*. Wallich a kalkuttai botanikus kert igazgatója volt, kb. 8000 növényfajt (!) hozott Európába Délkelet-Ázsiából. A latin szaknyelvi nemi név pedig a növény indonéz *salak*, *sala* (G. 551) nevéből keletkezett, számos nyelvbe átkerült; vö. a nyeles ülőpálma ottani fil. *sala*, mal. *salak kumbar*, thai *sala* (WA.) neveivel, továbbá ném. *Rakum-Salak* (ENL.), *Salak-Palme*, ang. *salak palm*, litv. *salakpalmė*, holl. *rakumsalak* (KL.), sp. *salak* (T.), dán *salak*, sp. *salaca* '*Salacca zalacca*' (www.plantnames.unimelb.edu.au).

A nyeles ülőpálma neve egységes az európai nyelvekben: sp., port., ol., or., dán, norv., sv., fi., észt, lett, le., cs., szlk., ro., blg., tör. *rakam*, ném. *Rakam*, *Rakam-Baum*, fr. *rakam*, *rackam*, *rackam le rouge* (KL.), ang. *rakum palm*, nyilván a növény mal. *rekam* vagy thai *rakam* (www.plantnames.unimelb.edu.au) neve alapján. Burmában *yengam* (WA.) az elnevezése.

cseresznyemirtusz J. Eugenia (P. 66). A mirtuszfélék családjába tartozik. Brazília déli részén őshonos.

A *cseresznyemirtusz* nemzetségnév a német *Kirschmyrte* 'Eugenia' (Boerner 371) megfelelője, tükörfordítással került a botanika magyar szaknyelvébe. A svédben is *körsbärsmyrte* (W.) a neve. Az összetétel előtagja a gyümölcs cseresznyeszerű termésére utal, az utótag pedig régi szavunk, a *myrtusfa* név már a Murmelius-féle szótárban (1533) felbukkan. Olvasható Lencsés György kéziratosa orvostanikai művében, az *Ars Medicában* (1570 k.), Melius Herbariumában (1578), Calepinus szótárában (1585), Szikszai Nomenclatorában (1590), Szenczi Molnár Albert szótárában (1604) és Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisában* (1690). Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent *Orvosi Fűvész Könyvében* *mirtus*. A növény – görög eredetű – latin nevéből nemzetközi szó lett.

A cseresznyemirtusz német társneve a *Gewürznelkenbaum* (PbF. 173). Az *Eugenia* nemzetségnév pedig Linnétől származik, a francia származású osztrák államférfi és katona, Eugen von Savoya-Carignan (1663–1736) nevét őrzi, aki a tudomány és művészet támogatója volt. A *brazil cseresznyemirtusz* 'Eugenia brasiliensis' (P. 66) terminusban a *brazil* előtag a latin faji név megfelelője, a növény származására utal. Akár a latin szaknyelvi elnevezésben a *brasiliensis* fajnév, illetve néhány idegen nyelvi nevében, vö. ang. *grumix-aneira of Brazil*, *brazil eugenia*, *brazilian cherry*, fr. *cerisier du Brésil* (EL). További neve a fr. *bois de nêfle* (uo.).

páfrányfenyő J. Ginkgo biloba (P. 198). Rendjének egyetlen élő képviselője, annyira elüt a ma élő összes növénytől, hogy egyikkel sem hozható közelebbi rokonságba. Magja a kínai és a japán konyha különlegessége.

Magyar neve, a *páfrányfenyő* onnan származik, hogy páfrányra emlékeztető levelei vannak, törzse felépítése és a termése pedig a fenyőfélékre hasonlít. Néhány tulajdonsága valóban a páfrányokra utal, például a csillós hímivarsejt, a villás levélerezet, másban viszont – a növekedésében és a hajtásszerveződésben – a fenyőkre hasonlít, így átmenetet alkot közöttük. Hirase japán kutató 1895-ben fedezte fel, hogy a virágok megtermékenyítését mozgó spermasejtek végzik. Ez fenyőféléknél nem fordul elő, csak páfrányoknál. Rendjének egyetlen élő képviselője. Charles Darwin (1809–1882) ezért „élő kövület”-nek hívta, német szerzők pedig „túlélőművész” néven is említik.

Társneve a *ginkófa*, *ginkó* (P. 97), *gingó*, *ginkófa*, *ginkó* (MNöv. 146; R. 1911: *kétkarélyú ginkófa*, *ginkófa* 'Ginkgo biloba' [Nsz. 125]). A 16. században egy kínai író a levelek úszóhártya alakja miatt *ya chio*, azaz 'kacsaláb levelű' fának nevezte. A Ginkgo biloba későbbi kínai és japán *yin xing* (*ichō* vagy *ginnan*) (W.) neve változott azután *ginkyora*. A kínaiában a magvas gyümölcsök és diók neve *gan-guó* (*guó* 'gyümölcs, zöltség'), a japánban *gin-kyó* (G. 266) (< *gin* 'ezüst', *kyó* 'mandula, szilva'). Ma a növény binominális neve a *Ginkgo biloba*. (Goethe az eredeti *Gingo* kifejezést használta, egyik híres verse a Gingo Biloba című.) A latin szaknyelvi terminus első tagja ugyanis a német utazó, Engelbert Kaempfer útibeszámoló könyvében található sajtóhibából keletkezett *Ginkgo* név (a növény első botanikai leírása ettől a német orvostól származik 1712-ből, *Amoenitates Exoticae* című kötetében említi). A pontosabb és az eredetihez inkább hű átírás *ginkio* vagy *ginkjo* lett volna.

A Kaempfert-féle könyvben *ginkgóként* szereplő fa nevét vette át Carl Linné is 1771-ben, a szaknyelvi binominális *Ginkgo biloba* terminust ő alkotta. A második tag, a faji név a jellegzetes dupla lebenyű levéllapra utaló *biloba* (< latin *bi* 'kétszeres' és görög *lobosz* 'folt, lebeny'). A latin elnevezést többen megkísérelték megváltoztatni, de nem jártak sikerrel. A növény levelei emlékeztetnek a szétnyitott ujjakra, innen kapták a legrégebbi maradványok *Ginkgo digitata* nevüket. A németben is megvan a *Ginkgobaum*, *Gingkonuss* (G. 266), azaz 'ginkófa, ginkódió' elnevezés; vö. még ang., cs., fr., sp., port., ol., or., holl., dán, le., lett, norv., sv., fi. *ginkgo*, gör. *γίνκο*, blg., ném. *Ginko* 'ua.' (KL.), kat., ro., szerb, szlk. *ginkgo*, jap. *ginkyo*, lett *ginki*, gör. *γίνκο*, ukr. *гінкго дволопатево*, w. *coeden ginco*, hv. *dvorežnjasti ginko*, fehéror. *гінкго двухлопатево* (EL.). További neve az ész

hõlmikpuu, lett *divdaivu ginks*, litv. *dviskiautis ginkmedis*, le. *mitorqab*, *mitorqab japoński*, *mitorqab dwuklapowy*, cs. *jinan dvoulaločný*, tör. *japon eriği*, *mabet ağacı* (uo.).

Társneve a németben a *Mädchenhaarbaum* (Boerner 113), az angolban is megvan a *maiden-hair tree* (W.), azaz a vénuszhajfa neve. Ezt a jelzõt a korábbi, James Edward Smith által javasolt *Salisburia adiantifolia* terminus következményeként kapta, az *Adiantum* a vénuszhajpáfrányok nemzetsége. A németben használatos még az 'ezüstszilva', illetve 'ezüstbarack' jelentésű *Silberpflaume* (G. 266) és *Silberaprikose* (PbF. 198) terminus. Ez utóbbi nevek alapja minden bizonnyal a ginkó kínai *yínguó* 'ezüst gyümölcs', illetve *yínxìng* 'ezüstbarack' (W.) elnevezése. Ma a leggyakoribb a kínaiiban a *bai guó* 'fehér gyümölcs' (uo.) név, amely a növény honosításával átkerült mint kölcsönszó több más nyelvbe is; vö. viet. *bach qua*, jap. *ginnan* és kor. *eunhaeng* (uo.). További idegen nyelvi neve az ar. *mabad ag*, fi. *neidonhiuspuut*, litv. *dviskiautis ginkmedis*, le. *mitorqab dwuklapowy*, sp. *árbol de los cuarentos escudos* (EL.).

bunyadió J. *Araucaria bidwillii* (T.). Az araukáriafélek (Araucariaceae) családjába tartozó, nagy, örökzöld fenyő Ausztráliában őshonos.

A *bunyadió* a termés angol *bunya nut* (W.) vagy ném. *Bunya Nuss* (KL.) nevének részfordításával átvett neve. Fájának hasonló neve a *bunjabunya fenyő* (P. 56), az ang. *bunya pine* (W.) tükörfordítása, a ném. *Bunya-Bunya-Baum* 'ua.' (Boerner 361) részfordítása. Van az angolban a fának *bunya-bunya tree* (T.) elnevezése. A termés az ausztráliai bennszülöttek kedvelt és igen fontos tápláléka, Queensland déli részén terül el a hasonló nevű *Bunya Mountains*, ebben a hegységben honos a bunjabunya fenyő. Ám a fehér telepések terjeszkedése miatt Dél-Queensland olyan mértékben átalakult, hogy 1840-ben természetvédelmi övezetet hoztak létre a fa élőhelyének megőrzésére. Szent fa az őslakosok körében, a különböző törzseknél használatos népi *bunya*, *bonye*, *bunyi* vagy *bunya-bunya* (W.) neve került át az angolba. Nemzetközi szóvá vált; vö. afr. *bunya-bunya*, *pin bunya*, sp. *bunya-bunya*, *pino bunya*, port. *bania-bunia*, *pinheiro bunya*, *pinheiro bunya-bunya*, ol. *nocciola bunya* 'bunyamogyoró', holl. *bunya noot*, dán *bunya nød*, norv. *bunya nøtt*, sv. *bunya nõt*, fi. *bunya pähkinä*, észt *bunya pähkel*, lett *bunya rieksts*, cs. *bunya-bunya*, szlk. *bunya orech*, ro. *puliță bunya* 'ua.' (KL.).

Társneve az ausztráliai araukária (P. 34), l. az araukária szócikkben. Szó szerinti megfelelője a cs. *araukarie australská*, tör. *avusturalya arokaryası* (KL.). Szűkebb elterjedési területére utal ném. *Queensland-Araukarie* (EL.) és fr. *pin du Queensland* (KL.) neve. Hasonneve a port. *pinheiro da Australia*, le. *wschodnia Australia*, cs. *borovice Austrálie* (uo.) elnevezése. A litvánban litv. *kvapioji araukarija*, azaz 'aromás araukária', az oroszban or. *араукария будвила* (uo.).

A nemzetség latin szaknyelvi neve Chile *Arauco* tartományára és az *arauco* (araukán) indiánokra utal.

papau J. *Asimina triloba* (P.). Az USA legnagyobb ehető gyümölcsét termő fa. Lombhullató, nálunk is megél szabad földben. Világoszöld gyümölcse éretten puha, jellegzetes, finom illata van.

A magyar terminus a ném. *Papau* 'ua.' (Boerner 377) átvétele. Nyilván összefügg az ang. *pawpaw* 'ua.' (EL.) névvel. Megtévesztő az ang. *pawpaw*, *paw paw*, *papaw* (átkerült más nyelvekbe is; vö. holl., ro. *pawpaw* [uo.] név, mert a papáját 'Carica papaya' is jelöli. Vörös Évánál is szerepel a magyar *pawpaw* (R. 1905: *paw-paw* 'papaja') névvel együtt (VörösEgz. 140). A *papája* és a *pawpaw* név körüli látszólagos zűrzavar oka az, hogy a *pawpaw* terminust Ausztráliában és esetleg a régi Brit Nemzetközösség más tagállamaiban még a Carica papaya jelölésére használják. Az Amerikában használatos *pawpaw* azonban az Egyesült Államokban honos *Asimina triloba* faj neve. Ez a faj szinte ismeretlen az Egyesült Államokon kívül.

Az *Asimina triloba* társneve a magyarban az *annónacserje*, valamint az *indiánai banán*, *hoosier banán*, *szegény ember banánja* (T.). Ez utóbbiakat mind a gyümölcsfa angol neveinek fordításával alkották; vö. ang. *indiana banana*, *hoosier banana*, *pooz man's banana* (EL.). A sárgásfehér,

banán állagú gyümölcshús miatt szerepel a jelzős szerkezetekben a *banán* utótag. Idegen nyelvi nevei közül – a latin szaknyelvi *triloba* fajnévhez hasonlóan – a 3-3 szíromlevélre és a 3 csészelevélre utal a fr. *siminier trilobé*, ném. *dreilappige Papau*, le. *asymina trójklapowa* (uo.). További neve az ol. *parcellia*, ang. *kentucky banana* (uo.), *american pawpaw* (W.).

tökfa, rumbatökfa J. *Crescentia cujete* (P. 252). Latin-Amerikában nagyon gyakran, ritkábban a trópusi Afrikában és Ázsiában is termesztik.

Az ang. *gourd tree*, tör. *kabak ağacı*, gör. *δέντρο κολοκύνθη*, blg. *кратуна дърво*, port. *árvore de cuia*, ol. *albero delle zucche*, lett *ķirbis koku*, ro. *târtăcuță copac* (KL.), azaz 'tökfa, lopótökfa' szó szerinti megfelelője.

A tökfa fás héjú termését a lopótökhöz hasonlóan edények, tányérok, kőműveskanalak, evőkanalak vagy hangszerek (rumbatök) készítésére használják fel, ez a névadás szemléleti háttere; vö. ang. *calabash tree* (W.) *cannonball tree*, fr. *calebasse*, ném. *Baumkalebasse* (ENL.), *Kalebassenbaum* (G. 184), *Kalebasbaum* (Boerner 93), szlk. *kalabasovніка* 'ua.' (KL.).

Társneve a magyarban a szintén felhasználására utaló *edényfa* (MNöv. 238), valamint a *kalabászfá* (uo. 50). Tudományos latin nevében a *cujete* fajnév a gyümölcs braziliai neve, a nemi név pedig a bolognai író, Pietro Crescenzi (1230–1320) nevét örökíti meg, akinek *Opus ruralium commodorum libri XII* című műve a középkor egyik első nyomtatott könyve (Augsburg, 1458). További idegen nyelvi neve a sp. *higüero*, *totumo* (ENL.), *cuieira* (W.), *jícara*, *taparo*, le. *krescencja*, *dzbaniwó*, port. *coité*, *cuité*, *cuieira*, *huingo*, ol. *crescenzia*, litv. *puodyninė krescencija*, észt *kõrvitsapu*, cs. *kujeta* (KL.).

barackpálma J. *Bactris gasipaes* (P. 43); *Guilielma speciosa* (uo. 313). Az Amazonas-medence lakóinak egyik legfontosabb haszonnövénye.

Barackra emlékeztet ennek a pálmának a gyümölcse, számos nyelvben megvan hasonló neve; vö. ném. *Pfirsichpalme* (G. 91), holl. *perzikpalm*, fr. *palmier pêche* (EL.), ang. *peach-palm* (W.), ro. *palmier piersic*, gör. *παλάμη ροδάκνιο*, or. *персиковая пальма*, sv. *persikopalm*, fi. *persikkapalmu*, észt *virsikpalm*, lett *persiks palma* (KL.), tulajdonképpen 'őszibarackpálma', illetve cs. *broskev dlaň*, szlk. *broskyňa dlaň*, blg. *npackова длан*, tör. *şeftali hurma* (uo.), azaz 'baracktenyér'. Szaknyelvi latin elnevezésében a nemi név a 'bot' jelentésű görög *baktron* szóból való, ennek a pálmának fás részeiből ugyanis sétatobotokat készítettek.

Társneve nálunk a *pejibaye* (ENL.), megfelelője a ném. *Pejibaye* (uo.), dán, norv. *pejibaye* (KL.), ang. *peyibaye*, *pejivalle*, sp. *pejibaye* (W.). Ugyancsak azonos etimológiai csoportba tartozik a sp. *chantaduro* (uo.), *chontaduro*, *chonta*, *chonta de castilla*, kecsua *chunta*, valamint a port. *cachipae*, sp. *cachipay*, *gachipaes* (EL.), végül a port. *pupunha*, *pupunheira*, ol. *pupunha* (KL.), ang. *Pupunha* (W.) is. További idegen nyelvi neve a sp. *tembé*, *pixbae*, ang. *pewa* (uo.), *pewa nut*, sp. *macana*, *periguaó*, *pijiguaó*, *pijuayo* (EL.), fr. *parepon* (ENL.), fi. *palmera pijuayo*, litv. *valgomoji slyvenė*, le. *palma džemowa* (KL.).

Tahiti-gesztenye J. *Inocarpus edulis* (ENL.). Középmagas, örökzöld fa a tartósan nedves trópusi, síkvidéki klímában, egmagvú hüvelytermésekkel.

A növény ang. *tahitian chestnut* (W.) vagy ném. *Tahitikastanie* (KL.) nevének tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a fr. *châtaigne de Tahiti*, *châtaignier tahitien*, sp. *castaña de Tahití*, ol. *castagna taiitana*, or. *таитянский каутан*, dán *tahitisk kastanie*, norv. *tahitisk kastanje*, sv. *tahitiska valnötträdet*, fi. *tahitian kastanja*, észt *tahiti kastani*, lett *taitiešu kastaņa*, litv. *taitiečių kaštonas*, le. *tahitańczyk kasztan*, cs. *tahitština kaštan*, szlk. *tahitský gaštan*, ro. *castan tahitiană*, blg. *таитяньски кестен*, tör. *tahiti kestane* 'ua.' (uo.).

Tahitiban őshonos fa, szintén erre utal ang. *Otaheite chestnut* (Otaheite: Tahiti régi neve), valamint sp. *nuez de Tahiti*, ném. *Tahitiinuss* (ENL.), holl. *tahitiinoot*, sp. *nuez de Tahití*, port. *noz tai-*

tiana (KL.), azaz 'tahitidió' elnevezése. További idegen neve a sp. *rata*, ang. *aila*, *fosberg* (EL.), *polynesian chestnut*, gör. *πολυνησία κάστανα* (KL.), azaz 'polinéz gesztenye'.

gyertyafa, ehető J. *Parmentiera aculeata* (edulis) (P. 103). Terebélyes, alacsonyan elágazó fa; termése fényes világoszöld. Dél-Mexikóban és Guatemalában honos, ebben a térségben gyakran termesztik.

A faj ang. *food candletree* (EL.) nevének tükörfordítása; vö. még ném. *Kerzenbaum* (Boerner 371), *Kürbis-Kerzenbaum* 'ua.' (ENL.), azaz 'gyertyafa', illetve 'tökgyertyafa'. Tudományos latin nevében az *aculeata* fajnév a töviseire, az *edulis* ehető gyümölcsseire utal. A nemi név pedig a francia gazdász és gyógyszerész, Antoine-Augustin Pamentier (1737–1813) nevét őrzi. Az ehető gyertyafa további neve a sp. *cuajilote*, *pepo de árbol* (uo.), port. *guajiloba*, lett *dygliuotoji parmentjera* (KL.), nahua *coxilotl*, *cuaxilot*, *palo de jilote*, *cuaxilotl*, sp. *aji de cabaiguan*, *pepine de arbol*, *pepino de ardilla* (EL.).

goji-bogyó J. *Lycium chinense* (T.). Fája 3–4 m magasra nő. Gyümölcsének a Földön ismert valamennyi táplálék közül a legmagasabb a béta-karotin-tartalma.

A kínai ördögcérna *goji-bogyó* neve az ang. *goji berry* (T.) vagy ném. *Gojibeere* 'ua.' (KL.) átvétele részfordítással. Szó szerinti megfelelője az ol. *bacca di goji*, tör. *goji berry*, ro. *goji bace* 'ua.' (uo.). Vagy csak egyszerűen port., fr. *goji*, illetve sp. *cereza goji* (uo.), azaz 'goji csresznye'.

Kínai farkasbogyó (uo.) társneve az ang. *chinese wolfberry* 'ua.' (uo.) tükörfordítása. Szintén a növény származására utal ang. *chinese desert-thorn* (EL.), ném. *chinesischer Bocksborn*, fr. *lyciet de Chine*, or. *depeza kumaŭcka*, fi. *kinanpukinpensasta*, észt *hiina taralõng*, lett, litv. *kininis ožerškis*, le. *kolcowój chiński*, cs. *kustovnice čínská*, szlk. *kustovnica čínska* (KL.), valamint ang. *tibetan goji*, *himalayan goji* (T.) elnevezése.

Egyéb társneve a *kínai ördögcérna*, *lícium* (uo.). Ez utóbbi névvel jelölik más nyelvekben is; vö. blg. *плодът на личиума*, or. *плоды личиума*, fr. *lyciet* (KL.). (A növény rokona a nálunk is élő *ördögcérna*, a burgonyafélélekhez tartozó, kicsiny, piros bogyót bőven termő *Lycium barbarum* [neve még: *sefüsefa*, *elevengát*, *szopóka*, *folyó fűzfa*, *boszorkányheg*]).

Lefordítva 'baktövís' jelentésű ném. *Bocksborn* (M. 57), ang. *bocksborn* (T.) neve, valamint holl. *chinese boksdoorn*, dán *bredbladet bukketorn*, norv. *kinabukketorn*, sv. *bredbladigt bocktörne* (KL.) összetett neveinek utótagja.

További idegen nyelvi neve a sp. *cambrón de Ningxia*, port. *ocambrono de Ningxia* (uo.), ind. *daon koki*, jap. *kuko-cha* (EL.), ang. *Duke of Argyll's tea tree*, *matrimony vine*, kí. *gouqi*, jap. *kuko*, *kuko no mi*, *kuko no kajitsu*, kor. *gugija*, thai *gão gee* (T.). Tibeti *dretsherna* (uo.) nevének jelentése 'szellemtövís'.

aranykanálfa J. *Byrsonima crassifolia* (P. 34). Örökzöld fa. Mexikóban és Közép-Amerikában honos, ahol az egyik leggyakoribb gyümölcs-, dísz- és utcai sorfa.

A faj ang. *golden spoon* (W.) nevének tükörfordítása. A név alapja a virág: minden kis virágszirom olyan, mint egy-egy kiskanál. Azonos etimológiai csoportba tartozik a növény fr. *nancé*, ol. *nancy*, *nancite*, or. *нанце*, holl. *nanche* (KL.), ném., sp., ang. *nance*, sp. *nanche*, *nancite*, *nancito*, akárcsak fr. *maurissi*, *morissi*, *moureiller*, port. *murici*, *muruci*, sp. *marushi*, valamint port. *cangica*, sp. *changugo*, végül sp. *crabo*, *chaparro* (EL.), fr. *chaparro* (T.) és ang. *craboo*, *kraabu* (W.) elnevezése. További idegen nyelvi neve az ang. *nance bark*, azték *nantizinoxocotl*, sp. *cimarrón*, *indano*, *manero*, *manteco*, *paralejo*, *tapal*, *yoco* (EL.).

banyánafa, banyánafüge J. *Ficus benghalensis* (P. 43). A Himalájában honos terebélyes, magas fa. Régóta ültetik Indiában árnyékadónak.

Nemzetközi szó; vö. ang. *indian banyan*, fi. *banian*, fr. *figuier des banians*, ném. *Banyan-feige* (EL.), *Banyanbaum*, ang. *indian banyan fig*, *banyan tree*, tör. *banyan ağacı*, cs. *fíkovník banyán*,

ol. *banyan*, or. *баньян*, holl. *banyanboom*, norv. *banyantre*, sv. *banyanfikus*, *banyanträäd*, fi. *banianiviiikuna viikunapuu* 'ua.' (KL.).

Társneve az *indiai fikusz* (P. 377), és az *indiaifüge* (uo. 91), az ang. *indian fig* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Megfelelője a cs. *fikovnik indický*, sv. *indisk fikon*, dán *indisk figen*, port. *figueira da India*, sp. *higuera india*, *higuera de la India* 'ua.' (KL.). Ugyancsak élőhelyére utaló neve az ang. *bengali fig* (W.), ném. *bengalischer Feigenbaum*, blg. *бeнгалски фyкyк*, le. *figowiec bengalski*, port. *figueira de Bengala*, észt *bengali viigipuud*, lett *bengālijas vīģes*, litv. *bengālinis fikusas*, gör. *φίκος της βεγγάλης* (KL.) és or. *бeнгалский фyкyк* (EL.). További neve a hindi *bot*, szanszkrit *vata* (uo.), ang. *borh*, *wad*, szanszkrit *nyagrodha* (W.), szlk. *fínsky durič*, *fínský honič* (KL.).

csillagegres J. *Phyllanthus acidus* (T.). Kis bogyós gyümölcse ropogós, lédús és nagyon savanyú. Leve jóízű, frissítő ital.

Ez a magyar név a növény ang. *star gooseberry* (W.) nevének tükörfordítása. Megvan más európai nyelvben is; vö. ném. *Sternstachelbeere*, fr. *groseille étoilée*, dán, norv. *stargooseberry* 'ua.' (KL.). Az or. *крыжовниковое дерево* 'ua.' (uo.) 'egresfa' jelentésű. A latin szaknyelvi névben a fajnév a 'savanyú, erős' jelentésű lat. *acidus* szó (~ *acetum* 'ecet'), a gyümölcshűs ízére utal.

Számos neve pedig élőhelyére, Indiára, Tahitira, az Antillákra; vö. ang. *Otaheite* (Tahiti régi neve) *gooseberry*, *Tahitian gooseberry*, *West India gooseberry* (W.), or. *антильский крыжовник* (EL.), fr. *surelleou cerisier de Tahiti*, sp. *grosella India*, port. *groselha da Índia*, *cerejeira do Taiti*, ol. *grosella d'India* (KL.). 'Maláj egres' értelmű a növény ném. *malayischer Stachelbeerbaum*, holl. *maleise kruisbes*, fi. *malajii karviainen*, észt *malai karusmari*, lett *malajiešu ērkšķoga*, litv. *malajiečių agrastas*, le. *malajski agrest*, cs. *malajsky angrešt*, szlk. *malajsky egreše*, ro. *coacăze malaezian*, blg. *малайску цариградско грозде*, tör. *malayca beктаşi üzümü*, gör. *μολαισιακά φραγκοστάφυλλο* (uo.), ang. *malayan gooseberry* (W.) elnevezése. A csillagegres gyümölcse az úgynevezett *grosella* Puerto Ricóban és Kolumbiában. Kedvelt édesség a *dulce de grosellas*. L. még: **köszmétefa**.

peruiuborka J. *Solanum muricatum* (P. 205). A kolumbiai Andok magas fekvésű területein honos. Gyümölcse szív alakú, bő levű.

Az angolban *sweet cucumber* (EL.), azaz 'édes uborka', *peruvian pepino* (uo.), azaz 'perui pepino' a neve. A magyarban is átkerült *pepino* (P. 204) név nemzetközi szó; vö. ang., ném., sp. *pepino* (VörösEgz. 141), ol., fi. le., cs., szlk., sv., holl., ro. *pepino*, fr. *pépino*, gör. *πεπίνο*, észt *pepiin* (KL.), kecsua *cachum pepino* (T.), sp. *pepino dulce* (W.), *pepino blanco*, *pepino de agua*, *pepino mango*, *pepino morado*, *pepino redondo*, azeri *pepino*, or. *пeпино* 'ua.' (EL.).

A peruiuborka társneve az *erkélydinnye* (P. 81), illetve a *tojásdinnye* (EL.). Számos nyelvben ugyancsak a *dinnye* névvel alkotott összetétellel jelölik a peruiuborkát; vö. sp. *pepino melón*, ol. *melone pepino*, azaz 'dinnyepepinó', holl. *appelmeloen*, vagyis 'almadinnye', port. *melão de árvore*, azaz 'dinnyefa' (KL.). 'Körtedinyne' jelentésű a ném. *Birmenmelone*, cs. *hruškový meloun*, fi. *päärynämeloni*, holl. *meloenpeer*, dán, norv. *pæremelon*, ol. *pera melone*, port. *pêra melão* (uo.), or. *дынная груша*, fr. *melon-poire*, ang. *pear melon* és sp. *peramelón* elnevezése, a port. *melão-andino* (EL.) pedig 'andoki dinnye'. Gyakori a világhálón (*ausztrál*) *dinnyebokor* (T.) társneve is. Ez utóbbi az ang. *melon shrub* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. További idegen nyelvi neve a sp. *mataserrano* (uo.), *cachun*, litv. *ežinė kiauliuogė*, ném. *Mellowfrucht* (KL.).

kúszóagnólia, **kínai** J. *Schisandra chinensis* (P. 155). Kínában és a szomszédos orosz, valamint koreai területeken található kúszócserje. Erősen illatosak a virágai. Fürtös, piros bogyótermését nyersen vagy főzve fogyasztják.

Más nyelvek nevei között nem találjuk a *magnólia* terminust, csupán a cseh nyelvben *mag-nolka čínská* (KL.), azaz 'kínai magnólia' a növény neve. A *kúszóagnólia* összetételben a *magnóliát*

Pierre Magnol (1638–1715) francia botanikus nevéből alkotották, Linné így akarta megörökíteni a montpellierbeli botanikus kert igazgatójának a nevét. Nemzetközi szó; vö. ném. *Magnolie* (PbF. 280), ang., fr., or., le. *magnolia* (EL.).

A kínai kúszómagnólia társneve a *boglárfolyondár* (P. 155), illetve az *ötüzű bogyó* (KL.) a kínai népi *wū wèi zi* (W.), azaz 'ötüzű bogyó' neve alapján. A gyümölcsűs édeskés-savanyú, a mag csípős és keserű, összerágott leveleinek pedig sós utóíze van, ez *ötüzű* nevének a magyarázata. A latin szaknyelvi *Schisandra* nemi nevét a görög *schiszisz* 'elosztás, választás' és az *aner*, gen. *androsz* 'férfi' szavakból alkották. A nemzetségnévvvel jött létre a kínai kúszómagnólia ang. *schisandra berry*, fr. *schisandra de Chine*, sp. *schisandra*, port. *schizandra*, *equisandra*, ol. *bacca schizandra*, or. *язода уизанѡра*, holl. *schisandra-vrucht*, dán *schisandra-bær*, *schizandrafrugt*, norv. *schisandrafrukt*, litv. *kininė šizandra*, cs., szlk. *schizandra čínska*, gör. *σιχάντρα* (KL.) neve.

A kínai kúszómagnólia gyógynövény is, az európai kereskedelemben ang. *vitalberry*, ném. *Vitalbeere*, azaz 'életbogyó' elnevezéssel forgalmazzák, Amerikában *magnolia vine* (W.), azaz 'magnóliaszőlő' a neve. A németben *Beerentraube* (PbF. 402), azaz 'medveszőlő', a svédben *fjärilsranka*, a finnben *palsamiköynnös*, *balsamranka* (KL.), vagyis 'pillangószőlő', illetve 'balzsamszőlő' neve is használatos.

A citrom, lemon gyümölcsnévvel is alkottak nevet a kínai kúszómagnóliának; vö. blg. *ку-майску лимон*, ném. *Schisandra Limonenfrucht*, litv. *kininis citrinvytis*, or. *лимонник китайский*, fi. *sitruunaköynnös*, észt *hiina sidrunväändik*, lett *kīnas citronliāna*, litv. *kininio citrinvyčio*, *kininiai citrinvyčiai*, dán *kinesisk lemontrae*, le. *cytryniec chiński* (uo.), azeri *çin cir limon* (EL.). További idegen nyelvi neve a jap. *chosen-gomishi*, kor. *omidza*, viet. *ngu vi tu* (uo.), szlk., cs. *klanopraška čínska* (KL.).

lonc, kékbogyójú J. *Lonicera caerulea* (coerulea) (P. 418); *Lonicera caerulea* var. *edulis* (ehető lonc) (uo.). Mérsékelt éghajlatú területeken élő fagyálló növény, dísz- és gyümölcstermő bokornak kiválóan alkalmas. Kék színű, mézédessé gyümölcs magas B-vitamin-tartalmú.

1807-ben Diószegiéknél a *Lonicera coerulea* magyar neve *kék lontz* (MFüvK. 169), ők is utalnak a gyümölcs színére: „bogyói öszveforttak, gömbölyűk, kékek”. A *kékbogyójú lonc* társneve a *hamvas lonc* (P. 418), a var. *dependens* a *kék mézbogyó* (T.). 'Kék mézbogyó' a jelentése holl. *blauwe honingbes*, ném. *Blaue Honigbeere*, továbbá 'mézbogyó' a szlk. *medová bobul'a* (KL.) nevének.

A latin szaknyelvi binominális elnevezésben a *caerulea* faji név (latin *caeruleus* 'kék, ég-kék'; vö. *caelum* 'ég') a termés színére utal. Szintén kék bogyótermésére és mézédessé ízére utal ang. *blue-berried honeysuckle* (W.) neve. Hasonneve az ang. *sweetberry honeysuckle*, *blue fly honeysuckle*, *mountain fly honeysuckle* (EL.), *bearberry honeysuckle* (T.). Ugyancsak a termés színe az alapja a sp. *madreselva azul*, port. *madressilva azul*, ol. *caprifoglio turchino*, dán *blå gedeblad*, norv. *blåleddved*, sv. *blåbärstry*, észt *sinine kuslapuu*, lett *zilais sausserdis*, litv. *sausmedis melasvauogis*, le. *wiciokrzew siny*, cs. *zimolez modrý*, to. *lonicera albastrá*, gör. *μπλε αγιόκλημα*, tör. *mavi hanımeli*, or. *голубая жимолость*, *дикая голубая жимолость*, *синяя жимолость* (KL.), fr. *chèvrefeuille bleu*, fi. *sinikuusama* (EL.), azaz 'kék lonc' és a ném. *blaue Heckenkirsche* (uo.), vagyis 'kék sövénycseresznye' nevének.

A nemzetségnév pedig Adam Lonitzer (latin *Lonicerus*), 16. században élt német orvos és botanikus nevét őrzi. A *kékbogyójú lonc* további idegen nyelvi neve a blg. *гълбов нокът*, vagyis 'galambkarom' (uo.), or. *жимолость съедобная*, azaz 'ehető lonc' és a jap. *haskap* (W.).

kakaduszilva J. *Terminalia ferdinandiana* (T.). Ausztrália trópusi erdeiben őshonos fa. Arról híres, hogy valószínűleg a legtöbb C-vitamint tartalmazó gyümölcs a világon, C-vitamin-koncentrációja 3200–5000 mg/100g. Összevetésül a narancs és a grépfrút jut eszünkbe (30–50 mg/100g). Százszor többet tartalmaz tehát ebből az alapvető vitaminból.

Priszternél nem szerepel a faj neve. A *kakaduszilva* terminus a gyümölcs ang. *kakadu plum* (W.) elnevezése első tagjának átvételével, utótagjának lefordításával keletkezett. Társneve az angolban a nyilván bennszülött nyelvből átvett *gubinge*, *murunga*, valamint a *billygoat plum* (uo.), azaz 'bakkecskeszilva'.

citronád J. *Citrus medica* (P. 338.). A citronád Indiában őshonos. Gyümölcse nagyon illatos, a kínaiak és a japánok szobák, ruhák illatosítására használják.

A *citronád* név alakváltozata a *citronát*, *cedrát* (uo.). Európába már a 3–4. században hozták (Ubrizsy 120), 1807-ben a debreceni fűvészkönyvben a *Citrus medica* neve *török Tzitrom* (MFűvK. 429). A szerzők megjegyzik, hogy „ennek a' mivelés és a' Narantstsal való összepárosítás által igen sokféle fajtái lettek a' kertekben”. A név *török* jelzőjével minden bizonnyal a származásra kívántak utalni. Az *orvosi citrom* 'Citrus medica' szerepel Vörös Évánál (VörösEgz. 133), de az alábbiakkal kiegészíthető a szócikke.

Ma a növény var. *sarcodactylis* alfajának világhálón terjedő társneve a *foshou* és a *buddhakeze citrom* (T.). Ez utóbbi a növény angol *Buddha's hand citron* (W.) nevének tükörfordítása. A névadás szemléleti háttere a termés különleges alakja. A hangzásbeli hasonlóság miatt a *buddhakeze (foshou)* a „boldog hosszú élet” (*fu shou*) jelképe is. Az alfaj latin szaknyelvi *sarcodactylis* nevét a görög *szarh* 'hús' és a *daktylosz* 'ujjak' szavakból alkotották, szintén a húsos, ujszerűen tagolt, az emberkézre hasonlító gyümölcsre utal, akárcsak az ang. *fingered citron* 'ua.' (uo.) társnév. Ennek megfelelője a magyarban az *ujjas citrom* 'ua.' (T.). A gyümölcs ujszerű szakaszokra van osztva, nagyon hasonlít a zárt ujjú kézre. Elsősorban imádság közben zártak a kezek, ahogyan a buddhista templomokban Buddhát is ábrázolják. Japánban *bushukan* (W.) néven ismerik.

prótea J. *Protea* (P. 210). A *gyümölcsstermő prótea* Dél-Afrika növénye, gyönyörű örökzöld fácska. A *Protea angolaensis* ehető, finom gyümölcsöt is terem.

Társneve a *cukorcserje* (P. 63) (< ang. *sugarbush* 'ua.' [W.]) és a *csodafa* (P. 69), *csodafenyő* (MNöv. 45; R. 1911: Nsz. 76). A szaknyelvi *Protea* nemzetségnévet Linné adta. A latin *Proteus* személynévből származik (< gör. *Proteusz* < *prótosz* 'az első, eredeti'). Proteus vízi istenség volt, akinek a kultuszát Poszeidon szorította ki később. Homérosz, Vergilius, Ovidius írt Proteusnak arról a közmondásos képességéről, hogy különböző megjelenési formákban tudott megmutatkozni, átváltozni. Az ang. *long-bud sugarbush* (W.) névvel jelölt faj a *Protea aurea*, a Dél-Afrikában honos *king protea* (uo.) pedig a *Protea cynaroides*. A név megfelelője az afr. *koningsprotea*, le. *protea królewska* 'ua.' (EL.). Nemzeti virág Dél-Afrikában, ennek a királypróteának van a nemzetségben a legnagyobb virága. Hasonneve az angolban a *king sugar bush*, társneve a *giant protea*, *honeypot* (W.).

köszmétefa J. *Phyllanthus acidus* (P. 454). A trópusokon széles körben termesztik mint igénytelen gyümölcsfát és díszfát. Sárgászöld termése lédús, zamatos.

A német *Baumstachelbeere* (ENL.), ang. *gooseberry tree* 'ua.' (W.) mintájára jött létre a magyar szaknyelvi név. További megfelelője a fr. *groselliere des Antilles*, sp. *grosella*, port. *groselha*, ném. *Grosella* (T.), or. *крыжовниковое дерево* 'ua.' (KL.).

A köszmétefa ang. *cheremai* 'ua.' (W.) társneve az ind. *ceremai*, mal. *cermai* (KL.), fil. *karmáy* 'ua.' (W.) átvétele. További idegen nyelvi neve az Indiában használatos malajalam *arinellikkaor nellikka puli*, marathi *rai awla*, tamil *chinna nellikkai*, kannada *chikka nellikaayi*, tel. *nela usiri* (uo.), hindi *harfarauri*, szanszkrit *lavaliphala* (KL.), valamint a thai *mayom*, viet. *chùm ruột*, *tâm ruột*, fil. *bangkilíng*, *layoan* (W.).

A nemi nevet Linné adta, a gör. *phyllon* 'levél' és *anthosz* 'virág' szavakból alkototta; a tömött, bugás virágzat a névadás szemléleti háttere. A magyarban is van *viráglevél* társneve (MNöv. 267). L. még: **csillagegres**.

balzsamkörte, balzsamuborka J. *Momordica charantia* (P. 41). Csavarodó szárú kúszónövény. Ázsia trópusairól származik. A keserű ízű terméseket éretlen, zöld állapotban takarítják be.

A *balzsamkörte* a ném. *Balsambirne* (Boerner 358), ang. *balsam pear* (W.) tükörfordítása. Megvan a hollandban is a *balsempeer* 'ua.' (KL.) megfelelő. A *balzsamuborka* név 1894-ben bukkan fel először a *Momordica* nevéként (PallasLex.), a ném. *Balsamgurke* 'ua.' (KL.) átvétele tükörfordítással. Megvan a lengyelben is, szó szerint: *balsamka ogórkowa* 'ua.' (uo.). A *Momordica charantia* a *keserű balzsamuborka* (R. 1894: PallasLex.). Hasonneve a magyarban a *balzsamtök* (ENL.), az ang. *bitter gourd* (W.), *bitter cucumber* (KL.) mintájára; vö. még dán, norv. *bitteragurk*, sv. *bittergurka*, fi. *karvas kurkku*, észt *mõru kurk*, lett *rūgts gurķis*, litv. *gorkij agurkai*, ro. *amar castravete*, blg. *горчива краставица*, gör. *πικρή αγγούρι* (uo.), ném. *Bittergurke* (ENL.), mind 'keserűuborka' jelentésű. A németben használatos *Beißgurke* (uo.), azaz 'harapóuborka' neve is. Hasonló, de más növény terméséhez igazított név a port. *calabaza de biter*, ol. *momordica amara*, *zucca di biter*, *zucca amara*, fr. *tomordique amère*, holl. *bitterkomkommer*, *bitterpompoen*, tör. *kudret nari*, sp. *melón amargo*, or. *горькая тыква*, *горькая дыня* (KL.), ang. *bitter melon* (W.), vagyis 'keserűtök, keserűmomordika, keserűdinnye'.

Díószegiéknél 1807-ben a *Momordica charantia* neve *hegyes magrugó* (MFüvK. 523), a rokon *Momordica elaterium* pedig az *ugorkás magrugó*, *lövő uborka* (uo. 524), magyarázatul a szerzők leírása: „kis ugorkaforma, magvait a' véginn lövi ki”.

A *Momordica charantia* fajt Priszter *momordika* (P. 180) néven szótározta. A latin szaknyelvi *Momordica* nemzetségnév a lat. *momordicus* 'harapós, erős' szóból való, a termés igen csípős levére utal. A lat. *charantia* faji terminus pedig olasz növénynév (Boerner 224). További idegen nyelvi neve a fr. *paroka*, *margou*, sp. *cundeamor*, *sibicogen*, ang. *chinese cucumber*, kí. *kūguā*, jávai, ind. *pare*, *pare ayam*, jap. *goya*, *nigauri*, Nepál: *karela/karella*, India: malayalam *pavayka*, *kaṅṅṅayka*, tag. *ampalayá*, tamil *paakharkaa*, viet. *mướp đắng*, *khô qua*, Trinidad, Tobago: *caraille/carilley*, Guyana: *carilla* (W.).

egymagvútök, trópusi tüskéstök J. *Sechium edule* (P. 498). Az aztékok, maják ősi, igen bőven termő kultúrnövénye. A trópusokon és a szubtrópusokon világszerte nagy jelentőségűvé vált. Minden része ehető. Csüngő termése gömbölyded bogyo.

Egymagvútök nevének az az alapja, hogy termésében egyetlen nagy mag fejlődik. A *trópusi tüskéstök* terminus pedig élőhelyére, valamint a sűrűn tüskékkel borított bogyójára utal. Német neve is *Stachelgurke* (PbF. 510), azaz 'tüskésborka'. A latin szaknyelvi *Sechium* nemzetségnév ugyan csak hasonló, a gör. *σεκόσζ* 'szög, kerítés, korlát' szavakból alkották. A faji jelző pedig az 'enni' jelentésű lat. *edere* szóból ered, az ehető termésre utal.

Azonos etimológiai csoportba tartozik ang., fr. *chayote*, sp. *chayota*, *chinchayote*, *cidrayota* (ENL.), ném. *Chayote* (Boerner 173), norv. *chavote*, cs. *čajot*, or. *čajom* és szln. *čajota* (W.) elnevezése. További idegen nyelvi neve a port. *chuchú*, ang. *vegetable pear*, sp. *choko*, *staprecianté*, *citrayota*, hv. *meksički krastavac*, fi. *kajottikurpitsa*, fr. *christophine*, *chouchou*, ol. *zucca centenaria*, le. *kolczoch jadalny*, or. *мексиканский огурец*, tör. *dikenli kabak*, *kıbrıs kabağı*, *atçik kabağı* (uo.).

jamaicai cseresznye J. *Muntingia calabura* (P. 431). Örökzöld fa, gyümölcse gömbölyű, csüngő bogyójú, a lágú és bő levű pulpa üvegesvörös és édeskés.

A magyar név a ném. *Jamaikakirsche* (ENL.), ang. *Jamaica cherry* (EL.), *jamaican cherry* 'ua.' (W.) szó szerinti megfelelője; vö. még or. *ямайская вишня* (uo.), fr. *cerisier de la Jamaïque*, holl. *jamaica kers*, dán *jamaica kirsebær*, norv. *jamaica kirsebær*, sv. *jamaica körsbär*, fi. *jamaika kirsikka*, észt *jamaica kirss*, lett *jamaika ķiršū*, le. *jamaika ķiršū*, cs. *jamačka trešeň*, szlk. *jamačka čerešňa*, ro. *cireș jamaica*, blg. *ямайка черешиа*, tör. *jamaica kiraz*, gör. *τζαμάικα κεράσι* (KL.). Nevében a faji jelző a trópusi Amerikában, így Jamaicában is honos gyümölcsfa származására utal. Az utótagnál a névadási szemlélet háttere cseresznyepiros színű és cseresznyeméretű bogyótermése.

Társneve a *vágásfa* (P. 265) és a *kalabura* (uo. 134), a lat. szaknyelvi *calabura* fajnév és a port., holl. *calabura*, sp. *calabura*, *calubur* (EL.) megfelelője. Összetételekben a lat. *cal-* 'szép-' jelentésű. További idegen nyelvi neve a fr. *bois ramier*, sp. *majagua*, ang. *jamfruit*, holl. *muntingia calabura*, *páo de seda*, sp. *capulín*, *capulín*, tag. *ratiles* (uo.), ang. *Panama berry*, *Singapore cherry*, *strawberry tree*, ind. *kersen*, fil. *aratitis*, *araites*, *manzanitas*, sp. *bolaina*, *yamanaza*, *cacaniqua*, *capulín blanco*, *nigua*, *niguito* (W.), *memiso*, *cerezo cimarrón* és a 'maláj cseresznye' jelentésű ol. *malese ciliegio* (KL.).

kafferszilva J. *Dovyalis caffra* (P. 130). Tömött, tüskés, mutatós örökzöld bokor. Ringló nagyságú kerek gyümölcsei sárgák, fényesek, finom ízűek.

A név jelzője és a latin fajnév a Dél-Afrikába kivándorolt bantu törzsek ang. *kaffir*, *kafir*, ném. *Kaffern* (G. 114), *Kaffernlande stammend* (Boerner 217) nevével függ össze, a végső forrás a 'hitetlen' jelentésű arab *kafir* kifejezés. A kafferszilva több idegen nyelvi nevében is szerepel; vö. or. *кафрская слива*, fr. *pomme caffre*, sp. *manzana cafre* 'ua.' (KL.).

A növény társneve a *vadbarack* (uo.) vagy *trópusi barack* (T.). Növénytársításokban még nem szerepel. *Barack* elnevezése a gyümölcs sárgabarack ízére és színére utal. További társneve a *Kei-alma* (W.), ez az ang. *kei apple* (uo.), *kei-appel* 'ua.' (EL.) megfelelője; vö. még sp. *kei* (uo.), ném. *Kei-Apfel*, fr. *pomme de kei*, sp. *manzana key*, port. *maçã key*, holl. *kei-appel*, sv. *kei-äpple* 'ua.' (KL.). Az összetételben a tanzániai folyó neve, a *Kei* földrajzi név szerepel, az *alma* utótag pedig a gyümölcs formájára utal. A spanyolban használatos még *umkokolo* (EL.), az angolban *umkokola* (W.) neve. A litvánban *afrikinis dovalis* (KL.) elnevezése használatos, a port. *groselha africana* (uo.) neve pedig 'afrikai ribizli' jelentésű.

guajakfa J. *Guaiacum officinale* (P. 100), *Guajacum sanctum* (Szabó 482). Közép-amerikai hazájában magas, örökzöld fa, termése narancsszínű bogyó. Már Kolumbusz ismerte gyógyhatásait.

A *guajakfa* név alakváltozata a magyarban a *gvajak-fa* (MNöv. 69). Az elnevezés már 1570 k. felbukkan a magyar írásbeliségben, a rendkívül tájékozott Lencsés György *guaiacumfa* néven említi kétszer is orvosbotanikai művében, a kéziratban fennmaradt *Ars Medica* receptjei között (I. 315b és I. 316a). 1578-ban Melius azt írja hasznairól Herbariumában, hogy a „*Guaiacum*, Frantzosa fa, Frankoschholz Igen jó az Frantzusnac” (Folio 31). A név megvan az angolban: *guaiac* (W.) és a németben is: *Guajakholz* (G. 274): *Guajacum*, *Guajakbaum* [a fa], *Guajabe* [a gyümölcs] (DW.). A növény eredeti karibi, közelebről haiti *guayacán*, *huayacán* nevéből való a sp. *guayaco* 'ua.' (uo.), ez terjedt el Európában.

Életfa, *csúzfa* (R. 1911: ua. [Nsz. 129]) társneve a növény gyógyhatása alapján jött létre, akár a szifilisz (R. franc. francu) elleni küzdelemben keletkezett *franciafa* [P. 100; R. 1578: *Frantzosa fa* (Melius Herbariuma)]. Ennek alakváltozata a népetimológiás átalakítással keletkezett népnyelvi *Ferenc-fa* 'ua.' (MNöv. 46). Német neve a *Pockholz* (PbF. 205) (Pocke 'himlő', de akkor Pockenholz volna; Halász Előd szótárában hajózási szakszó, 'pockfa' fordítással). Használatos még az angolban a *roughbark lignum-vitae* (W.), azaz 'durva kérgű életfa' összetett neve.

HIVATKOZÁSOK

- ArsMed. = Lencsés György: *Ars Medica*. Orvosbotanikai kézirat. 1570 k. Közzéteszi: Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
- Boerner = Franz Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
- Bonplandia = *Bonplandia*. Zeitschrift für die gesammte Botanik (Jahresbericht der Naturhistorischen Gesellschaft zu Hannover). Hannover, 1853–1862.
- DW. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- EL. = *Encyclopedia of life* (<http://www.eol.org>).

- Elmer 1903 = Elmer D. Merrill: *A dictionary of the plant names of the Philippine Islands*. Manila, 1903.
ENL. = *Egzotikus növénylexikon* (<http://www.freeweb.hu/egzotikusnoveny>).
G. = Helmut Genast: *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
JH. = *Jahrbuch der Hamburgischen Wissenschaftlichen Anstalten*. Hamburg, 3. évf., 1886.
KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel. (<http://kunlibrary.com>).
M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
MFüvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar fűvész könyv*. Debreczen, 1807.
MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
MT. = Wilson Popenoe: *Manual of tropical and subtropical fruits*. New York, 1920.
Nsz. = Cserey Adolf: *Növénytársítás*. Budapest, 1911.
P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
Szabó = Szabó László: *Gyógynövények és élelmiszernövények A-tól Z-ig*. www.meliusalapitvany.hu.
T. = <http://www.terebess.hu>.
Ubrizsy = Ubrizsy Savoia Andrea: *Olasz–magyar botanikai kapcsolatok a nagyszombati egyetem megalapításáig*. Pécs, 2002.
VörösEgz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
W. = Wikipedia (en.wikipedia.org).
WA. = World Agroforestry Centre. *AgroForestryTree Database*. (www.worldagroforestry.org).

Rácz János

Farkas Tamás – Kozma István (szerk.) A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2009. 412 lap

I. Bár az ismertető kötet alapja egy 2007-ben megrendezett szimpózium anyaga, valójában jóval több egy konferenciakötetnél. A szerzők egy része ugyanis tagja volt annak a kutatócsoportnak, amely a hivatalos magyar családnév-változtatások vizsgálatára alakult az ELTE-n 2005-ben. A kötet célja ennél fogva nem kizárólag, illetve nem elsősorban az említett szimpózium anyagának megjelentetése, hanem a kutatócsoport által végzett többéves munka számos eredményének, valamint a további vizsgálatokhoz segítséget nyújtó anyagoknak a közzététele volt. Ez utóbbi törekvése utal, hogy – egy szokványos konferenciakötettől eltérően – minden tanulmányt az adott téma két-két szakértője lektorált; emellett az említett célt szolgálják a tanulmányokat követő mellékletek is. Mindezeknek köszönhetően a kiadvány egyrészt tanulmánykötetként, másrészt a névváltoztatások kézikönyveként is forgatható. Ezt a jelleget erősíti az is, hogy a tanulmányok gyakran reflektálnak egymásra, megteremtve ezzel az összefüggést az általuk felvetett különböző szempontok között.

A névváltoztatások témája hosszú ideig elsősorban a nyelvészeket foglalkoztatta, az elmúlt évtizedekben azonban más tudományágaknak is egyre inkább a látókörébe került. Eddig mégis csupán egy történettudományi szempontú monografikus feldolgozása született.¹ A kérdéskör iránt felélenkülő érdeklődést tükrözi, hogy az ismertett kiadvánnyal csaknem egy időben jelent meg Farkas Tamás monográfiája,² amely már nyelvészeti-névtani oldalról közelíti meg a névváltoztatások problematikáját. A két tudományterület képviselőinek összefogásából, más területek bevonásának szándékával született meg a most ismertett kiadvány. Erre utal az első pillantásra talán kissé nehézkesnek, túlbonyolítottnak tűnő, ám annál informatívabb cím is. A kötet nem egyszerűen a magyarországi családnév-változtatások történetét kívánja bemutatni, hanem annak különböző (térbeli, időbeli, társadalmi) aspektusait is. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a két szerkesztő egyike nyelvész, másika pedig történész. A szerzőgárda még gazdagabb képet mutat: a nyelvészek és történészek mellett van közöttük irodalomtörténész, hebraista, kulturális antropológus, levéltáros stb. Ennek köszönhetően a kiadványt nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos érintkező terület művelői is haszonnal forgathatják.

Az interdiszciplinaritás mellett a kötet másik kiemelendő sajátossága, hogy vizsgálati köre nem korlátozódik egyetlen, kizárólagosan magyarországi magyar nézőpontra: több tanulmány is foglalkozik a jelenségnek a hazai nemzetiségekre gyakorolt hatásával, mindkét oldalról bemutatva ezzel a névváltoztatás okait, eredményeit és megítélését; a környező népek életében játszott szerepét felvillantva pedig összehasonlítási alapot teremt a jelenség hatásának, a magyar történelemben és a magyar családnévrendszer formálódásában játszott szerepének a megítéléséhez.

¹ Karády Viktor–Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

² *Családnév-változtatás Magyarországon.* NyttudÉrt. 159. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.

2. A kötet felépítése tematikus, kiemelve a fentebb említett interdiszciplináris jelleget: az általános kérdéseket a névváltoztatások történelmi-ideológiai háttérének bemutatása, az érintett kisebbségi csoportok szempontja, majd a névváltoztatások helyi esetei követik; ezután a környező népeknél tapasztalható hasonlóságok és eltérések, illetve az irodalomtörténeti aspektusok kerülnek sorra. A kötetet a fentebb már említett gazdag melléklet (bővebben I. később) és a szerzők rövid bemutatása zárja.

2.1. A kiadvány tanulmányokat tartalmazó részét Farkas Tamásnak az **általános kérdéseket bevezető** írása nyitja (11–27). A szerzőt láthatólag kettős cél vezérli: egyrészt bemutatja a téma kutatásával kapcsolatos kérdéseket és szempontokat, másrészt röviden beszámol a kutatócsoport célkitűzéseiről, tevékenységéről és eredményeiről. Ezzel gyakorlatilag a kötet felépítését meghatározó gondolatmenetet vázolja fel, így munkáját a kötet programadó írásának tekinthetjük. Az áttekintés kiter a névváltoztatások vizsgálata során felmerülő terminológiai problémákra; bemutatja a névváltoztatások kutatástörténetét; hangsúlyozza az érintett tudományterületek együttműködésének hasznát és fontosságát, a más országokban zajló hasonló folyamatokkal való összevetés szükségességét; és szorgalmazza az azonos tematikájú külföldi vizsgálatok módszertanának megismerését. A kutatás lehetséges irányai közül kiemeli a családnév-változtatások modelljének négy meghatározó eleme (a kérvényező, a közigazgatási szerv, a döntésekre hatással lévő történelmi-ideológiai erőter, valamint az elhagyott és a felvett családnév) szerinti értékelést és a rendszerezés lehetséges szempontjait.

Hajdú Mihály tágabban értelmezi a névváltoztatást (29–40). Célja a személynévcserék rendszerezése; ezek között csupán egy típus a hivatalos családnév-változtatás. A sok lehetséges szempont közül a változtatás motivációjában rejlő ritualitást választja. Csoportosításában nem csupán az újabb kori magyar, hanem a többlemű névrendszer kialakulása előtti európai, illetve a régebbi és újabb korok más kultúráinak névadási szokásait is figyelembe veszi. A családnév-változtatások kapcsán egy rendkívül fontos, a szakirodalomban csak újabban, jórészt az ő tevékenységének köszönhetően megjelenő szempontot hangsúlyoz: az idegen eredetű, idegenes hangzású családnevek ugyanúgy részei a magyar névkincsnek, mint a magyar eredetűek (vagy annak látszók), ezért ezek eltűnése is szegényíti a családnévállományt.

Karady Viktor a családnév-változtatások társadalomtörténeti összefüggéseit vázolja fel (41–55). Számos európai állam 19. és 20. századi etnikai helyzetét összevetve megállapítja, hogy a (nem személyes, illetve családi okokból történő) névváltoztatás szinte mindig a nemzetiségi erőviszonyokhoz kötődő, kényszerhelyzet szülte folyamat. A 19. századi magyarországi névmagyarosítási mozgalom történetét vizsgálva a legfőbb mozgatórugóként a számbeli kisebbségben lévő magyar nemzeti elit nemzetépítő törekvéseit emeli ki, bemutatva ennek kapcsán az állam szerepét, az egyes nemzetiségek és egyházak eltérő hozzáállását, valamint a névváltoztatók motivációit, „asszimilációs szerepköreit”.

Vörös Ferenc a Trianon után kisebbségi helyzetbe került magyarság szempontjából, szociolingvisztikai, illetve szocioonomasztikai alapon állva vizsgálja a kérdést (57–74). Figyelmének középpontjában a nyelvi interferencia következtében jelentkező, a hivatalos névadással és a névvisseléssel kapcsolatos problémák állnak. Ennek kapcsán számos terminust (pl. *transzliteráció*, *transzkripció*, *névmagyarosítás* és *visszamagyarosítás*) tisztáz és egységes fogalmi rendszerbe rendez, illetve bevezeti az általánosabb *névhelyreállítás* kifejezést annak a – kisebbségi helyzetben tapasztalható – névváltoztatási jelenségnek a megnevezésére, amelynek a hivatalos és a nem hivatalos névalak eltérése az oka. Ennek eseteit (cseh)szlovákiai példaanyagán részletesen is bemutatja, rendszerbe foglalva az egyes nyelvi eljárásokat.

Az általános kérdéseket tárgyaló fejezetet a névváltoztatások klasszikus korszakának (a dualizmus korának) háttérét adó **történelmi-ideológiai erőteret** bemutató két tanulmány követi. Maitz Péter a korabeli névváltoztatási propagandaszövegek által teremtett diskurzus vizsgálatával bemutatja, hogyan vált a családnév a nemzeti identitás hordozójává, a nemzeti egység szervezőjévé (77–93). A névideológia diszkurzív stratégiáit elemezve nyomon követi ennek a folyamatnak az állomásait:

a nem kellően magyarnak tartott családnevek stigmatizálódását, majd az őket viselők „nemzetellenessé” nyilvánítását.

Juhász Dezső az új családnev felvételében megnyilvánuló múltidézési szándék szempontjából vizsgálja meg a korszakban lezajlott névváltoztatási eseteket (95–101). Megállapítása szerint ugyanis a dualizmus korában feltűnően gyakori volt a névben a régiség tükröztetésének a romantika, illetve a nemzeti ideológia által motivált szándéka. Tanulmányában részletesen bemutatja ennek nyelvi eszközeit (pl. archaizáló helyesírás, különböző morfológia, valamint lexikai-szemantikai eljárások).

A következő fejezet a névváltoztatásban leginkább érintett **kisebbségek szemszögéből** foglalkozik a kérdéssel. Eltérő módszerekkel és szemléletmóddal, de egyaránt a hazai németiség névváltoztatásának történetét kutatja Bindorffer Györgyi (105–19) és Föglein Gizella (121–35). Az előbbi szociálpszichológiai megközelítést alkalmazva, három németlakta településen végzett identitásvizsgálatait elemezve a névre identitásképző elemként és az összetartozás-tudat hordozójaként tekint. A névváltoztatások okait, falvanként eltérő mértékét, a kényszert és az ellenállást bemutatva arra a megállapításra jut, hogy a hazai németiségnek, de legalábbis a vizsgált települések lakosságának a névváltoztatása nem járt együtt egyértelmű asszimilációval. Az utóbbi írás a második világháború végének a németeket sújtó rendeleteit, illetve az azokra való reakcióként történő névmagyarosítási hullámot mutatja be. Az 1945. évi esetek néhány példáján részletesen elemzi a névváltoztatások területi megoszlását és a kérvényező csoport társadalmi összetételét.

A magyarországi zsidó lakosság névváltoztatási stratégiáival szintén két tanulmány foglalkozik. Fenyves Katalin (137–52) zsidó származású magyar értelmiségiek (írók, egyetemi hallgatók) akkulturációs stratégiáit vizsgálta a különböző nemzedékekben választott nevek jellemző típusainak, valamint a családnev + keresztnév együttesének összehasonlításával. Megállapítása szerint az értelmiség körében a névváltoztatás korábban indult meg, mint a többi rétegben, és motivációja sem feltétlenül az elvegyülés szándéka vagy a külső elvárásoknak való megfelelés vágya volt, hanem a kitűnni vágyás is jelentős szerepet kapott benne – különösen az írók esetében.

Kozma István (153–71) századfordulós névváltoztatási kérvényekben a zsidók és a keresztények névválasztását összevetve arra a következtetésre jutott, hogy míg a zsidóknál jellemző a náluk tipikus családnevek tömeges megváltoztatása, a keresztényeknél nem lehet hasonló jelenséget kimutatni. Ez nyilvánvalóan egyes családnevek „törzsi bélyeggé” válásával, illetve az attól való megszabadulás szándékával magyarázható. A motivációk emellett területi megoszlást is mutatnak: míg Budapesten az elvegyülés lehetett a fő cél, vidéken az önmegkülönböztetésre való törekvés tűnik erősebbnek.

A fejezetet záró két tanulmány a korábbiaktól eltérően nem valamely vallási vagy etnikai, hanem egyéb alapon szerveződő társadalmi csoport stratégiáit elemzi: Nagy Imre Gábor a somogyi és baranyai közigazgatási tisztviselők (173–92), Bence Erika pedig a vajdasági magyar írók névváltoztatását (193–201) elemzi. Az előbbi közli és részletesen elemzi az 1933 és 1938 közötti névváltoztatásokat, azok hátterét, végrehajtását, hatását, részletesebben is kitérve egy, a téma kapcsán kevésbé említett kérdésre, a változtatási ösztönzésnek vagy kényszernek való ellenállás, a névmegőrzés indokaira. Az utóbbi elsősorban a névváltoztatás motivációival foglalkozik, kimutatva az egyes korszakok jellemző tendenciáit, illetve azok egymástól való eltéréseit.

A negyedik fejezet a **névmagyarosítások helyi történetei közül** mutat be néhányat. Fülöp László (205–14) és Mizser Lajos (215–21) tanulmánya hasonló szempontokat követ: az előbbi Kaposvár környékének 19. századi, az utóbbi pedig a nyíregyházi tír pákok 19–20. századi családnev-történetével foglalkozik. A névállományt áttekintve a családnevek megváltozásának két módját vetik össze: munkájuk első felében a spontán változások típusait tárják elének, a másodikban pedig a tudatos és hivatalos névváltoztatásnak mindkét vidéken viszonylag kis számban előforduló eseteit mutatják be.

Szilágyi-Kósa Anikó egy családnev-történeti különlegességet tár elének (223–33): a település plébánosa által kezdeményezett 1868-as kislódi tömeges névváltoztatás esetét bemutatva, a nyelvi

stratégiákat elemezve rámutat egyrészt az általánosan jellemző módszerektől való eltérésekre, az így létrejött kislódi családnévállomány szokatlanságának okaira, ennek kapcsán kitérve egyúttal a német és a magyar családnévrendszer közötti különbségekre is.

Szintén 19. századi témájú Varga Józsefné Horváth Mária győri névváltoztatásokat elemző munkája (235–49). A szerző a névváltoztatás történetének egyes korszakait hasonlítja össze a névviselő társadalmi és felekezeti hovatartozása szerint, részletesen feltárva a változtatások indítékait az egyes csoportokban, kapcsolatba hozva e kérdést az új nevek jelentéstani csoportjainak megterheltségével, valamint az elhagyott és a felvett nevek egymáshoz való viszonyával.

A fentiekől eltérően Mikešy Gábor tanulmánya (251–60) nem egy adott területhez kapcsolódik: a családnévek vizsgálatában eddig kevésbé alkalmazott térinformatika használatának lehetőségeit kutatva rámutat, hogy éves bontású térképlapok segítségével, a megyei és a városi adatok elkülönítésével számos eddig rejtett jelenség (pl. a mozgalom nagy- vagy kisvárosi jellege) is felismerhető. Munkája legfőbb tanulsága, hogy nem lehet egységes magyarázatot találni a névváltoztatások okaira, ezért hiba lenne a témát pusztán a nemzetiségek vagy a zsidóság történetével kapcsolatos kérdésként kezelni.

A következő fejezet, ahogyan az a bevezető tanulmányban fontos szükségletként megfogalmazódott, **más népek névváltoztatásaira** tekint ki. Berecz Ágoston (263–72) a románok körében a magyar családnév-változtatások klasszikus korszakában az értelmiség által egyrészt nemzeti törekvésként, másrészt a névmagyarosítási mozgalomra adott válaszként kezdeményezett névroánosítást, annak történelmi, politikai és ideológiai hátterét, valamint módszereit elemzi. Megálapítása szerint e kontextus következményeképp a korszakban a név románságának „garanciája” sajátos módon nem a román vagy a latin etimológia, hanem a romános írásmód volt.

Kozma Judit az osztrák és a magyar zsidók névváltoztatását veti össze (273–84). Témájának érdekességét az a sajátos történelmi helyzet adja, amelyben a hosszú 19. században egy államalakulatban élő, mégis egymástól eltérő (magyar, illetve német-osztrák) nemzeti tudatú, saját nemzetükben azonban allogénnek tekintett zsidóság volt. A tanulmány röviden áttekinti az őket érintő névhasználati szabályozásokat, majd példák segítségével hasonlítja össze a két csoport motivációit és névváltoztatási módszereit.

Bányai Viktória a névhéberesítés történetét, céljait, okait és módszereit vázolja fel magyar példák segítségével (285–93). A célok között speciálisan a zsidóság történelmi helyzetéből, az új állam létrejöttének körülményeiből adódóak is voltak (pl. a különféle idegen nyelvű nevek okozta közigazgatási problémák kiküszöbölése), a nemzetépítési stratégia kiemelkedő szerepe ugyanakkor párhuzamba állítja e mozgalmat a magyarországi magyar vagy éppen a korábban említett román törekvésekkel.

Fábián Zsuzsanna az olaszországi családnév-változtatásoknak a magyar és az olasz családnévrendszer különbségeiből is adódó eltérő okaira és céljaira koncentrált írásában (295–310): míg ott az asszimilációs szándék ritkábban figyelhető meg, igen jellemző például a kitett gyermekekre utaló név megváltoztatása, valamint a művészi célú névcseré. A motivációk áttekintése után a szerző röviden bemutatja a változtatás legfőbb nyelvi módjait, típusait.

Az utolsó fejezet a kérdés **irodalmi vonatkozásaival** foglalkozik. T. Somogyi Magda azt vizsgálja, hogyan reflektálnak a 19–20. századi magyar prózai és drámai művek a névváltoztatásra mint korjelenségre (313–29). A hivatalos családnév-változtatások mellett a romantikus „kelléként” előforduló álneveket és a spontán változásokat is figyelembe veszi. Csoportosításában fő szempontként a változtatás okát és célját, szövegbeli funkcióját, módját, valamint az alany származását/foglalkozását veszi alapul.

Vácziné Takács Edit egyetlen műben, Vámos Miklós *Apák könyve* című regényében vizsgálja a névváltoztatás motivációit (331–42). Meglátása szerint a változtatás az identitás keresésének eszközeként jelentkezik a műben. Munkájában nemzedékenként, az ábrázolt korszakra vetítve

tekinti át az egyes változtatásokat, az okokat két fő szempont (a személyes és a történelmi indíttatás) köré csoportosítva.

2.2. A tanulmányokat három, a névváltoztatások kutatásához segédeszközt jelentő melléklet követi. Az elsőben Kozma István a statisztikai vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen számadatokat közli (345–52). Táblázataiból világosan kirajzolódnak a névváltoztatási mozgalom méretei, legjelentősebb időszakai, valamint az egyes forrásokban fellelhető adatok mennyisége. A második a fontosabb törvényeket, rendeleteket adja közre a családnév-változtatás szabályozásának kezdetétől napjainkig (353–96). Ennek köszönhetően a kutatóknak végre egy helyen összegyűjtve, magyarra fordítva is rendelkezésükre áll a jelenség jogtörténeti hátterének teljes dokumentációja. A harmadik melléklet a kérdéskörre vonatkozó, 1872 és 2009 között született szakirodalom Farkas Tamás által összeállított bibliográfiája (397–404).

3. A kiadvány kettős célja, a szimpózium előadásainak közlése, valamint a kézikönyvként való használhatóság nehezen egyeztethető össze. Azoknak a szerzőknek az írása, akik az említett kutatócsoport tagjaként működtek, érthetően nagyobb összhangot mutat, míg más tanulmányok eltérő háttérrel, szemléletmódjukkal némileg kilógnak ebből a sorból. Ez nem feltétlenül baj, hiszen így maradéktalanul megvalósulhat a fentebb jelzett sokszínűség. A szerkesztők munkáját dicséri, hogy e heterogén anyag logikus tematikus elrendezésével sikerült megvalósítaniuk az előszóban megfogalmazott céljukat: a kötet több tudományterület művelői számára is szakirodalomként, a mellékleteknek köszönhetően pedig segédanyagként is szolgálhat, felhívva a kutatók figyelmét más területek általuk korábban nem ismert, nem alkalmazott eszközeinek, módszereinek, nézőpontjainak és eredményeinek a hasznosíthatóságára. Ezáltal a kiadvány eredményesen hozzájárul e területek együttműködéséhez, a névváltoztatás kérdéskörének minél alaposabb és több szempontú feldolgozásához, előre láthatólag nagy lendületet adva ezzel a további kutatásoknak.

Slíz Mariann

ELTE BTK

Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

Tolcsvai Nagy Gábor: Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2010. 140 lap

1. Aki figyelemmel kíséri a mai nyelvészeti szakirodalmat, különböző részdiszciplínákban egyre gyakrabban találkozhat a kognitív iskolával: a feltűnően gyors tempóban szaporodó tanulmányok, disszertációk, kötetek, kutatócsoportok, konferenciák stb. egyértelműen jelzik, hogy napjainkra a nyelvtudomány egyik meghatározó irányzatává lett a kognitív iskola. Az irányzat térnyerésének, megerősödésének fontos szakaszát jelentik a magyar tudományosságban az utóbbi évek, amikor is az inkább csak egy-egy részkérdést felvető, kisebb lélegzetű munkák után már jelentős szintézisek is születtek, itt csak néhányat említve: Kövecses 2005, Tolcsvai Nagy 2005, Kövecses–Benczes 2010, Tátrai 2011. Ezeknek az összegzéseknek a sorában mindenképpen kitüntetett szerepe van az alább ismertetendő munkának, amely a kognitív nyelvészet centrális területét, a szemantikát mutatja be. A „kitüntetett” és a „centrális” jelzők itt egyáltalán nem udvariassági gesztusok, ennek az értékelésnek elsődlegesen az a tény adja az alapját, hogy a kognitív nyelvészetben belül a szemantika elismerten középponti terület, a kognitív nyelvészet ugyanis egyértelműen középpontba állítja a jelentést, sőt egyik axiómája éppen az, hogy a nyelvi szerkezetek legfontosabb összetevője a jelentés.

Mielőtt a kötet részletesebb bemutatására rátérek, szükséges annak a keretnek a rövid vázolása is, amelyben a *Kognitív szemantika* főbb fogalmai, megállapításai értelmezhetők. Ez a keret a funkcionális kognitív nyelvészet, amelynek legfőbb tételeit így összegezhetjük (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2001, 2006, Geeraerts–Cuyckens [eds.] 2007, Langacker 2008).

- Módszertani alapelve a nyelv használati alapú leírása, ez egyebek mellett azt jelenti, hogy a kognitív nyelvészek törekszenek arra, hogy a nyelvet természetes (nagyobb) szerkezeti egységeiben elemezzék, írják le, illetve a produkciót és a megértést a nyelvi rendszer in-herens részének tekintik.
- A nyelv dinamikus természetének, vagyis annak hangsúlyozása, hogy a nyelvi kifejezések jelentése rugalmasan alakul a mindenkori közlés pillanatnyi kontextusában.
- A konstruálás és a perspektíváltás szerepének a vizsgálata: a megismerés folyamatában a beszélő ember elemző megértéssel feldolgozza (konstruálja) a tapasztalt jelenségeket, és az így létrejövő fogalmi szerkezeteket jelentésszerkezetekként használja nyelvi kifejezésekben, mindig egy specifikus fogalmi nézőpontból.
- A prototípuselv alkalmazása: a kategóriatagság a nyelvi jelenségek esetében is fokozat kérdése, a példányok közös tapasztalat révén megismert tulajdonságok és családi hasonlóság alapján sorolódnak be egy kategóriába, a kategóriák határai nem feltétlenül élesek.

Tolcsvai Nagy Gábor ezeknek az elveknek megfelelően, egységben kívánja bemutatni a nyelv rendszerét és működését, használatát.

A munka hat nagyobb egységből áll, az alábbiakban ezek sorrendjét követve ismertetem a könyvet.

2.1. Az első nagy fejezet a nyelvi jelentés általános kérdéseit, alapjellemzőit tárgyalva először is azokat a főbb nyelvelméleti, szemiotikai alapelveket rögzíti, amelyeket követve a jelentés kognitív szempontból értelmezhető, értelmezendő. Ezek az alapelvek részint a funkcionális nyelvészetben, részint a kognitív szemantikában gyökereznek. (Az utóbbi egyébként úgy tekintendő, mint a funkcionális nyelvészet egyik kidolgozott iránya, változata, l. 11). A funkcionális nyelvészet elvei közül, a fent már említett általános elvekkel összhangban, Tolcsvai Nagy kiemeli a mindenkori beszélő nézőpontjának jelentőségét (a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét), azt a követelményt, hogy a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, illetve azt a belátást, hogy a jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, hiszen a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek. Ezek után a funkcionális nyelvészet olyan alapvető fogalmait vezeti be, értelmezi, mint a séma (a nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete) és a példány (a szerkezet megvalósulása), a begyakorlottság (az egyéni nyelvi tudás mértéke) és a konvencionáltság (a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közösség általi elfogadottságának mértéke). Megjegyzem, ezeknek – és számos egyéb funkcionális nyelvészeti fogalomnak –, pontosabban szólva: az ezeket a fogalmakat megalapozó szemléletnek és módszertannak nemcsak szemantikai, hanem például a stilisztikai relevanciája is igen nagy (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2005). Ez is mutatja egyébként azt, hogy a kognitív szemantika bizonyos értelemben alaptudomány: meglátásai megtermékenyítően hathatnak különböző rokon nyelvészeti diszciplínákra. Magának a kognitív szemantikának, „az emberi megismerésre alapozott jelentéstan”-nak (13) alapozó, általános bemutatásában a tudást: a világról való tudást és a nyelvi tudást, a fogalmi konstruálást és a holista fel fogást helyezi fókuszba a szerző.

A funkcionális nyelvészet és a kognitív szemantika alapelveinek, fogalmainak értelmezése adekvát módon csak abban a tudománytörténeti kontextusban és abban a jelenbeli diszciplináris közegben történhet meg, amelyben ezek az elvek, kategóriák létrejöttek, illetve működnek. Az el-

helyezésnek ezt a feladatát az 1.4. számú, *Nyelvészeti jelentéseméletek* című alfejezet valósítja meg: a legfontosabb jelentéseméleti felfogások és a kívülről, különösen a pszichológia felől jövő, a jelentéstant több szempontból is megtermékenyítő tudományközi hatások tömör összegzésével. Tolcsvai Nagy joggal emeli ki itt azt a gyökeres változásokat jelentő átalakulást, amely az 1970-es évektől kezdődően végbement a nyelvi jelentés kutatásában. Ekkortól ugyanis „a pragmatika, a szövegtan és a szociolingvisztika különböző, de egy irányba mutató módon a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet jelentésalakító szerepét (is) nyilvánvalóvá tette. E kutatások kivált megerősítették a funkcionális nyelvészet elméleti és módszertani megalapozását, főképp a funkcionális nyelvészeti irányzatoknak azt az alaptételét, amely szerint a jelentés egyenrangú az alakitani és mondattani szerkezetekkel a funkcionáló nyelvben, sőt a jelentés elsődleges más nyelvi tényezőkkel szemben” (19–20).

2.2. A kognitív szemantikát részletező fejezetek sorában **A jelentés általános kérdései** című az első. Tolcsvai Nagy kiindulópontja a jelentés értelmezésében az, hogy a nyelvi kifejezések jelentésük révén a világ valamely részét reprezentálják, szimbolizálják, a jelentés tehát fogalmi jellegű. A fogalom pedig tapasztalati alapú, úgy jön létre, hogy a megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, a fontos összetevőket elvonatkoztatja, és sematikus csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. A fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés tehát enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A megismerés és a fogalmképzés két ellentétes tendenciáját: a folyamatosságot (a dinamizmust) és az automatizálódást (elsáncolódást) egyaránt hangsúlyozza Tolcsvai Nagy. A nyelv tükröző funkcióját tételező felfogással szemben e modell szerint a nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem „a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan, és így reprezentálja azokat” (22). A megismerés kognitív műveletei a nyelvi elemek jelentésszerkezetében több módon is érvényesülnek, így szemantikai tényező például a kategorizáció, a figyelem irányítása és a perspektíválás, az előtér és a háttér megkülönböztetése stb. E tényezők közül először a kategorizációt tárgyalja a munka, a prototípuselv és a wittgensteini játékelméletből származó elv, a családi hasonlóság középpontba helyezésével. Ezután tömören, egyszerű, világos példákkal a nyelvi jelentés alakulásának, vagyis a konceptuális tartalmak konstruálásának a következő meghatározó folyamatait, tényezőit, illetve viszonyait mutatja be: a figyelem irányítása, a perspektíválás, a feltűnőség és a hozzáférhetőség, a nézőpont, a művelet és a szerkezet, a séma (fogalmi tartomány, idealizált kognitív modell, tudáskeret, forgatókönyv), a típus és a megvalósulás. A fejezet záró részében a jelentés leírásának módszertanáról kapunk áttekintést, illetve példát.

2.3. A harmadik fejezet **az egyszerű jelentésszerkezetek** szemantikai analízisét adja. „Egyszerű jelentésszerkezet”-eknek Tolcsvai Nagy a nyelvtanilag egyszerű nyelvi kifejezések, vagyis az egyetlen alakitani egységből álló nyelvi kifejezések: azaz a szavak és a nyelvtani elemek (határozóragok, igeragok, igeekötők stb.) jelentését tekinti. Az idetartozó elemeket két csoportba osztva tárgyalja: a) a nyelvtani elemek (névelő, határozórag, névutó, igeragok, grammatikai jelek, igeekötő, névmás; b) a fő szófajok (főnév, ige, melléknév, határozószó). Elsőként a főnévi kategóriát mutatja be, röviden, de mégis komplexen. Az elemzésekkel is igazolt, sok szempontú jellemzésben nemcsak a prototipikus, fizikai tárgyat jelölő, atemporális főnevet, hanem a nem prototipikus, például anyagot vagy elvont fogalmat stb. jelölő főneveket is bemutatja, megvilágítva a különbségek mellett azokat a közös jegyeket is, amelyek minden főnévre érvényesek. Az ige jelentésének leírásában különösen annak relációs szerkezete kap hangsúlyt, tudniillik az, hogy az ige egy résztvevő, az elsődleges figura (a trajektor) és egy másik résztvevő, a másodlagos figura (a landmark) viszonyának temporális feldolgozása. Az igeek rendkívüli változatosságát, amely a folyamatbeli figurák közötti viszonyok, a temporalitás és az eseményszerkezet változatosságából ered, egyértelmű példákkal világítja meg. A 3. fejezet következő (3.) egysége a nyelvtani viszonyok kifejezésének szemantikáját foglalja össze, illetve elemzi behatóan, rámutatva arra a különbségre, hogy míg a dolgokat leképező

főnevek jelentése több különböző kognitív tartományban leírható különböző elemi tulajdonságból áll össze egy mátrixban, a temporális viszonyokat leképező igék egy kognitív tartomány különböző, egymásra következő időpontbeli állapotaiban képeznek le egy időbeli folyamatot, addig az atemporális viszonyokat leképező ragok, jelek, igekötők, névelők, névutók egy kognitív tartományban egy egyszerű szemantikai viszonyt képeznek le.

2.4. Az összetett jelentésszerkezetek rövid általános jellemzése után két fontos jelentésszerkezetet, a kompozitumszerkezetet és a referenciapont-szerkezetet tárgyalja bővebben a 4. fejezet. A magyar nyelvben jellegzetes kompozitumszerkezetek (ige + főnév, főnév + határozórag, főnév + névutó, igekötő + ige, melléknév + főnév) közül példaként egy főnév + határozórag struktúrát elemezve vizsgálja meg Tolcsvai Nagy ennek a típusnak a fő sajátosságait. Ezután a folyamat magyarban megjelenő összetett kifejezéseit vizsgálja, és ez lehetőséget ad a specifikus kompozitumszerkezetek (segédige + igenév, főnév + funkcióige) bemutatására is. Az összetett jelentésszerkezetek másik változatát, a referenciapont-szerkezetet tárgyalja a fejezet második része, mint sajátos típust a birtokos szerkezetet analizálva, amelyben „egy entitás (a birtokos) referenciapontként jelenik meg annak érdekében, hogy mentális kapcsolatot létesítsen egy másik entitással (a birtokkal)” (82).

4.5. A jelentéskiterjesztést, vagyis egy már meglévő fogalomnak, jelentésszerkezetnek egy másik fogalom megértésére, leképezésére való felhasználását mutatja be a könyv ötödik fejezete. Közlebről a poliszémia létrejöttében is szerepet játszó altípusokat tárgyal: a metaforát, a metonímiát, az általánosítást (generalizációt) és a specifikációt. Tolcsvai Nagy a kognitív szemantikai szakirodalomban is igen nagy hangsúlyt kapó és több szempontból is valóban meghatározó jelentőségű metaforát vizsgálja a legrészletesebben (87–93), a már „klasszikus”-nak is nevezhető Lakoff–Johnson-modellből kiindulva. Meg kell jegyezni, hogy a későbbiekben a blendingelmélet (vö. 95–105) magyarozatát alkalmazva is elemzi a metaforát. A kognitív szemantika már klasszikusnak nevezhető fogalmi metaforaelmélete szerint Tolcsvai Nagy a következőképpen mutatja be a metaforát mint műveletet és szerkezetet: a metafora az alapvető eljárás arra, hogy egy fogalmat egy másik fogalom kifejezésével értsünk meg. „Prototipikusan ez azt jelenti, hogy a beszélő ember az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel érti meg. A metafora alapja a leképezés két fogalom, két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A metafora két fogalma között a leképezés egyirányú: a kiinduló fogalom a forrástartomány, a kifejezendő fogalom a céltartomány. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le. A forrástartomány és a céltartomány két, egymástól független fogalom, amelyek a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba” (89–90). Érdemes röviden összefoglalni itt a metonímia Tolcsvai Nagy által adott leírását is, már csak azért is, mert szemléletesen megmutatkozik benne az a megismerést alapul vevő szemléletmód, amely az egész munkára érvényes (vö. a fent idézett „a kognitív szemantika az emberi megismerésre alapozott jelentéstan” megállapítással!). A metonímia jellemzésének a magva a következő: a metonímia esetében két fogalom előhívása történik meg, ezek az összefüggő fogalmak egy-egy fogalmi szerkezet részei. A metonimikus viszony alapja a figyelem áthelyeződése egy kifejezés jelentésszerkezetének alapbeállítású aktív zónájáról egy prototipikusan háttérben lévő jelentés-összetevőre. Például a ház jelentésmátrixában számos egyéb elem mellett az egyik az, hogy fő funkciója szerint emberek laknak benne, vagyis a ház főnév jelentésszerkezetének része a benne lakó, menedéket találó ember. Egy olyan metonímiát tartalmazó mondatban, mint például *Az egész ház összefutott a csattanásra* figyelemáthelyeződéssel a házban lakó vagy ott tartózkodó ember, emberek fogalma kerül előtérbe. Viszont a prototipikus használatban, mint például *A szomszédban új házat építenek* mondatban ez a jelentés-összetevő nem helyeződik előtérbe, az aktív zónába, hanem háttérben marad: ebben az esetben az építmény, a szerkezet, az alap

és a tető, a falak és a nyílások, a más dolgokat befogadni képes körülhatárolt terek, elvont tulajdonságok helyeződnek előtérbe. A fent említett másik két jelentéskiterjesztést, az általánosítást és a specifikációt mint a sematikus és az elvontsági szint megváltozását írja le Tolcsvai Nagy. Eszerint az általánosítás (generalizáció) egy adott fogalom kiterjesztése az őt magában foglaló kategória egészére vagy annak egy nagyobb részére, például a gyümölcs főnév elsődleges jelentésének kiterjedése egy nagyobb kategóriára, a növényi eredetű táplálék fogalmára (l. pl. *a természet gyümölcse*). A specifikáció viszont egy adott fogalom leszűkítése a részét képező kisebb kategóriára, mint például a *fej* főnév 'elme' jelentésben való használata.

A fogalmi integráció (a blend) elméletét gyakran a metaforamagyarázatokkal kötik össze, valójában azonban, mint azt Tolcsvai Nagy Gábor itt világosan bemutatja, egy jóval nagyobb hatókörű jelenségről van szó. A fogalmi integráció egy olyan dinamikus, aktuálisan kialakuló fogalmi szerkezet, amelynek az a lényegi jellemzője, hogy két fogalom egy nagyobb nyelvi szerkezetben (mondatban, szövegrészletben) az adott kontextusban összetett és új jelentést hoz létre, amely lehet alkalmi, vagy konvencionálódhat is. A fogalmi integráció leggyakoribb változatát Pilinszky ismert Négysoros című versének *plakátmagány* kifejezését analizálva mutatja be a munka. Ez a főnév úgy kapcsol össze két fogalmi tartományt, két bemeneti teret, hogy a kettő vegyüléséből egy harmadik, új fogalom (blend) jön létre. Ezután más jellegű: gyakoribb, megszokottabb fogalmi integrációs sémákat is bemutat Tolcsvai Nagy. Ilyen a magyar igekötő + ige szerkezet, amely ugyan konvencionális, de mindig új megvalósulásai jönnek létre blendként.

A jelentéstani kutatásoknak tudománytörténeti szempontból leginkább klasszikus területét, a jelentésváltozások leírását és rendszerezését is új modellbe helyezi a kognitív szemantika, amikor is a kognitív műveletekhez kötve jellemzi a jelentésváltozásokat. A motiváció szempontjából két nagy típust különböztet meg a szerző: A) az új jelentést a megismeréstől független világbeli tényező váltja ki, B) az új jelentést az emberi megismerés nyelvvel is kapcsolatos műveletei alakítják ki vagy változtatják meg. Ez az osztályozás nem azonos a „hagyományos” jelentéstanok nyelven kívüli okok – belső nyelvi okok dichotómiájával, már csak azért sem, mert itt e két tényező összefüggése a következőképpen hangsúlyozódik: „A jelentésváltozás jellemzőit valamilyen nyelvi forrás és nyelvtől független tényező együttesen alakítja. A nyelvtől független tényező megismerő műveleteken keresztül jut szerepéhez. A két forrás aránya a jelentésváltozásokban változó” (105). Mindezeket különböző jellegű jelentésváltozás-típusokhoz tartozó példákkal, elemzésekkel is igazolja a szerző, először olyan változásokat analizálva, amelyekben a nyelvtől független tényezőnek, majd olyanokat vizsgálva, amelyekben a megismerésnek, például a megváltozott perspektivizációnak, profilálásnak vagy megvilágításnak (előtérbe helyezésnek) stb. volt nagyobb szerepe. Mint jelentésváltozást eredményező szemantikai műveleteket a következőket veszi számba Tolcsvai Nagy: sematizáció, absztrakció, jelentéskiterjesztés (l. fent: sémaátalakítás, metafora, metonímia, generalizáció, specifikáció). Azt is hangsúlyozza, illetve példákkal mutatja be, hogy a jelentésváltozások általában nem egyetlen szemantikai művelettel mennek végbe, hanem több művelet együttes, egyidejű, összetett megvalósulásával.

A poliszémiát, a régebbi és az újabb jelentéstanok egyik központi területét is új megközelítésben tárgyalja ez a munka. Tolcsvai Nagy jellemzésének fő elemei a következők: Az adott fogalmi potenciál kihasználásával a poliszém szavak feloldják az emberi elmeműködés és kommunikáció gazdaságosságra és pontosságra való törekvése közötti feszültséget. A poliszémia másik előidéző, motivációs tényezőjét ez a modell az emberi elme kategorizációs műveleteiben és azok eredményeiben jelöli meg, mégpedig a családi hasonlóság elvéhez kötve. Ez azt jelenti, hogy „a poliszém nyelvi egység jelentései hálózatot, jelentéshálózatot alkotnak. A jelentéshálózat egyes jelentései radiálisan, sugarasan rendeződnek el: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz” (116). A továbbiakban a kapcsolódás jellegzetes módjait is bemutatja a munka, vagyis azt, hogy az egyes jelentéseket hogyan kötik össze a jelentéskiterjesztés fajtái.

4.6. A könyv utolsó, 6. fejezetének tárgya a **jelenet kifejezése: a mondat**. A mondatnak egy jelenet kifejezéseként történő leírása azt jelenti, hogy kognitív szempontból a mondat szerepe és jelentése a legáltalánosabban így foglalható össze: „Az egyszerű mondat [itt jegyzendő meg, hogy a fejezet csak az egyszerű mondattal, annak is elsősorban a központi szemantikai részével foglalkozik: P. J.] egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése. A mindennapi tapasztalat számára az összetett folyamatok, cselekvések kisebb egységekre, jelenetekre (epizódokra) bonthatók. [...] A megismerő és beszélő ember ezeket az elkülönített jeleneteket fogalmazza mondatokba” (123). A mondat jelentésszerkezetének a jellemzésében a munka főbb megállapításai: Az egyszerű mondatban elsősorban a főnév és az ige jelentése kerül szemantikai viszonyba, kompozitumszerkezetként összekapcsolódva, azaz nem egyszerűen egymás mellé kerülve, a főnév és az ige már sematikusán meglévő szemantikai kapcsolódási lehetőségeivel hoz létre mondatstruktúrát, egy jelenetet kifejező jelentésszerkezetet. Ezek után a fejezet a következő nyolc fontosabb mondat-szemantikai típust mutatja be: a folyamat és a résztvevő nem különbözik, egzisztenciális jelenet határozatlan alannal (trajektorral), illetve határozott alannal (trajektorral), azonosító vagy minősítő jelenet (a trajektor és a landmark azonosító viszonyba kerül), birtoklást kifejező jelenet, jelenet kidolgozatlan landmarkkal (intranszítív igével), illetve kidolgozott landmarkkal (transzítív igével), jelenet több kidolgozott landmarkkal. Végezetül Tolcsvai Nagy a mondatot mint nyitott jelentésszerkezet is jellemzi, bemutatva azokat az összetevőket, amelyek a kontextushoz kapcsolják a mondat szemantikai alapszerkezetét (a jelenet lényegét a két résztvevővel és a közöttük lévő folyamatjellegű időbeli viszonyal). Ezek a tényezők az episztemikus lehorgonyozás, a deixis, az eseményidő és a referenciaidő viszonyítása a beszédközösséghez, a modalitás és a szubjektívizáció. Ezek közül az episztemikus lehorgonyozást mutatja be részletesebben.

3. Összességében nézve a munkát a következőkről mindenképpen szólni kell: ez a terjedelmében inkább kisebbnek mondható, de jelentőségében annál nagyobb könyv kétségtelenül alapmű. Semmiképpen nem túlzás azt állítani, hogy „kötelező olvasmány”, nemcsak azoknak, akik a kognitív nyelvészet eredményeit hasznosítani, alkalmazni kívánják saját munkáikban, hanem azoknak is, akik követni és érteni akarják napjaink nyelvészetének alakulását.

Meg kell mondani azt is, hogy nem könnyű olvasmány, különösen azoknak nem, akik csak most kezdenek ismerkedni a kognitív nyelvészettel. De abban is biztosak lehetünk, hogy ezt az olvasói kört is kárpótolni fogja a megértés kemény munkájáért az új nyelvleírási lehetőségek megismeréséből eredő szellemi élmény. Idetartozik az is, hogy Tolcsvai Nagy Gábor számos eljárással segíti az olvasót a jobb megértéshez, most csak néhányat említve: a logikus tagolással, a precíz, világos fogalommagyarázatokkal, a szemléletes ábrákkal, összehasonlításokkal, a tárgyalásmód bizonyos ismétlődő sémáival stb.

Részletezve még közelítő teljességgel sem lehet itt felsorolni Tolcsvai Nagy könyvének érdemeit, néhány tény azonban mindenképpen ki kell emelni:

- Elsőként ad a magyar nyelvtudományban (tudtommal a nemzetköziben is) egy átfogó igényű, kognitív szempontú, minden szempontból koherens szintézist a jelentés leírásának legfontosabb kérdéseiről.
- Az idevágó releváns nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeit közvetíti.
- Ez a közvetítés olyan adaptáció, amely a nemzetközi eredményeket hangsúlyosan magyarrá teszi, abban az értelemben, hogy a kognitív szemléletet a „magyarrá szabja”. Ez távolról sem csak azt jelenti, hogy a nemzetközi szakirodalom főként angol példáit magyarokkal helyettesíti, hanem azt, hogy érzékelhetően mindig a szerző figyelmének előterében állnak nyelvünk sajátosságai (pl. határozórag-rendszerünk, igeekötőrendszerünk stb.).

A kognitív szemantikáról szólva, akadémiai székfoglalójában mondta Kertész András még 2001-ben a következőket: a nyelvész nap mint nap döntéshelyzetbe kerül, el kell döntenie, hogy zászlajára tűzi-e az új kezdeményezések valamelyikét. A helyes döntéshez az első lépés nyilván az, hogy megismerjük az új irányzatokat. Biztos vagyok abban, hogy Tolcsvai Nagy Gábor könyve nemcsak sokakat megismertet, hanem sokakat meg is nyer majd a kognitív iskolának.

SZAKIRODALOM

- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, Oxford University Press.
- Kertész András 2001. A nyelvészet metaforái. Forrás:
<http://mta.hu/fileadmin/nytud/szekfoglalo/Kerteszszekf.rtf>. (Letöltve: 2011. május 16.)
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó,
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *A pragmatika nézőpontja – a nézőpont pragmatikája*. (Megjelenőben.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus: Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 64–90.

Pethő József
főiskolai tanár
Nyíregyházi Főiskola
BTMK

Szikszainé Nagy Irma: Stíluselemzés – stílusértékelés – stílusművelés. Stilisztikai gyakorlókönyv. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 343 lap

A stílus kommunikációs szerepéről való tudásunkat az újabb stilisztikai megközelítések eredményei lényegesen árnyalták, gazdagították, ennek következtében ma már nemigen vallja senki sem azt a régebben széles körben elterjedt nézetet, hogy a stílus afféle másodlagos elem, „járulékos” lenne: csak díszítés, valamiféle kiegészítés a „valódi” tartalomhoz, üzenethez. A nyelvhasználatban a „hogyan” és a „mit” egységet képez, ezért a funkcionális vizsgálatokban, leírásokban mint a szövegértelem meghatározó összetevője a stílus a szöveg „egyenjogúsított” része. A stílus jelentőségének ez az átértékelése valószínűleg összefügg azzal a ténnyel is, hogy az utóbbi évtizedekben nagymértékben megnőtt az érdeklődés a stílus kérdései iránt. Jelentős fellendülést láthatunk a magyar stilisztikában is: fontos monográfiák, új felsőoktatási tankönyvek, különböző egyéb szintézisek, tanulmánygyűjtemények, elméleti jellegű, alapozó értekezések és módszertanilag is példát adó elemzések sora jelent meg. Ezek közül itt mindenképp külön említendő Szikszainé Nagy Irma fontos munkái, például *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete* (2001), a Kocsány Piroskával közösen írt *Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára* (2006), *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája* (2008) és különösképpen a 2007-ben megjelent *Magyar stilisztika*, amelynek a gyakorlókönyve az ismertetőmunka.

A könyv bevezetőjében – *Előszó helyett használati utasítás* – a szerző három célt jelöl meg, ez a három cél adja a kötet címét is: *Stíluselemzés – stílusértékelés – stílusművelés*. Vagyis a munka „segíteni kívánja a stílussteremtő és -meghatározó eszközök tudatos felismerését olyan gyakorla-

tokkal, amelyekkel csiszolható a befogadó stílusérzéke”. Ezenkívül az is a könyv célja, hogy „gyakoroltassa is a stílussteremtő eszközök készségéig fejlesztett használatát a szövegalkotásban, a kellő »szó« (mondatforma stb.) megtalálását, az élőszavas és az írásos megnyilatkozás hatásos és árnyalt megvalósítását” (7).

A gyakorlókönyv felépítésében, tematikájában szorosan követi Szikszainé Nagy Irma fent említett, *Magyar stilisztika* című szintézisét, amelynek – érdemes ezt itt felidézni – három nagy egysége a következő: *Stíluselmélet* (21–566), *Stílustipológia* (567–652), *Stíluskritika* (653–689). Lényegében a *Magyar stilisztika* arányait is megtartja a gyakorlókönyv, ebben ugyanis a következő az egyes részek terjedelme: a stíluselmülethez kapcsolódó gyakorlatok: 9–238, a stílustipológiához kapcsolódó gyakorlatok: 239–278, a stíluskritikához kapcsolódó gyakorlatok: 279–290. Az alapműhöz, tehát a *Magyar stilisztikához* képest két új, igen hasznos fejezet zárja az ismertetendő munkát. Ezek közül az első a stílustörténeti, amely a stílusirányzatokhoz kapcsolódó gyakorlatokat tartalmazza (291–298; a *Magyar stilisztikában* Szikszainé indoklása szerint azért nincs stílustörténet, mert ennek részletes kifejtését találhatja meg az érdeklődő Szabó Zoltán *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai* című monográfiájában). A másik „új” fejezet a *A stíluselmélet* című (298–333); az új szót azért tettem idézőjelbe, mert a *Magyar stilisztikában* is számos helyen találkozhatunk stíluselmeléssel – viszont ott nincs ilyen tárgyú önálló fejezet.

Ezek után vegyük röviden szemügyre az egyes nagy fejezeteket! Az első, a stíluselmülethez kapcsolódó gyakorlatokat tartalmazó, a következő fogalmakat, stíluselméleti kérdésköröket teszi érthetőbbé, könnyebben feldolgozhatóvá a gyakorlatok által: a stílus; stílusalkotás, stílusérték, stílus-szándék, stílushatás; a szöveg mint stílus egység, az áthallás mint a szövegek stílusa közötti kapcsolat; a mondat mint az elrendezésből fakadó stílussteremtő mód; a frazémák mint stíluspanelek; a szó mint a választásból fakadó stilisztikumforrás; a szó grammatikai jellegzetességei mint stílusérték-hordozók; a hang mint stílusforma; a kép mint a szemléletesség és az ismeretátadás eszköze; az alakzat mint a retorikusság funkciója; a nyelvi stílus kísérői mint kiegészítő stílusalkotók.

A stílustipológiai gyakorlatok fejezete két nagyobb részből épül fel: *A stílusváltozatok mint a társadalmilag elfogadott nyelvhasználat variánsai*, illetve *A stílusirányzatok mint választási lehetőségek*.

A harmadiknak, a stíluskritikához kapcsolódó gyakorlatokat tartalmazó egység feladatainak megoldásával a szépirodalmi stílust mint az egyéni művészi stílus megvalósulását ismerhetik meg jobban a könyv használói.

A viszonylag rövid negyedik fejezet, amely a stílusirányzatokhoz kapcsolódó gyakorlatokat tartalmazza, nem tagolódik tovább. A stíluselméleti rész viszont három alfejezetből áll: stíluselméleti módszerek, stíluselméleti minták és stíluselméleti gyakorlatok. Ezek által (az elmélet és a gyakorlat tükrében) kilenc módszerről kapunk képet: analyse stylistique (ez az explication de texte egyik válfaja), strukturalista, pszichológiai, globális stilisztikai, funkcionális stilisztikai, kvantitatív (matematikai-statisztikai), irodalmi indítást, összehasonlító és kognitív stilisztikai módszer.

A könyvet a megoldásokat tartalmazó rész zárja. Nem minden feladathoz kap az olvasó megoldást, de ez az „arany középút” helyesen is van így, hiszen egyfelől vannak teljesen nyitott, esetenként diskurzust, megvitatást igénylő feladatok, amelyekhez éppen ezért nem is szükséges megoldást adni; másfelől pedig bizonyos „diadaktikai megfontolások” miatt is helyes ez a megoldás, hiszen például egy felmérő dolgozat megírásához is találunk itt jól használható feladatokat, ebben az esetben viszont nem (vagy legalábbis nem mindig) lennének szerencsések az előre betanulható válaszok. Azokat a feladatokat, amelyekhez megoldást is ad a szerző, vastagított sorszám jelzi.

A Stíluselmélet – stílusértékelés – stílusművelés sokoldalúan hasznosítható, értékes könyv. Érdemei közül itt most csak néhányat hadd említsek: Az oktatás szempontjából közelítve azt mondhatjuk, hogy hiánypótló munkáról van szó, hiszen eddig nem állt rendelkezésünkre – ideértve a középiskolai és a felsőoktatást is – egy átfogó igényű, valóban gazdag anyagot tartalmazó stilisztikai gyakorlókönyv. Fontosnak tartom azt is, hogy érdekes, kreatív feladataival, színes, szerencsés kéz-

zel válogatott szépirodalmi és a mindennapi nyelvhasználatból (reklám, publicisztika, „rendőrségi jegyzőkönyvi aranykópések” stb.) vett példáival alkalmas ez a kötet arra is, hogy érdeklődést keltve ráirányítsa a diákok figyelmét a stilisztikára, megnyerje őket ennek a (sokunk számára) annyira vonzó nyelvészeti ágának. Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tennünk azt is, hogy nem csak a szűkebb értelemben vett stilisztika tanításához, megismeréséhez ad kiváló anyagot ez a gyűjtemény: mindazok, akiknek a számára fontos a magas szintű jártasság a stílus kérdéseiben (megkérdezhetnénk: ugyan kinek nem az?) nagy haszonnal forgathatják a könyvet, külön hadd említsem meg itt a kommunikációs szakembereket, az újságírókat, a reklámszakembereket stb.

Mindezek alapján jó szívvel ajánlhatjuk a gyakorlókönyvet mindenekelőtt a fő címzetteknek: a diákoknak és a tanároknak, mellettük azonban mindazoknak, akik különböző szempontokból, okokból, célokból érdeklődnek a nyelvi stílus kérdései iránt.

Pethő József
főiskolai tanár
Nyíregyházi Főiskola
BTMK